قاراخانىلارنىڭ
قىسقىچە تارىخى

هاجى نۇرهاجى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

هاجى نۇرهاجى

قارا خانىلارنىڭ قىسقىچە تارىخى

تۈزىتىش

بەت	قۇر		بېسىلغىنى	توغرىسى
	يۇقۇردىن	تۆۋەندىن		
2		4	قىسقىچە قاراخا-	قاراخانىلارنىڭ
			نىلار تارىخى	قىسقىچە تارىخى
17،15،2			تىيانشان	تەڭرى تېغى
33	12		قۇتەبىبە	قۇتەيبە
82	8		بوي يۇئىدۇردى	بوي سۇندۇردى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مەسئۇل مۇھەررىرى: ماموت سابىت

قاراخانىلارنىڭ قىسقىچە تارىخى

هاجى نۇرهاجى

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھەر ئازاتلىق كوچا №306)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا باسما زاۋۇدىدا بېسىلدى
فورماتى: 1092 × 787مم 1/32 باسما تاۋىقى: 6.5
1983 - يىل 7 - ئاي 1 - نەشرى
1984 - يىل 3 - ئاي 1 - بېسىلىشى
كىتاب نومۇرى: M11098·124
تىراژى: 10,500 —1
باھاسى: 0.40 يۈەن

NIEDERS.
STAATS-U. UNIV.-
BIBLIOTHEK
GÖTTINGEN

مۇندەرىجە

كىرىش سوز 1
بىرىنچى باپ ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ئۇيغۇرلار 1
1 - بولۇم ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسقىچە مەلۇمات... 1
2 - بولۇم ئۇيغۇر خانلىغىنىڭ بىمىرىلىشى 9
3 - بولۇم ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كوچۈشى....... 11
4 - بولۇم ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمقى دىنلىرى 16
5 - بولۇم ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمقى مەدىنىيىتى... 19
ئىككىنچى باپ ئىسلام دىنى ئوتتۇرا ئاسىيادا... 31
1 - بولۇم ئەرەب ئىستىلاسى 31
2 - بولۇم سامانىلار خانلىغى 45
3 - بولۇم سامانىلار خانلىغىنىڭ ھاكىمىيەت
شەكلى 53
4 - بولۇم سامانىلار دەۋرىدىكى مەدىنىيەت....... 58
ئۈچىنچى باپ قاراخانىلار خانلىغىنىڭ قۇرۇلۇشى... 61
1 - بولۇم قاراخانىلار خانلىغى مەيدانىغا
كەلگەن دەسلەپكى دەۋر................ 61
2 - بولۇم قاراخانىلارنىڭ ئىسلام دىنىغا
كىرىشى.. 68
3 - بولۇم قاراخانىلارنىڭ ھاكىمىيەتنى مۇس-

ئەھكەملەش يولىدىكى كۆرەشلىرى... 75
4 - بولۇم قاراخانىلارنىڭ ھاكىمىيەت شەكلى... 85
5 - بولۇم قاراخانىلارنىڭ ئىقتىسادى......... 100
تۆتىنچى باپ قاراخانىلار دەۋرىدىكى مەدەنىيەت... 113
1 - بولۇم قاراخانىلار دەۋرىدىكى مەدەنىيەت
توغرىسىدا ئومۇمى مەلۇمات......... 113
2 - بولۇم «قۇتاتقۇ بىلىك» توغرىسىدا......... 131
3 - بولۇم «تۈركى تىللار دىۋانى» توغرىسىدا... 150
4 - بولۇم «ئەتەبەتۇل ھەقايىق» توغرىسىدا... 167
بەشىنچى باپ قاراخانىلار خانلىغىنىڭ يىمىرى-
لىشى 170
1 - بولۇم قارا خىتايلارنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ
كىرىشى 172
2 - بولۇم قاراخىتايلارنىڭ زۇلمى............. 176
3 - بولۇم چىڭگىز ئىستىلاسى................. 184
قاراخانىلار تارىخىدىكى زور ۋەقەلەر يىلنامىسى... 186
پايدىلانغان كىتاپلار........................ 195

كىرىش سوز

قاراخانىلار خانلىقى مەملىكىتىمىز تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. قاراخانىلار خانلىقى مىلادى 9- ئەسىردىن 13- ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە 4 ئەسىرگە يېقىن ھۆكۈم سۈردى. بۇ خانلىق دۆلىتىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونىنىڭ جەنۇبىي قىسمى (قەشقەرنى مەركەز قىلغان) دىن تاكى جەيھۇن (ئامۇ دەريا) نىڭ ئوتتۇرا قىسمى (يەنى ھازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قىرغىزىستان، قازاقىستان، تاجىكىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي قىسمىدا ۋە ئۆزبېكىستاننىڭ شەرقىي قىسمى) غىچە بولغان پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا زېمىنىنى ئۆز ئىچىگە ئالدى؛ پايتەختى قەشقەر بىلەن بالاساغۇن ئىدى.

قاراخانىلار خانلىقى ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە يەتتە سۇ ۋە تارىم ۋادىسىدىكى رايونلاردا ئىجتىمائى، ئىقتىسادىي تۈزۈلمىدە يېڭىلىنىش ۋە يۈكسىلىشلەر بارلىققا كەلدى؛ دېھقانچىلىقنىڭ تەرەققى قىلىشى، تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ راۋاجلىنىشى ئارقىسىدا قول ھۈنەرۋەنچىلىك، سودا تەرەققى قىلدى؛ ئىقتىسات ۋە مەدەنىيەت مەركەزلىرى بولغان چوڭ شەھەرلەر بارلىققا كەلدى؛ مۇكەممەل شىپاخانىلار، تۈرلۈك پەنلەر ئوقۇتۇلىدىغان ئۇنىۋېرسال ئالىي بىلىم يۇرتلىرى، مەسىلەن، قەشقەردىكى "ساچىيە"، "مەھمۇدىيە" مەدرىسلىرى، جامە، كارۋان سارايلىرى بىنا قىلىندى؛

قەشقەر، بۇخارا، سەمەرقەنت قاتارلىق جايلاردا ناھايىتى كۆركەم ھەشەمەتلىك بىنالار قۇرۇلدى، بەزىلىرى زامانىمىز-غىچە ساقلىنىپ كەلدى؛ نۇرغۇن ئالىم - ئۆلىمالار، ئەدىپ شائىرلار، تىلشۇناسلار، پەيلاسوپلار، تارىخشۇناسلار، يېزا ئىگىلىك مۇتەخەسسىلىرى، تىۋىپلار، ھەربىي ئالىملار، قانۇنشۇناسلار مەيدانغا كەلدى. 11- ئەسىردە ياشىغان قەدىمقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ مۇنەۋۋەر ۋەكىلى ۋە ئاساسچىسى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بۈيۈك پەيلاسوپى يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر، تىلشۇناس مەھمۇت قەشقەرى ئەنە شۇلارنىڭ تىپىك ۋەكىللىرىدۇر. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستانى، مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ناملىق ئەسەرلىرى شۇ دەۋرنىڭ گۈل تاجلىرىدۇر. بۇ ئەسەرلەر ئۆز تەپەككۇ-رىنىڭ ئۈستۈنلۈكى، بەدىي جەھەتتىكى يۈكسەكلىكى، مەز-مۇنىنىڭ موللىقى، ئۇسلۇبىنىڭ مۇكەممەللىكى بىلەن دۇنياغا مەشھۇر.

قىسقىسى، قاراخانىلار خانلىقى مەملىكىتىمىز تارىخىدا جۈملىدىن ئۇيغۇرلار تارىخىدا ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ. شۇڭا مەملىكىتىمىز تارىخچىلىرى بۇ خانلىق ھەققىدە تەتقىقات ئىشىنى باشلىۋەتتى.

مەن بىر قانچە يىل ماتېرىيال توپلاپ تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، بۇرۇنقىلارنىڭ ماتېرىياللىرىدىن ئىمكانىيەتنىڭ بېرىچە تولۇق پايدىلىنىپ «قىسقىچە قاراخانىلار تارىخى» نى يېزىپ، ئۇنى ئۆزەمنىڭ دەسلەپكى تەتقىقات مىۋەم تەرىقىسىدە ئوتتۇرىغا قويدۇم.

قاراخانىلار خانلىقىنىڭ پۈتكۈل دەۋرىنى يورۇتۇپ

بېرىش ناھايىتى زور ئەمگەك تەلەپ قىلىدۇ. سەۋىيەم چەك-لىك بولغانلىقتىن، ئەسەردە كەمچىلىكلەرنىڭ بولۇشى تەبىي. كىتابخانلارنىڭ كەمچىلىكلەرنى تۈزىتىۋېلىشىم ھەققىدە ئىلمىي ياردەم بېرىشىنى سورايمەن.

بۇ ئەسەرنى يېزىشتا، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئاپتونوم رايون-لۇق مۇزېي قاتارلىق مۇناسىۋەتلىك تارماقلاردىكى مەسئۇل يولداشلار، پېشقەدەم ئۇستازلار ۋە يولداشلار ماددىي، مەنىۋى جەھەتتىن قىزغىن ياردەم بەردى، بۇ يولداشلارغا مىننەتدار-لىق بىلدۈرىمەن.

ئاپتور

بىرىنچى باپ
ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ئۇيغۇرلار

1- بۆلۈم ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسقىچە مەلۇمات

ئۇيغۇرلار مەملىكىتىمىزدە مەدەنىيىتى خېلى بۇرۇن تەرەققى قىلغان، ئۇزۇن تارىخقا ئىگە قەدىمقى مىللەتلەردىن بىرى.

"ئۇيغۇرلارنىڭ مىلادى 5 - ئەسىردە ئىشلىتىلگەن يېزىق قوللانغانلىقى ھەققىدە ئېنىق ماددى پاكىت بار."① بىز ئۇيغۇرلارنىڭ يازما ئەدەبىياتىنىڭ خېلى بۇرۇنلا مەيدانغا كەلگەنلىكىنى ۋە 8- ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئالاھىدە راۋاجلانغانلىقىنى بىلىمىز.

ئۇيغۇرلار 5 - ئەسىردىن باشلاپ ئورخۇن - يەنىسەي يېزىقى (تۈرك - رونىك يېزىقى) ۋە سوغدى يېزىقى ئاساسىدا يارىتىلغان قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللانغاندىن باشقا، يەنە تۇخار يېزىقى (كۇچا يېزىقى) ۋە خوتەن يېزىقىنىمۇ قوللانغان.

ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە ياشىغان قەدىمقى ماكانى ھەققىدە قولىمىزدىكى ماتېرىياللار ھازىرچە يېتەرلىك

① «مەدەنىي يادىكارلىقلار» ژورنىلىنىڭ 1981- يىل 1-سانى.

ئەمەس. ئەمما ئارخولوگىيىلىك ماتېرىياللار ۋە يازما مەنبە-لەردىن قارىغاندا، تۇرالار، ھونلار، تۇغلۇقلار ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمقى ئەجداتلىرى ۋە ئاتا-بوۋىلىرى ئىدى. ھونلار ئەڭ قەدىمقى چاغلاردا (مىلادىدىن 2000 يىل ئىلگىرىكى ۋاقىتتىن تارتىپلا) جۇڭگونىڭ شەرقىي شىمالىدا ۋە غەربىي قىسمىدا ياشاپ كەلگەن①، مىلادىدىن 5 ئەسىر ئىلگىرىكى چاغلاردا بايقال كولىنىڭ غەربى، سېلىنگا دەريا ۋادىسى تۇغلۇقلارنىڭ پائالىيەت ئورنى ئىدى. ئۇيغۇرلار مىلادىدىن بىر ئەسىر ئىلگىرىكى چاغلاردا، بايقال كولىگە يېقىن جايلاردا ۋە خېبشى كارىدورى ئەتراپىدا، مىلادى 3 - ئەسىردىن باشلاپ بايقال كولى بىلەن تيانشاننىڭ ئارىلىقىدا، مىلادى 4 - ئەسىردە تارىم بوستانلىقىدا ۋە 5 - ئەسىر-دىن باشلاپ بىر قىسمى موڭغۇل يايلىقىدا ۋە تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي ئېتەكلىرىدىكى جايلاردا ياشىدى. "تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى تارىم بوستانلىقى 4-، 5-ئەسىردىلا ئۇيغۇرلارنىڭ ئولتۇراقلاشقان ماكانى ئىدى."② پاكىتلار ئېنىق كۆرسەتتىكى، ئۇيغۇرلار قەدىمدىن بېرى تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى تارىم ئويمانلىقىدا ئولتۇراقلى-شىپ، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئۆز ئىگىلىكىنى ياراتتى ۋە ئۆزلىرىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىنى بەرپا قىلدى.

تارىم بوستانلىقى قەدىمدىن تارتىپلا سۇغىرىلىدىغان ۋادىلارنىڭ بىرى بولۇپ، بۇ ۋادىدا ياشىغان ئۇيغۇرلارنىڭ يېزا ئىگىلىكى قەدىمقى زامانلاردىن باشلاپ تەرەققىي قىلغان.

①② «تارىخنامە. ھونلار تەزكىرىسى»، 9 - جىلد، 2879 - بەت.

ئۇيغۇرلار بۇ يەردە بۇغداي، شال، زىغىر، نوقۇت (پۇرچاق) قاتارلىق زىرائەتلەرنى تېرىيتتى؛ ئۈزۈم، نەشپۈت، ئانار، ئەنجۈر، تاۋۇز، ئۆرۈك قاتارلىق مېۋىلىك دەرەخلەرنى ئۆستۈرەتتى. ئۇيغۇرلار كېۋەز، كەندىر قاتارلىق ئىقتىسادىي زىرائەتلەرنى تېرىشنى مىلادىيدىن ئىلگىرىكى ۋاقىتتىن تارتىپلا بىلەتتى. تارىم بوستانلىقىدا ئۆستۈرۈلگەن ئۈزۈم 3000 يىللىق تارىخقا ئىگە.

ئۇيغۇرلار دۆلىتىمىزدىكى ھەر قايسى خانلىقلارنىڭ تارىخىدا ھەر خىل ناملار بىلەن تىلغا ئېلىنىسىمۇ، يەنىلا ئۇيغۇر دىگەن نامنى بىلدۈرەتتى.

ئۇيغۇرلار مىلادىيدىن 3 ئەسىر ئىلگىرىكى چاغلاردا تۇغلۇقلار دىگەن نام بىلەن شەرقىي ۋە غەربىي ئىككى قىسىمغا بولۇندى. شەرقتىكى ئۇيغۇرلارنىڭ پائالىيەت ئېلىپ بارغان رايونلىرى سىبىرىيەدىكى بايقال كولىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدا بولغان بولسا، غەربتىكى ئۇيغۇرلار ئېرتىش دەرياسى بىلەن بالقاش كولىنىڭ ئارلىقىدا پائالىيەت ئېلىپ باردى. مىلادىدىن 4 ئەسىر ئىلگىرى ئۇيغۇرلار خەنزۇ مەنبەلىرىدە "تېلى" نامى بىلەن يېزىلغان بولسىمۇ، "تېلى" يەنىلا ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتەتتى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى مەنبەلەردە شەرقتىكى تۇرالار "ئون ئوغۇز"، "ئوغۇز" دەپ ئاتالسا، غەربتىكى تۇرالار ئۇيغۇر نامى بىلەن ئاتالدى. 6 - ئەسىردىكى خەنزۇچە مەنبەلەردە رەسمى ئۇيغۇر نامى بىلەن قەيت قىلىندى.

يۇقۇرقى پاكىتلاردىن قارىغاندا، شۇ نەرسە ئايانكى، بۈگۈنكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى، ئەڭ كەم ھىسابلىغاندىمۇ، مىلادى 5 - ئەسىردىن ئىلگىرىلا ھازىرقى شىنجاڭدا

باشاپ كەلگەن.

ئۇيغۇرلار مىلادىيدىن 3 ئەسىر بۇرۇن ھونلارنىڭ شىمالىدا ۋە غەربىدە ياشىغان تولەسالەرنىڭ كېيىنكى ئەۋلادى. تولەسلەر ئۇزۇن تارىخىي جەرياندا شىنجاڭدا ياشاپ كەلگەن مىللەتلەرنىڭ قوشۇلغان بىرلىكى بولۇپ، تارىختا ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسىنى شەكىللەندۈرگەن ئىدى. شۇنداقلا ئۇيغۇرلارنىڭ تولەس دەپ ئاتالغان ئەجدادىدىن ئىلگىرىكى ئاتا-بوۋىلىرىنىڭ ھونلار بىلەن مەلۇم قانداشلىق مۇناسىۋىتى بولغان. شۇڭا ئۇيغۇرلار قەدىمدىلا ھونلار ئىتتىپاقىنىڭ ئەزاسى دېگەن تارىخىي پاكىتلارغا ئۇيغۇن. "چۈنكى ھونلارنىڭ تەركىبىدە ئون ئۇيغۇرلار، سادىغۇرلار، ئوتۇغۇرلار دېگەن قەبىلىلەر بولغان."①

بەزىلەر "ئۇيغۇر دېگەن نام خەنزۇچە مەنبەلەردە 5-ئەسىردىن باشلاپ كۆزگە چېلىقىدۇ" دەپ قارايدۇ. بىزنىڭچە ئۇنداق دەپ قاراش تارىخىي مەنبەلەرگە ئۇيغۇن ئەمەس. بۇ توغرىدا مەھمۇت قەشقەرى ئۆزىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دەپ بايان قىلىدۇ:

"ايغر — ئۇيغۇر. بىر ئەلنىڭ ئىسمى. ئۇنىڭ بەش شەھىرى بار. بۇ شەھەرلەرنى زۇلقەرنەيىن تۈرك خاقانى بىلەن پۈتۈم تۈزگەندىن كېيىن سالدۇرغان ئىكەن.

ماڭا مۇھەممەت چاقىر تۇنقاخان ئوغلى نىزامىدىن ئىسرافىل توغان تېگىن ئۆز ئاتىسىدىن ئاڭلىغانلىرىنى سۆزلەپ بېرىپ، مۇنداق دېگەن ئىدى: زۇلقەرنەيىن ئۇيغۇر ئېلىگە يېقىنلاشقاندا، تۈرك خاقانى

① «تاڭ سۇلالىسىنىڭ كونا تارىخى»، 5198 - بەتكە قارالسۇن.

ئۇنىڭغا قارشى تۇت مىلىڭ ئادەم ئەۋەتكەن. ئۇلارنىڭ قال-پاقلىرىنىڭ قاناتلىرى لاچىن قاناتلىرىغا ئوخشايدىكەن. ئوق-نى ئالدىغا قانداق ئاتسا، كەينىگىمۇ شۇنداق ئۇستىلىق بىلەن ئاتىدىكەن. زۇلقەرنەيىن بۇلارغا ھەيران قاپتۇ ۋە "اِينانْ خُذْ خَرَنْدْ— inan huẑhurənd — بۇلار باشقى-لارغا مۇھتاج بولماي، ئۆز ئوزۇقىنى ئۆزى تېپىپ يەيدى-غانلار ئىكەن؛ بۇلارنىڭ قولىدىن ئوۋ قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ، قاچان خالىسا، شۇ چاغدا ئېتىپ يېيەلەيدۇ" دەپتۇ. شۇندىن تارتىپ بۇ ئەل "خُذْ خَرْ—huẑhur" دەپ ئاتىلىپتۇ. كېيىن "خ — h" ھەرپى "ا-ئېلىف" قا ئالماشقان. مۇن-داق بوغۇز ھەرپلىرىنىڭ بىر-بىرىگە ئالمىشىشى، بولۇپمۇ "ا-ئېلىف" نىڭ "خ — h" غا ۋە "خ — h" نىڭ "ا-ئېلىف" قا ئالمىشىشى كوپ ئۇچرايدىغان ھادىسە."①

مەھمۇت قەشقەرى «تۈركى تىللار دىۋانى» دا نەقىل كەلتۈرگەن مەنبەنى تارىخىي رىۋايەت دەپ قارىغاندىمۇ، ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىننىڭ تۈركلەر بىلەن قىلغان جېڭى ئىراننىڭ ئاخمىندىلار② سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىغا توغرا كېلىدۇ. شۇنىڭدەك ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىننىڭ ئۇيغۇرلارنى

① «تۈركى تىللار دىۋانى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1980-يىل نەشرى، 1-توم، 151-، 152-بەتلەر.

② ئاخمىندىلار سۇلالىسى — مىلادىدىن 550 يىل ئىلگىرى ئىراندىكى ئاخمىند قەبىلىسىدىن بولغان دارىوس I تە-رىپىدىن قۇرۇلغان پارس دولىتى. بۇ سۇلالە مىلادىدىن ئىلگىرىكى 336 — 330-يىللىرى ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن تەرىپىدىن يوقى-تىلغان ئىدى. — ت.

مىلادىدىن 2-3 ئەسىر ئىلگىرىلا ئۇيغۇر دەپ ئاتىغانلىقىنى مەھمۇت قەشقەرىمۇ تىلغا ئالغان.

ئۇيغۇر ئەسلىدە بىر مىللەتنىڭ نامى ئەمەس. ئۇيغۇر-لارنىڭ شەكىللىنىش تارىخىدىن قارىغاندا، ئۇ بىرقانچە قەبىلە ئىتتىپاقىدىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، ئۇيغۇر — "ئۇ-يۇشتى، قوشۇلۇپ ئىتتىپاقلاشتى، بىر بىرىدىن ئايرىلماس بولۇپ ئۇيۇشتى"① دىگەن مەنىگە ئىگە. دىمەك، ئۇيغۇرلار بىرنەچچە قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ ئورتاق نامى بولۇش سۈپىتى بىلەن قەدىمدىن تارتىپ مەشھۇر بولۇپ كەلدى.

ئۇيغۇرلار كۆك تۈرك خانلىقى (552 — 743 - يىللار) نىڭ ئىچكى قىسمىدا بولغان كۆرەشتىن پايدىلىنىپ، ئۆز ئىتتىپاقدىشى باسمىل، قارلۇقلار بىلەن بىرلىشىپ كۆك تۈرك خانلىقىنىڭ ھوكۇمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، 744 - يىلى ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇردى.

ئۇيغۇر خانلىقى 745 - يىلدىن 854 - يىلغىچە گوبىنىڭ شىمالىدىكى كەڭ جايلارغا ۋە تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىغا ھوكۇمرانلىق قىلغان ئىدى. كول بىلگە ئۇيغۇر خانلىقىنى تۇنجى قېتىم قۇرغۇچى كىشى بولۇپ، ئۇ ئۆزىنى "قۇتلۇغ بىلگە كول قاغان" دەپ ئاتىدى. ئۇيغۇر خانلى-غىنىڭ مەركىزى ئوردىسى موڭغۇل دالىسىدىكى ئوتەكەن تې-غى بىلەن ئورخۇن دەرياسى بويىدىكى قارا بالغاسۇن شەھ-رى ئىدى. ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، شەرقتە ھىنگان (شىڭئەنلىڭ) تاغلىرىدىن تارتىپ

① ئوبۇلغازى باھادىرخان مىلادىنىڭ 1663 — 1669-يىللىرى يازغان «شەجەرەئى تۈرك» ناملىق ئەسەردىن.

غەرپتە ئالتاي تاغلىرى ۋە تارىم ۋادىسىغا قەدەر، شىمالدا بولسا بايقال كولىگە قەدەر يېتىپ باراتتى، جەنۇبىي تەرىپى سەددىچىن بىلەن چېگرىلىناتتى.

ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئەسلىدىكى كوك تۈرك ھوكۇمرانلىقىدىكى بىرمۇنچە مىللەتلەرنى ئوزىگە بوي سۇندۇرۇۋېلىپ، تەركىۋىگە قوشۇۋالدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مىللى تەركىۋىگە نۇرغۇن خەلقلەر قوشۇلۇپ، ئۇيغۇر خانلىقى ھەققىدىكى تارىخ مەيدانىغا كەلدى. خەنزۇ-چە مەنبەلەرگە قارىغاندا، ئۇيغۇرلار تارىختا "توققۇز ئۇيغۇر" دەپ ئاتالدى. "توققۇز ئۇيغۇر" "ئىچكى توققۇز ئۇيغۇر"، "تاشقى توققۇز ئۇيغۇر" دەپمۇ ئاتىلىدۇ. "ئىچكى توققۇز ئۇيغۇرلار": ياغلاقار، ئوتۇرقار، تۇلەمۇر، بوقاسقىر، ئاۋۇ-چاگ، قوغۇرسۇ، يابوقتار، ئاياۋۇز، ياغما؛ "تاشقى توققۇز ئۇيغۇرلار": ئۇيغۇر، بوكە، بايىرقۇ، توڭرا، ئىزگىل، قىپچار، باسمىل، قارلۇق، ئارىزغۇن.

ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تۇنجى خانى ياغلاقاردىن چىققان بولۇپ، ئۇنىڭ سىياسى جەھەتتە ئورنى يۇقۇرى ئىدى. شۇ-ڭا، ياغلاقاردىن كېلىپ چىققان "كول بىلگە" قاغان تۇنجى ئۇيغۇر خانى بولدى. ئۇيغۇر خانلىقىغا يەنە بايقال كولىنىڭ جەنۇبىدىكى روپانلار، بايقال كولىنىڭ غەربىدىكى قۇرىقا، يەنىسەي دەرياسىنىڭ يۇقۇرى ئېقىمىدىكى قىرغىزلار، تىيانشان-نىڭ شىمالىدىكى ساتلار، قارا قۇرۇم ئەتراپىدىكى تاگىتلار، ھىنگان تاغلىرى ۋە ئۇنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى قىتانلار تەۋە ئىدى.

ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئەڭ ئالى ھوكۇمدارى "قاغان" (خاقان) ئىدى. ئۇيغۇر خاقانى ۋەزىر، بەگ، ئارمىيە ئەمەلدارى،

NIEDERS. STAATS- U. UNIV.- BIBLIOTHEK GÖTTINGEN

باج ئەمەلدارى قاتارلىق مەنسەپدارلار ئارقىلىق سىياسى، ھەربى ئىشلارنى باشقۇراتتى.

ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىقتىسادىدا چارۋىچىلىق زور سالماقنى ئىگىللەيتتى. تاڭ دەۋرىدە ياشىغان مەشھۇر شائىر دۇ فۇنىڭ «شىمالغا يۈرۈش» ناملىق شېئىرىدا "ئۇيغۇرلار ئەسكەر تارتتى بەش مىڭلاپ، ئاتلىرى بار تۈمەنلەپ" دېگەن مىسرالار بار. «تاڭ سۇلالىسىنىڭ يېڭى تارىخى. ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى» دە: "ئۇيغۇرلارنىڭ ئەسكەرلىرى 4 مىڭ كىشى، ئاتلىرى 40 مىڭ تۇياق" دەپ يېزىلغان. بۇ نۇقتا ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مۇنتىزىم ئەسكىرى قوشۇنىنىڭ بارلىقىنى ۋە ئەسكەرلىرى يېتەرلىك ئات بىلەن تەمىنلەنگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ خانلىق ھاكىمىيىتىدە ۋارىسلىق تۈزۈمى يولغا قويۇلغان. خان ئەۋلادىدىكىلەر خانلىققا ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى. ئۇلار ھوكۇمران سىنىپ ئىچىدە ھەرخىل ئىمتىيازلارغا ئىگە ئىدى. بولۇپمۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيادىن كۆچۈپ كەلگەن مانى سودىگەرلىرى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تەۋەسىگە ئوتكەندىن كېيىن، ئۇلار خانلىقنىڭ سىياسى، ئىقتىسادىي، دىپلوماتىيە ۋە دىنىي ئىشلىرىغا ئارىلاشتى.

ئۇيغۇر خاقانى قۇتلۇغ بىلگە خاقان 747-يىلى ۋاپات بولۇپ، ئورنىغا مويۇنچۇر خاقان بولدى، ئۇ كۆل خاقان دەپ ئاتالدى. 755-يىلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئوگلۇك — سويگىن (ئەنلۇشەن — شىسىمىن) ئىسيانى يۈز بەردى. 757-يىلى ئۇيغۇر خاقانى مويۇنچۇر تاڭ سۇلالىسىنىڭ تەكلىۋى بويىچە، يابغۇ ئۇنۋانلىق ئوغلىنىڭ

[illegible]

باشچىلىقىدا 40 مىڭدىن ئارتۇق ئاتلىق قوشۇن ئەۋەتىپ، ئۇخلۇك ـ سويگىن ئىسيانىنى تىنجىتىپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ چاڭئەن، لوياڭ قاتارلىق رايونلارنى قايتۇرۇۋېلىشىغا يار- دەملەشتى. ئۇيغۇر خاقانى مۇيۇنچۇرنىڭ كۆرسەتكەن خىزمە- تى ئۈچۈن، تاڭ سۇلالىسى ئۇز مەلىكىسىنى خوتۇنلۇققا بېرىپ، ئۇنىڭغا "باتۇر، ھەيۋەتلىك قۇتلۇغ بىلگە" دېگەن ئاتاقنى تەقدىم قىلدى.

مۇيۇنچۇر خاقان ئۆلگەندىن كېيىن، ئىككىنچى ئوغلى بوگۇ خاقان خانلىققا ۋارىسلىق قىلىپ تەختتە ئولتۇردى. بوگۇ خاقان خانلىق تەختتە (759 — 780 - يىللار) ئول- تۇرغان مەزگىلدە، 762 - يىلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ 2 - قېتىم- لىق تەكلىۋى بويىچە ئەسكەر چىقىرىپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ شى جاۋيى توپىلىڭىنى تىنجىتىپ، خېبېينىڭ ھەرقايسى جاي- لىرىنى قايتۇرۇۋېلىشىغا ياردەم بەردى.

2 - بولۇم ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ يىمىرىلىشى

تۇبۇتلار (قەدىمقى زاڭزۇلار) غەربىي يۇرتلارغا تا- جاۋۇز قىلغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانى ئېل ئىگىسى ئۇز قوشۇنلىرىنى باشلاپ كېلىپ بەشبالىق (ھازىرقى جىمسار) نى ئىگەللىدى، بۇ جايلاردا قارلۇقلار، ساتلار، ئاق تۈركلەر ياشايتتى. كېيىن تۇبۇتلار يەنە كۈچ توپلاپ، قارلۇق ۋە ئاق تۈركلەرنىڭ ئىچىدىن بىرقىسىم كۈچنى ئۆزىگە تارتىپ، بەش- بالىقنى ھۇجۇم قىلىپ بېسىۋالدى.

791 - يىلى، ئېل ئىگىسى خاقان 50 — 60 مىڭ كى- شىلىك قوشۇن باشلاپ كېلىپ، بەشبالىققا ھۇجۇم قىل- غاندا، يەنە تۇبۇت ۋە قارلۇقلار تەرىپىدىن مەغلۇپ بولدى.

ئېل ئىگىسى قوچوغا جايلاشقان ئۇيغۇر خان ئوردىسىنى جەنۇپقا يۆتكىدى. 792 - يىلى، ئېل ئىگىسى 2 - قېتىم ئەسكەر باشلاپ كېلىپ، تۇبۇت ۋە قارلۇقلارنى مەغلۇپ قىلىپ، بۇ جايلارنى يەنە قايتۇرۇۋالدى.

ئۇيغۇر خانلىقى 8 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن تارتىپ ئېغىر بوھرانغا ئۇچرىدى. چۈلۈق خاقان "ئاي تەڭرى ئۆلۈغ بولمىش ئالپ بىلىگ" دىگەن نام بىلەن 825 - يىلدىن 832 - يىلغىچە تەختتە ئولتۇردى.

832 - يىلى چۈلۈق خاقان ئۆلگەندىن كېيىن، تەخت خان جەمەتىدىن بولمىغانلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالدى. خانلىقنىڭ ئىچكى قىسمىدا سىنىپىي زىددىيەتلەر تېخىمۇ كەسكىنلىشىپ ماجرا كۆپەيدى، ئۇيغۇر خانلىقىغا تەۋە بولغان خەلقلەردە بۆلۈنۈش يۈز بەردى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئارقا - ئارقىدىن داۋام قىلغان جۇدۇن ئاپىتى، ۋابا، ئاچارچىلىق بىلەن نۇرغۇن چارۋا ۋە ئادەملەر قىرىلىپ كەتتى. ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ سىياسى، ئىقتىسادىي كۈچى پارچىلىنىشقا باشلىدى. 839 - يىلى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ۋەزىرى ساتلارنىڭ ئەسكەرلىرىنى باشلاپ كېلىپ پايتەختكە ھۇجۇم قىلدى. "ئاي تەڭرى ئۆلۈغ بولمىش ئالپ بىلگە خاقان" ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېلىشقا مەجبۇر بولدى. ئۇنىڭ ئورنىغا پاسا تېگىن خان بولدى. 840 - يىلى، ئۇيغۇرلارنىڭ باشلىقى كۈل بۇقا قىرغىزلارنىڭ باشلىقى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، 100 مىڭ ئاتلىق ئەسكەر بىلەن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مەركىزىي ئوردىسىغا بېسىپ كىرىپ، پاسا تېگىن ۋە ئۇنىڭ ۋەزىرلىرىنى ئۆلتۈردى. ئوردا ۋە شەھەرلەرگە ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋەتتى. بىر ئەسىرگە يېقىن ياشىغان ئۇيغۇر خانلىقى مىلادى 839 - يىلى يىمىرىلدى. كېيىن ئۆگە خاقان دۆلەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش

يولىدا زور تىرىشچانلىق كورسەتتى، لېكىن ئۇيغۇر خانلىقى ئاخىر ئاغدۇرۇلدى.

3 - بولۇم ئۇيغۇرلارنىڭ غەرپكە كوچۇشى

839 - يىلى ئۇيغۇر خانلىقى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، بۇ خانلىقنىڭ شەرقىي قىسمىدا ياشاپ كەلگەن ئۇيغۇرلار ئوتەكەن تاغلىرىدىن ئايرىلىپ، بۇ خانلىقنىڭ غەربىي قىسمىدىكى كەڭ جايلارغا كوچۇپ كەلدى.

839 - يىلىدىكى غەرپكە كوچۇش مەسىلىسىگە قارىتا تارىخشۇناسلاردا ئوخشاش بولمىغان كوز قاراشلار مەۋجۇت بولۇپ كەلدى. پروفېسسور فېڭ جاشېڭ ئەپەندى يازغان «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىغا ئائىت قىسقىچە ماتېرىياللار توپلىمى» ۋە «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» دېگەن ئىككى كىتاپتا "ئۇيغۇرلار 839 - يىلدىن كېيىن 3 تارماققا بولۇنۇپ غەرپكە كوچكەن، ھەر بىر تارمىقى بىردىن ھاكىمىيەت قۇرغان ئىدى" دېيىلگەن. باشقا تارىخىي ئەسەرلەردىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ھاكىمىيىتى مىلادى 839 - يىلى يىمىرىلىپ، ئۇلار 3 تارماققا بولۇنۇپ غەرپكە كوچكەن. بۇلارنىڭ گەنسۇ خېشى كارىدورىغا بېرىپ، ئۇ يەردىكى ئۇيغۇرلارغا قوشۇلغان بىر تارمىقى كېيىنكى كۇنلەردە سېرىق ئۇيغۇر دەپ ئاتالغان مىللەتنىڭ ئەجدادى بولۇپ قالغان، ئىككى تارمىقى ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن قاراخانىلار خانلىقىنى قۇرغان ئىدى دەپ قەيت قىلىنغان ۋە ھازىرقى شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار 840 - يىلى ئۇيغۇرلار غەرپكە كوچۇپ كەلگەندىن كېيىن پەيدا بولغان، 840 - يىلدىن بۇرۇن بۇ جايدا ئاساسىي جەھەت-

تىن ئۇ غۇرلار بولمىغان دىگەندەك بىر تەرەپلىمە، خاتا قا-راشلار ئوتتۇرىغا قويۇلغان. بۇ تارىخنىڭ ھەقىقىي قىياپىتىگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ.

خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەردە "تېىلى، چىلى، جۇلى" دەپ ئاتالغانلارنىڭ ھەممىسى تۇرالار ياكى تۇغلۇقلارنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى. تۇرالار مىلادىدىن 3 ئەسىر ئىلگىرى تەڭرى تاغلىرىنىڭ شەرق ۋە غەرپ ئېتەكلىرىدە ياشاپ كەل-گەن. دىمەك، تۈركى خەلقلەر ئەزەلدىن شەرقىي تۈركلەر ۋە غەربىي تۈركلەر دەپ ئىككى تارماققا بولۇنۇپ ياشىغان. شەرقىي تۈركلەر سىبىرىيىدە، بايقال كولى ئەتراپىدا، موڭ-غۇل دالىسىغا، غەربىي تۈركلەر تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىي ئېتەكلىرىگە جايلاشقان ئىدى. بىزگە مەلۇمكى، قەدىمقى زامانلاردا ئېلىمىزنىڭ غەربىي شىمالىي قىسمىدىكى جايلار شەرقتە چوڭ ھىنگان تاغلىرىدىن باشلاپ غەرپتە كاسپى دېڭىزىغىچە سوزۇلاتتى. بىپايان كەڭ زىمىندا ھونلار، تۇغلۇقلار، سابىىلار، جورجانلار، تۈركلەر، ئوغۇز، ئۇيغۇر قا-تارلىق قەدىمقى مىللەتلەر ياشايتتى.

تارىختا ئېيتىلىپ كېلىۋاتقان تۇغلۇقلار بىلەن ھونلار ماھىيەتتە تۈركى تىلدا سوزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ ئورتاق نامى بولۇپ، بۇلارنى تۈرك دىيىشكە بولىدۇ. خەنزۇ تارىخ-چىسى سىماچيەن يازغان «تارىخنامە» نىڭ «بەش پادىشا تەزكىرىسى» دىگەن بابىدا پادىشا خۋاڭدىنىڭ ھونلارنى شىمالغا قوغلىغانلىقى ھەققىدە مەلۇمات بېرىلگەن. سىماچيەن جۇڭگونىڭ ئېپتىدائى جەمئىيىتىدىكى بىر رىۋايەتنى نەقىل كەلتۈرۈش ئارقىلىق، ھونلارنىڭ قەدىمقى مىللەت ئىكەنلىد-گىنى قەيت قىلىدۇ. «خەننامە»دە ھونلارنىڭ تۇرپان ئويمان-

لىغىدا بوز يەر ئاچقانلىقى ھەققىدە خاتىرىلەر بار. دىمەك، ھونلار ئەڭ قەدىمدىن تارتىپلا پۈتۈن موڭغۇل دالىسىدا ھەم شىنجاڭ دائىرىسىدە ياشىغان ئىدى. «تارىخنامە. ھون تەزكىرىسى» دە، «خەننامە»دە تۇرالار ھونلارنىڭ شىمالىغا يەنى بايقال كولى ئەتراپىغا جايلاشقان دېيىلىدۇ. بۇلار تارىختا "شەرقىي تارماق" دەپ ئاتىلىدۇ. «ۋېي پادىشالىغىنىڭ قىسقىچە تارىخى» دا تۇغلۇقلارنىڭ بىر تارمىقى سەمەرقەنتكە، ئارال دېڭىزى بويىغا جايلاشقان دېيىلىدۇ. بۇلار تارىختا "غەربىي تارماق" دەپ ئاتىلىدۇ. دىمەك، بۇ پاكىتلاردىن شۇنى كۆرۈشكە بولىدۇكى، تۇغلۇقلار قەدىمقى زاماندىن تارتىپلا ئارال، ئالتاي ۋە تەڭرى تاغلىرى ئەتراپىدىكى كەڭ زېمىندا ياشىغان. ئارخېولوگىيىلىك ماددى پاكىتلارمۇ بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلىماقتا. شىنجاڭ ئىجتىمائى پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېولوگىيە تەتقىقات ئورنى 1979 - يىلى لوپنۇر كولى ئەتراپىدىن بىر ئايالنىڭ جەسىدىنى تاپتى. بۇ ئايال جەسەتنى شىنجاڭ قەدىمقى ئاسارە - ئەتىقىلەرنى تەتقىق قىلىش ئورنى 1980 - يىل 4 - ئايدا قەدىمقى يىپەك يولى لوپنۇرنى تەكشۈرۈش جەريانىدا تەبەن دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىن تاپقان ئىدى. بۇ جەسەت 1981 - يىل 2 - ئايدا شاڭخەيگە ئېلىپ بېرىلدى. شاڭخەي 1 - تىببى ئىنستىتۇتى، شاڭخەي تەبىەت مۇزېيى قاتارلىق 19 دىن ئارتۇق پەن - تەتقىقات ئورنىدىكى خادىملار بۇ جەسەتنى ئىلمىي ئانالىز قىلىپ، ئۇنىڭ ئېلىمىزدىكى ئازسانلىق مىللەت ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ 40 — 45 ياشلار چامىسىدا بولۇپ، قېنى "O" شەكىللىك ئىكەنلىكىنى ئېنىقلاپ چىقتى. بۇ جەسەتنىڭ تارىخى بۇرۇن قۇمۇلدىن تېپىلغان 3200 يىللىق

تارىخقا ئىگە جەسەتتىن ئۇزاق تارىخقا ئىگە بولۇپ، كەم ھىساپلىغاندىمۇ 4000 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكى بىكىتىلدى. ئۇ ئېلىمىزدە ھازىرغىچە تېپىلغان جەسەتلەر ئىچىدە ئەڭ قەدىمقى، ئەڭ مۇكەممەل ساقلانغان جەسەت بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. بۇ جەسەت بىللە كومۇلگەن چىغ سىۋەتكە بۇغداي قاچىلانغان. دىمەك، بۇنىڭدىن 4000 يىل ئىلگىرى مۇشۇ جايدا ياشىغان خەلقلەرنىڭ دىخانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقىدىن ۋە تاللانما ئۇرۇقلارنى ئىشلەتكەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. بۇ ئايال جەسەتنىڭ ئەزالىرى ساق، قول-پۇتىنىڭ بارماقلىرى جايىدا، چاچ، تېرىسى ياخشى تۇرغان. شىنجاڭ رايونىدىن بۇ ئىككى جەسەتنىڭ تېپىلغانلىقى تارىم ئويمانلىقىدا قەدىمدىن تارتىپ تۈركى خەلقلەر ياشىغانلىقىنىڭ پولاتتەك دەلىلى! بۇ پاكىتتىن بىر مۇندىن 4000 يىل ئىلگىرىلا تارىم بوستانلىقىدا ھازىرقى* ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمقى ئەجداتلىرىنىڭ ياشىغانلىقىنى چۈشىنەۋالالايمىز. لوپنۇر ئەتراپىدىن تېپىلغان ئايال جەسەت بىلەن يەنە يۈڭ، كەندىر، يىپەكنىڭ ئارىلاشمىسىدىن توقۇلغان ماشرۇپمۇ بىللە كومۇلگەن. بۇ شىنجاڭنىڭ قەدىمدىن تارتىپلا مەدىنىيەتنىڭ يەنە بىر گۈلتاجىسى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. بۇ جەسەتلەر ئەينى زامانلاردىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ فىزىئولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكلىرىنى، تارىم بوستانلىقىغا جايلاشقان خەلقلەرنىڭ دىخانچىلىق، چارۋىچىلىق، يىپەك، كەندىر، يۈڭ توقۇمىچىلىق ئىشلىرىنى ۋە ھۈنەر-سەنئىتىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇ مەسىلىنى يەنىمۇ كوپرەك ماددى پاكىتلار بىلەن ئىسپاتلاپ چىقىش ئارخېولوگىيە، ئانتروپولوگىيە، ئېتنوگرافىيە قاتارلىق پەن خادىملىرى-

نىڭ مۇندىن كېيىنكى تەرىشچانلىقىغا باغلىق. تۇغلۇقلار ئىگىز چاقلىق ھارۋىلارنى ئىشلەتكەنلىكى ئۈچۈن، خەنزۇچە مەنبەلەردە ئۇلار "ئىگىز ھارۋىلىقلار" (ئىگىز قاڭقىللار) دەپ ئاتالدى. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدە تۇرالار خەنزۇچە "دىلى"، "گاۋچې" (ئىگىز ھارۋىلىقلار) دەپ ئاتالغان، بۇمۇ بىر قەبىلىنىڭ ئىككى خىل ئاتىلىشى. 5 - ئەسىرگە كەلگەندە، تۇغلۇقلار سايىىلار بىلەن سوقۇشۇپ مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغاندىن كېيىن، بىر قىسمى تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالىغا كوچۇپ بارغان، بىر قىسمى سېلىنگا دەرياسى بويىغا چېكىنگەن. تۇرالارنىڭ غەرپكە قاراپ تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالىغا سۈرۈلگەن قىسمىدىكى ئوغۇزلار كېيىن ئۇيغۇرلارنىڭ غەربىي تارمىقى بولۇپ قالدى؛ شىمالغا سۈرۈلۈپ سېلىنگا دەرياسىنىڭ ئەتراپىغا جايلاشقان ئون ئوغۇزلار بولسا كېيىنكى ئۇيغۇرلارنىڭ شەرقىي تارمىقى بولۇپ قالدى. غەربىي تارماق غەربىي تۈركلەرگە قوشۇلۇپ كەتتى، شەرقىي تارماق ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئاساسىي تەركىۋىي قىسمى بولۇپ قالدى. دېمەك، بۇنىڭدىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجداتلىرى تۇغلۇقلاردىن تارتىپ ئوغۇز، ئۇيغۇرلارغا قەدەر تىيانشان تاغلىرىنىڭ جەنۇبى، شىمالى بىلەن موڭغۇل دالىسىدىن ئىبارەت 2 جايغا بولۇنۇپ ياشىغانلىقىنى كورگىلى بولىدۇ.

خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەردە 4 - ئەسىردىلا تىيانشان تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى بوستانلىقلاردا ئاللىقاچان ماكانلىشىپ كەتكەن ئۇيغۇرلارنىڭ بارلىقى قەيت قىلىنغان. بۇ جايلارغا ئورۇنلاشقان ئۇيغۇرلار دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقتىن، مەدەنىيەتتە ناھايىتى تەرەققىي قىلغان ئىدى. بۇ جايلاردىكى خەلق كوپىنچە دېھقانچىلىق ۋە باغۋەنچىلىك

قىلاتتى. تۇغلۇقلار ياكى ئىگىز قاڭقىللارنىڭ مىلادى 4 - ئەسىردىن بۇرۇنلا تەڭرى تاغلىرى ئەتراپىدا ماكانلىشىپ دېخانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا باشلىغانلىقى شۇ رايوندا ئاھالىنىڭ ئۇيغۇرلىشىپ كېتىشىدە چوڭ رول ئوينىغان ئىدى. 5 - ئەسىرگە كەلگەندە، تۇغلۇقلار ياكى ئىگىز قاڭقىللار تۇرپان ئويمانلىقىدا ھاكىمىيەت قۇردى. «ۋېي پادىشالىقىنىڭ تارىخى. ئىگىز قاڭقىللار تەزكىرىسى» بىلەن «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. ئىگىز قاڭقىللار تەزكىرىسى» دە يېزىلىشىچە، ئىگىز قاڭقىلدىكى بىگفولو قەبىلىسىنىڭ باشلىقى ئاكا - ئۇكا ئاۋۇزلۇلار 100 مىڭ ئائىلىدىن كۆپرەك كىشى (بىر ئائىلىنى 5 جان ھېساپلىغاندا، كەم دېگەندە 500 مىڭ كىشى بولىدۇ) نى باشلاپ يارغول ئەتراپىغا كۆچۈپ باردى، مىلادى 499 - يىلى قاڭقىل پادىشالىقىنى قۇرۇپ، يارغولنى ئۆزىگە پايتەخت قىلدى. دېمەك، ئىگىز قاڭقىللار (تۇغلۇقلار) نىڭ تەسىر كۆچى تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالىي تەرىپىنى ئاساسىي مەركەز قىلغان ھالدا پۈتۈن تۇرپان ئويمانلىقى، تارىم بوستانلىقىغا يېتىپ بارغان.

4 - بۆلۈم ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمقى دىنلىرى

1. ئۇيغۇرلار ئەڭ دەسلەپتە تۈركلەرنىڭ دىنى بولغان شامان دىنىغا ئېتىقات قىلاتتى. شامان دىنى: تەڭرى بارلىق مەخلۇقاتنىڭ ياراتقۇچىسى، ئاسمان، يەر ۋە پۈتۈن مەۋجۇدىيەتنىڭ ئۈستىدىن ھوكۈمى ئۆتىدىغان بىردىن - بىر ئىلاھ دەپ قارايتتى. كىشىلەر بۇ دىننىڭ روھانىلىرىنى ”تويىن“ دەپ ئاتايتتى. ”تويىن“ دىنىنىڭ ئىبادەتخانىلىرى بار ئىدى.

تارىخىي مەنبەلەردىكى رىۋايەتلەردىن قارىغانـدا، بۇ دىنـغا ئېتىقات قىلغۇچىلار شامان باخشىلىرىنىڭ بۇيـرۇغـى بىلەن ھەر يىلدا بىر قېتىم قۇربانلىق قىلىپ، ئىبادەتخانىغا توپـ لىنىشىپ دىنىي مۇراسىم ئۆتكۈزەتتى.

شامان باخشىلىرىنىڭ ۋەزىپىسى شامان ئىبادەتخانىـ سىدا ئولتۇرۇپ ئىبادەت قىلىش، خەلقلەرگە شامان دىنىنىڭ ئەقىدىلىرىنى سىڭدۇرۇش ۋە دىنىي ھوكۇملەرنى ئىجرا قىلىش ئىدى. كېيىنكى دەۋرلەردە شامان ("توين") دىنىنىڭ قاراشـ لىرىدا ۋە پائالىيەتلىرىدە كوپ ئۆزگىرىشلەر بولدى. دەسلەپ دىن پىشىۋالىرى 2 گە ئايرىلدى. بىر قىسمى يۇقۇرى "توين" (شاـ مان) باخشىلىرى، يەنە بىر قىسمى سېھىرگەرلىك قىلىدىغانـ لار بولۇپ، بۇلارنى "قام" دەيـتتى. شۇنىڭ بىلەن شامان دىنى "تويـن" دىنى، "قام" دىنى دەپ ئىـككى مەزھەپ، ئىككى سىستېمىغا ئايرىلدى ۋە ئاسماننى ئىدارە قىلىدىغان بىر زات، يـەرنـى ئىـدارە قـىـلـىـدىـغـان بـىـر زات بار دەپ قـاراپ، ئۇلارغا خـۇدا دەپ ئىشـىـنـىـشـكـە باشلىدى. بۇنىڭ تۈپەيلىدىن، كوپ خۇدالىق ئېتىـقات بارـ لىققا كەلدى. ھەر بىر خۇداغا بىردىن بۇت ياساپ، ئىباـ دەتخانىدىكى بۇتلار ئالدىدا يۇكۈنۈپ ئولتۇرۇپ، چوقۇنۇش ئادىتى پەيدا بولدى. كېيىنچە بۇ دىنىي ئەقىدىلەرگە يەنە بوز بورىنى مۇقەددەس دەپ بىلىپ، ئۇنىڭغا چوقۇنىدىغان، ئۇنىڭغا قۇربانلىق قىلىدىغان، بايراق ئۇچىغا بوز بورىنىڭ كاللىسىنى بېكىتىپ قويىدىغان ئادەت پەيدا بولـدى. مەسىـ لەن، ئۇيـغـۇرلارنىڭ تارىـخـىي داستانى «ئوغۇزنامە» دە كوك يايلىلىق چوڭ بىر بورىنىڭ ئوغۇزخانغا يول باشلاپ ماڭغانلىقى ھەققىدە مۇنداق رىۋايەت قىلىنىدۇ.

... ..."

139. ئو يورۇق ئىچىدىن، كوك
140. تۇكلۇك، كوك يايىلىق چوڭ
141. بىر ئەركەك بورى چىقتى. بۇ بورى ئوغۇز
142. خاقانغا مۇنداق دېدى:
143. "ھەي ئوغۇز، سەن
144. ئۇرۇنغا ئەسكەر چىقارساڭ،

(17)

145. مەن ئالدىڭلاردا يول باشلاپ ماڭىمەن."
146. شۇندىن كېيىن، ئوغۇزخاقان
147. چېدىرلىرىنى يىغىپ، ئاتلاندى.
148. قارىسا، لەشكەرلىرىنىڭ ئالدىدا
149. كوك تۇكلۇك، كوك يايىلىق
150. چوڭ بىر ئەركەك بورى
151. يول باشلاپ مېڭىۋاتقان، بۇنىڭ بىلەن
152. ئۇلار بورىنىڭ كەينىدىن
153. ئەگىشىپ ئىلگىرىلىدى.①

... ...

بۇ دىنغا 3 - ئەسىردە ھونلار، تۇركلەرمۇ ئېتىقات قىلغان، ئۇيغۇرلار 8 - ئەسىردىن باشلاپ ئېتىقات قىلغان. دېمەك، شامانىزىم دېگەن سوز تەبەتنى ئومۇمى ۋە ئايرىم ھالدا ئىلاھلاشتۇرغانلىقتىن باشقا نەرسە ئەمەس.

① «ئوغۇزنامە» 48 – 49 - بەتلەر. مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1980 - يىلى نەشرى.

2. مانى دىنى 3-ئەسىردە ئىرانلىق مانى تەرىپىدىن تارقىتىلغان.

763-يىلى ئۇيغۇر خاقانى مانى دىنىنى ھۆرمەتلىك "ئوروۇنغا" قويغاندىن كېيىن ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارقالدى. ئۇلار بۇ دىنىنى دۆلەت دىنى دەپ قوبۇل قىلدى، شۇنىڭ بىلەن كونا دىنلارغا دائىر رەسىملەر كۆيدۈرۈۋېتىلدى.

مانى دىنىغا زەردەش، خىرىستىيان ۋە بۇددا دىنلىرىنىڭ مەزمۇنى سىڭدۈرۈلگەن. مانى دىنى باشقا دىنلارغا ئوخشاش ھۆكۈمران سىنىپىنىڭ مەنپەئەتىنى قوغداش ئۈچۈن خىزمەت قىلدى.

بۇ دىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى سىنىپىي قارىمۇ-قارشىلىقنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەردى. ئۇيغۇر مانى راھىپلىرى مانى دىنىنى تارقىتىشتىن باشقا، خان ئوردىسىنىڭ سىياسى پائالىيەتلىرىگىمۇ ئارىلىشالايدىغان ھوقۇققا ئىگە ئىدى.

5-بۆلۈم ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمقى مەدەنىيىتى

ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتى خېلى تەرەققىي قىلدى. قەدىمىي ئۇيغۇرلار ئۆز يېزىقىدا يازما يادىكارلىقلارنى قالدۇردى. بۇ يېزىق يادىكارلىقلىرى ئەڭ دەسلەپتە موڭغۇل دالىسىدىكى ئورخۇن دەرياسى ئەتراپىدىن تېپىلغانلىقتىن، قەدىمىي ئورخۇن رۇنىك يېزىقى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ يازما يادىكارلىقلاردا قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈرىشى، ئىلىم-پەن جەھەتتىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ-ئادەتلىرى، دىنىي ئېتىقات ۋە مەدەنىيەت-سەنئەت مۇۋەپپەقىيەتلىرى خاتىرىلەنگەن. بۇ قەدىمقى مىراسلار تۈرك ۋە ئۇيغۇرلار مەدەنىيىتىنىڭ نەمۇنىلىرى بو-

لۇپ ھىساپلىنىدۇ.

بۇ يادىكارلىقلارنىڭ ئەڭ دەسلەپكىسى كوك تۈرك خانلىقىغا ئائىت «تونيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. ئۇ مىلادىنىڭ 712 - 716 - يىللىرى قەدىمقى تۈرك يېزىغى بىلەن 2 چوڭ مەرمەر تاشقا 62 قۇر خەت بىلەن پۈتۈلۈپ، تونيۇقۇقنىڭ قەۋرىسى ئالدىغا ئورنىتىلغان. بۇ ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرى ئىچىدە ئەڭ ئىلمىي قىممەتكە ئىگە يادىكارلىقلاردىن بىرى.

ئىككىنچىسى، «كول تېگىن مەڭگۈ تېشى»، بۇ تاش 732 - يىلى ئورنىتىلغان.

ئۈچىنچىسى، «بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشى»، بۇ تاش 735 - يىلى ئورنىتىلغان.

تۆتىنچىسى، «مويۇنچۇر مەڭگۈ تېشى»، بۇ تاش 759- يىلى ئورنىتىلغان.

بەشىنچىسى، «توققۇز ئۇيغۇر خاقانى مەڭگۈ تېشى»، بۇ مەڭگۈ تاشلار تونيۇقۇق، كول تېگىن، بىلگە خاقان، ئۇيغۇر قۇتلۇق بىلگە خاقانلارنىڭ مۇندىن 1260 يىل بۇرۇن قالدۇرغان يازما يادىكارلىقلىرى بولۇپ، بۇ يازما خاتىرىلەرگە خانلىقنىڭ قۇرۇلۇشى، ھەربى پائالىيەتلىرى ۋە دولەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتىكى توھپىلىرى، مەدىنىيىتى، ئورپ - ئادەتلىرى، دولەتنىڭ قانۇن - ئىنتىزامى، ئەسكىرىي قوشۇن تەشكىلى، ھۈنەر - سەنئەت، نەققاشلىق سەنئىتى، خوشنا ئەللەر بىلەن بولغان ئالاقە - مۇناسىۋەتلىرى قاتارلىق ئىشلار پۈتۈلگەن. تۈرك ۋە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەدىمقى تارىخىنى، ئىتنوگىرافىيىسىنى ھەر تەرەپلىمە ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتا ئىنتايىن قىممەتلىك ئىلمىي ماتىرىيال بولۇپ، تۈرك

ۋە ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىيات تارىخىنى تەتقىق قىلىش ۋە تۈركولوگىيە تەتقىقاتى ئۈچۈنمۇ زور قىممەتكە ئىگە تارىخىي ھۆججەتلەر، شۇنداقلا تۈركىي خەلقەرنىڭ مەدەنىيىتىنىڭ گۇۋاسى ۋە ئەينى زامان تىل - يېزىقىنىڭ ئۈلگىسى.

قوچۇ تۇرپان ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرى قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا شانلىق سەھىپە ئېچىلغان ئالتۇن دەۋر بولدى. بۇ دەۋردە بۇددا، مانى ۋە خىرىستىيان دىنلىرى تەسىرىدىكى ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتى يۇقۇرى دەرىجىدە تەرەققى قىلدى.

قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋردە دىخانچىلىق، چارۋىچىلىق، باغۋەنچىلىككە ئوخشاش يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى يەنىمۇ راۋاجلانغانلىقتىن، جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادى تېز تەرەققى قىلدى. بۇنىڭ ئارقىسىدا قوچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ماددى ۋە مەنىۋى تۇرمۇشىمۇ يۇكسەك دەرىجىگە يەتتى. جۇڭگو ساياھەتچىسى ۋاڭ يەندى (981—983 - يىللار) بەشبالىقتا قوچۇ خانى ئارسلان خان ۋە ئۇنىڭ شاھزادىلىرى بىلەن ئۇچراشقان. ئۇ ئىدىقۇتنىڭ ئەھۋالىنى تەسۋىرلەپ: "ئۇلارنىڭ سانسىزلىغان پادىلىرى بار، ئۇلار مالىنىڭ رەڭگىگە قاراپ پادىغا ئايرىيدىكەن، يىلقىلار تاغ، ئېدىرلارنىڭ ھەممىلا يېرىدە يايلاپ يۈرىدىكەن"، "قوچۇدا پاختا، يىپەك گەزلىملەر توقۇلىدىكەن، ئادەملىرى جاسارەتلىك، چېۋەر ئىكەن، ئالتۇن، كۈمۈش، مىس ھەم قاشتاش ئەسۋاپلىرىنى ياساشقا ماھىر ئىكەن" دەپ يازغان. قوچۇدا يەنە ئۈزۈم، قوغۇن، تاۋۇز، نەشپۈت، ئانار، شاپتۇل قاتارلىق مېۋىلەرنى يېتىشتۈرۈپ بېرىدىغان باغۋەنچىلىكمۇ غايەت تەرەققى قىلغان بو-

لۇپ، ئۇزىنىڭ ئۇزۇم مۇسەللەسى بىلەن داڭ چىقارغان. قوچۇ رايونىدا ئىقتىساتنىڭ تەرەققىي قىلىشى بىلەن سودا شەھەرلىرى مەيدانغا كېلىپ، غەرپ بىلەن شەرقنى تۇتاشتۇرغان سودا يولى — "يىپەك يولى" راۋانلاشتى. قوچۇنىڭ ھەرقايسى ئەللەر بىلەن بولغان سودا مۇناسىۋىتى قويۇقلاشتى.

قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە يارىتىلغان ھەر خىل ژانىرلاردىكى ئەسەرلەردىن قەدىمقى تىپىك داستان «ئوغۇزنامە»، «تۇرپان شېئىر-قوشاقلىرى»، بۇددىزىم رىۋايەتلىرى مەزمۇن قىلىنىپ يېزىلغان «چاشتانى ئىلىك بەگ»، «ئىككى تېگىن ھېكايىسى»، «ئالتۇن يارۇق»، چوڭ تىپتىكى دىراما «مائىترى سىمىت»، خىرىستىيان دىنى مەزمۇنىدىكى ھەر خىل ئەدەبىي ئەسەرلەر ۋە پارچىلار بۇ دەۋردىكى ئەدەبىيات تەرەققىياتىنى كۆرسىتىدىغان نادىر ئەسەرلەردىن ئىدى؛ بۇدەۋردە يەنە ئاتاقلىق ئالىملار، ئەدىپلەر، تەرجىمانلار دۇنياغا كەلدى. ئۇلاردىن ئاپىرىنچور تېگىن، كول تارقان، سىڭقۇ سالى تۇتۇڭ، پراپتا ياشىرى، ئاسىخ تۇتۇڭ، قالىم كەيشى، چەسۇيا تۇتۇڭ قاتارلىقلارنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ. قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن يۇقۇرقى ئەسەرلەر 9 — 10 - ئەسىرلەردىكى بۇددىزىم مەدەنىيىتى مۇھىتىدا پىشىپ يېتىلىپ، ئۆزىنىڭ يۇقۇرى پەللىسىگە يەتكەن. ئەگەر قەدىمقى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىي تىلى بولمىغان بولسا 9 - ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا ئىسلامىيەتنى ئېتىقاد قىلغان خاقانىيە ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىي تىلى مۇنداق قىسقىغىنا ۋاقىت ئىچىدە يۇكسەك پەللىگە كۆتۈرۈلمىگەن بولاتتى. چۈنكى مەيلى خاقانىيە دا-

ئىرىسىدىكى ياكى قوچۇ دائىرىسىدىكى ئۇيغۇرلار بولسۇن ھەممىسى بۇددا دىنىغا ئېتىقات قىلاتتى. بۇ جەھەتتىكى ئىدېئولوگىيىلىك قارىشى ئوخشاش ئىدى، مەدەنىيىتىدە بىرلىك بار ئىدى.

قەدىمقى زاماندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ رەسساملىقىمۇ ئۇيغۇر قەدىمقى زامان مەدەنىيىتىنىڭ گۈلتاجلىرىدىن بىرى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. مۇشۇ دەۋرنىڭ رەسساملىقىغا تېپىك ۋەكىل قىلىپ تۇرپان بېزەكلىكتىكى تام رەسىملىرىنى ۋە دۇڭخۇاڭ (داش ئاتا) تام رەسىملىرىنى كۆرسىتىش مۇمكىن. بۇ تام رەسىملىرىدە ساز چېلىۋاتقان ئۇيغۇر سازەندىلىرىنىڭ رەسىملىرى شۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەمەلىي تۇرمۇشىدىن ئېلىنىپ سىزىلغان رەسىملەر ئىدى. ئۇيغۇر سازەندىلىرى چېلىۋاتقان سازلار تەركىۋىدە كاناي، سۇناي، قوۋۇز، غىجەك، چاڭ ۋە باشقا تارلىق چالغۇ ئەسۋاپلىرى، مەسىلەن، پەنجىتار، خۇشتار قاتارلىق ھەر خىل مىللىي مۇزىكا چالغۇ ئەسۋاپلىرىمۇ بار.

«مائىترى سىمىت» ناملىق دىرامىنى ئادياچاندرا دېگەن كىشى سانسكرىت تىلىدىن توخار تىلىغا تەرجىمە قىلغان، تانىراكسىت دېگەن يەنە بىر كىشى توخار تىلىدىن قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ چىققان. ئۇلار ئۆز دەۋرىنىڭ ئاتاقلىق تەرجىمانلىرى دەپ ھېساپلىنىپلا قالماستىن، بەلكى سانسكرىت، سوغدى، خەنزۇ تىلى، ئىران تىللىرىنىمۇ پۇختا ئىگەللىگەن، ئۇلار تەرجىمىنى ناھايىتى پۇختا، ئىنچىكە ئىشلەيتتى. كىتاپلارنى تەرجىمە قىلىش ۋاقتىدا ئەسلى نۇسخىسىغا ئاساسلىنىش بىلەنلا كۇپايىلەنمەي، باشقا تىللاردىكى تەرجىمە نۇسخىلىرىدىنمۇ

پايدىلىناتتى. تەرجىمە قىلىنغان بۇددا ۋە مانى دىنى نوم-لىرىنىڭ مەزمۇنى، تۇرلىرىدىن قارىغاندا، دىنىي كىتاپلار، ھىكايىلەر، ھەر خىل نەسىھەتنامە خاراكتېرىدىكى ئەسەرلەر، دۇنيانىڭ يارىتىلىشى ھەققىدىكى رىۋايەتلەر، مۇناجاتلارنى ئىزاھلىغان ئەسەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.

بىزەكلىك ۋە دۇڭخۇاڭدا تېپىلغان مەدەنىي يادىكار-

9 ـ ئەسىرگە ئائىت بېزەكلىك تام سۈرەتلىرىدىن بىرى (فون لىكوك ئېلىپ كەتكەن. 2 ـ دۇنيا ئۇرۇشىدا بېرلىن بومباردىمان قىلىنغاندا ۋەيران بولۇپ كەتكەن)

لىقلار قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە مەدەنىيەتنىڭ يۇكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقىنىڭ تىپىك ۋەكىلى. "بىزەك-لىك" دىگەن سوزنىڭ مەنىسى "بىزەلگەن، زىننەتلەنگەن جاي" دىگەنلىك بولىدۇ؛ ئۇنىڭ كەڭ مەنىسىدىن ئالغاندا،

تام رەسىملىرى، نەقىشلەر ۋە ھەيكەللەر بىلەن بېزەلگەن جاي يەنى سەنئەت ماكانى دېگەننى بىلدۈرىدۇ.

تۇرپاندىكى بېزەكلىك، تويۇق، بۇلېيۇق، قارا خوجا، ئاستانىلاردىن ۋە دۇڭخۇاڭدىن تېپىلغان قەدىمقى سەنئەت ئەسەرلىرىنىڭ ئۇسلۇبىدا ئۆزىگە خاس يەرلىك ئالاھىدىلىك ۋە مىللى پۇراق نامايەن قىلىنغان. قوچۇ خانلىقىدا ئۆتكەن ئۇيغۇر سەنئەتكارلىرى ئۆزىگە خاس ئۇسلۇپ ياراتقان ئىدى. تۇرپان ۋە دۇڭخۇاڭدىن تېپىلغان تۈرلۈك نەقىشلەر، تام رەسىملىرى ۋە بەدىئى ئەسەرلەر ئەنە شۇ ئۇيغۇر سەنئەت ئۇسلۇبىنىڭ مەھسۇلى. قەدىمقى ئۇيغۇر رەسسام-چىلىق سەنئىتىدە تىزما رەسىملەر، تام رەسىملىرى ئارقىلىق ۋەقەلىكنى چۈشەندۈرۈش سەنئىتى ئۇيغۇرلار ئىچىدە بۇ خىل سەنئەتنىڭ تەكەممۇللاشقان شەكلى ئىدى. قوچۇ خانلىقى دەۋرىدە يېزىلغان ئەسەرلەردە ئەينى دەۋردىكى بۇددا دىنى ۋە مانى دىنى تەسىرى بولغاندىن تاشقىرى، زور كۆپچىلىكى ئەينى زامان ئۇيغۇر تارىخى ئەدەبىياتى-نىڭ تەركىۋى قىسمى بولۇپ، ئۇيغۇر تارىخى ئەدەبىياتى-نىڭ مۇھىم نامايەندىلىرىدىن بىرىدۇر.

كۇچا قەدىمقى مەدەنىيەت ئوچاقلىرىنىڭ بىرى. قە-دىمقى زاماندا، بۇ يەردە ياشىغان ئۇيغۇرلار دۇنياغا مەشھۇر شانلىق "كۇسەن"① مەدەنىيىتىنى ياراتتى. بۇددىز-منىڭ دۆلىتىمىزدە تارقىلىشىدا، كۇچا ئىنتايىن مۇھىم كۆۋرۈكلۈك رول ئوينىدى. كۇچادا نۇرغۇن ئاتاقلىق تەر-جىمانلار، مۇزىكانتلار، بۇددىزىم ئۆلىمالىرى دۇنياغا كەلدى، كومراجىۋا مۇشۇ مەشھۇر كىشىلەرنىڭ بىرىدۇر.

---

① كۇسەن — كۇچانىڭ قەدىمقى يەنە بىر ئىسمى.

كومىراجىۋا مىلادىنىڭ 344 - يىلى دۇنياغا كەلدى. ئۇنىڭ دادىسى ھىندىستانلىق بولۇپ، ئانىسى كۇچالىق ئىدى. ئۇ 7 يېشىدا بۇددىزىمنىڭ ھىنايانا نوملىرىنى ئۆگىنىپ، ھىنايانا مەزھىپىنى قوبۇل قىلغان؛ 12 يېشىدىن كېيىن ماخايانا نوملىرىنى قېتىرقىنىپ ئۆگەنگەن؛ بىلىم ئېلىش ئىشتىياقى بىلەن ھەرقايسى ئەللەرنى ئارىلىغان؛ مەشھۇر بۇددىزىم ئۆلىمالىرىنى ئۇزىگە ئۇستاز تۇتۇپ ناھايىتى كەڭ بىلىم ھاسىل قىلغان؛ ياش چېغىدىلا غەربىي يۇرتلاردىكى بۇددىزىم ئەللىرى ئېتىراپ قىلغان مەشھۇر ئۆلىما بولۇپ تونۇلغان.

384 - يىلى پادىشا فۇجيەن چوڭ جياڭجۈن لى گۇاڭنى ئەۋەتىپ كۇسەن دولىتىنى بوي سۇندۇرغاندا، 41 ياشتىكى كومىراجىۋا لى گۇاڭنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن ئىچكى ئۆلكىلەرگە بارغان. 385 - يىلى لى گۇاڭ لياڭجۇنى ئىشغال قىلىپ، كېيىنكى لياڭ پادىشالىقىنى قۇردى. كومىراجىۋا

دۇڭخۇاڭدىن تېپىلغان قولىيازمىلار

لياڭجۇدا 17 يىل تۇرۇپ خەنزۇ تىل - يېزىقىنى پۇختا ئۆگىنىدۇ. 401 - يىلى، كېيىنكى چىن پادىشالىقىنىڭ پادىشاسى ياۋشىڭ كېيىنكى لياڭ پادىشالىقىنى يوقىتىپ، كومىراجىۋانى چاڭئەنگە ئالدۇرۇپ كېلىپ، ئۇنى ھۆرمەتلەپ ئۇستازلىققا تەيىنلەيدۇ. كومىراجىۋا پادىشالىق تەرجىمە مۇئەسسەسىنىڭ شاۋياۋيۈەن باغچىسىدا بۇددا نوملىرىنى تەرجىمە قىلىشقا مەسئۇل بولىدۇ.

كومىراجىۋا ئۆز دەۋرىدە بىراخمى يېزىقىنىڭ مۇتەخەسسىسى سۈپىتىدە بۇددىزىم نوم تەلىماتلىرىنى مۇكەممەل ئىگىلەپلا قالماستىن، بەلكى خەنزۇچە تىلىدىمۇ يېتىلگەن ئۇستاز بولۇشتەك ئىككى ئاساسىي شەرتنى ھازىرلىغانلىقى ئۈچۈن، چىن پادىشاسى ياۋشىڭنىڭ ھۆرمىتى ۋە ئىشەنچىسىگە ئېرىشكەن ئىدى. ئۇ ئۆز دەۋرىدە داڭ چىقارغان راھىبلار بىلەن بىرلىشىپ، نوم تەرجىمە ئىشلىرىنى يۇقىرى سەۋىيىگە كۆتەرگەن. كومىراجىۋا تەرجىمانلىق پائالىيىتىدە نۇرغۇن ئىزلىنىپ "5 نى ئۆزگەرتىش"، "3 كە تەگمەسلىك" جەھەتتە مەنە تەرجىمە ئېقىمىنى يارىتىپ، بۇرۇن ئۆتكەن ئاتاقلىق تەرجىمان جىژچيەن، كاڭ شىڭخۇيلارنىڭ تەرجىمىسىدىكى ئەسلىگە سادىق بولماسلىقتەك نۇقسانلارنى تېپىپ چىققان. ئۇ تەرجىمە ئىشىنىڭ مۇشەققەتلىك ئىش ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر تونۇپ يەتكەن. ئۇ تەرجىمە توغرىسىدا چوڭقۇر چۈشەنچىگە ئىگە بولغانلىقتىن، چاڭئەندە تۇرغان 10 يىل ئىچىدە پۈتۈن زېھنىنى تەرجىمە ئىشىغا قارىتىپ تەرجىمىنى مۇكەممەل قىلىشقا تىرىشىپ، ئىلگىرى تەرجىمە ئىشىدا مەۋجۇت بولغان سەل قاراشتەك ئاجىزلىقلارنى تۈگەتكەن. ئۇ تەرجىمە ئىشىدا نومنىڭ بىراخمانچە

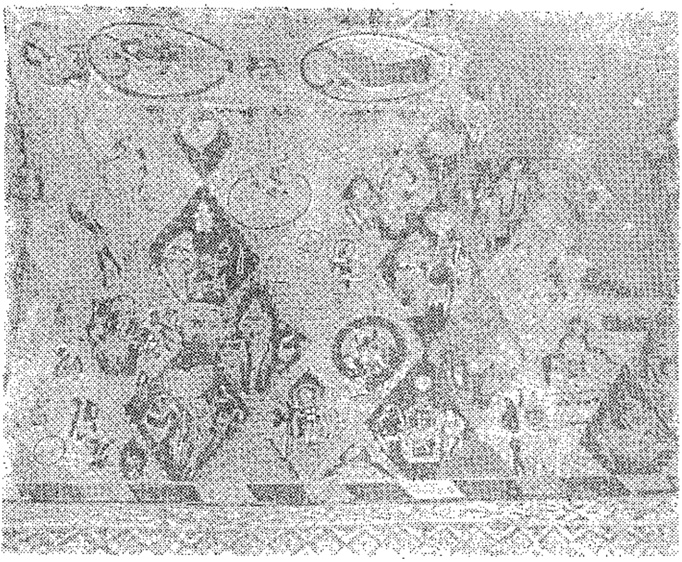

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى باي ناھىيىسى قىزىل
مىڭ ئۆيدىكى تام سۈرەتلىرى: توپ ئويناۋاتقان ئۇيغۇرلار
فىلكىفىي فوتوسى

نۇسخىسىنى قولدا تۈتۈپ تۇرۇپ ئۇنىڭ مەنىسىنى خەنزۇچە شەرھىلەپ بېرەتتى. ئۇنىڭ شەرھىلىگەن مەزمۇنى مۇھاكىمىدىن ئۆتكەندىن كېيىن يەنە ئۇ يۇزلىگەن ھەتتا 2 ـ 3 مىڭ مەشھۇر راھىبلارنىڭ تەپسىلى مۇزاكىرىسىدىن ئۆتكۈزۈپ ئاندىن نومنىڭ دەسلەپكى نۇسخىسىنى يېزىپ چىقاتتى. غەربىي يۇرتلاردىكى يېزىق نۇسخىلىرىدا خاتالىق بولسا براخمى نۇسخىسىغا ئاساسەن تۈزىتەتتى. تەرجىمە بىشىدىن ـ ئاياق راۋان بولغاندا ئاندىن ئەڭ ئاخىرقى بېكىتىشىنى قارار قىلاتتى. كوماراجىۋا مۇنداق ئالىجاناپ يۈكسەك مەسئۇلىيەت بىلەن 300 نەچچە جىلد نوم ۋە شاس

تىر (بۇددىزىم تەفسىرلىرى) نى تەرجىمە قىلىپ چىققان، ئۇنىڭ تەرجىمىلىرى 35 كىتاپ، 294 جىلدكە يەتكەن. «جىن سۇلالىسىنىڭ تارىخى» نىڭ «خاتىرىلەر» بابىدا "ھازىرقى يېڭى نوملارنىڭ ھەممىسىنى كومىراجىۋا تەرجىمە قىلغان" دېيىلگەن. ئۇ جان ئۈزۈش ۋاقتىدا: "ئەگەر تەر-

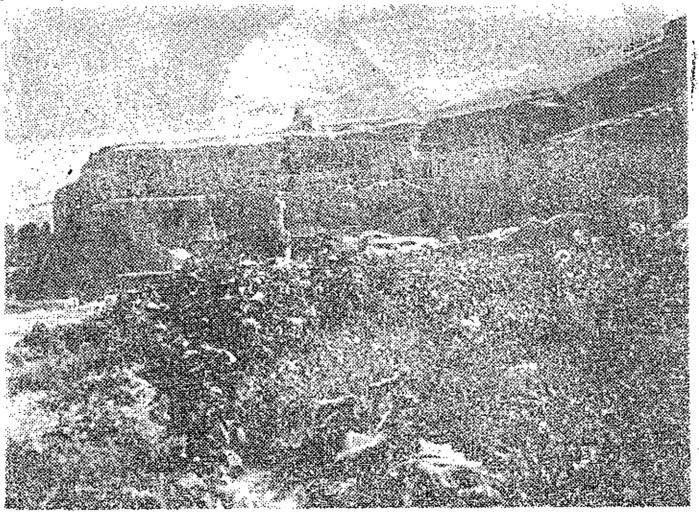

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى تۇرپان ناھىيىسى
دىكى بېزەكلىك بۇددا غارلىرى

فېڭفېي فوتوسى

جىمەمدە ئاساسىي مەزمۇن يوقاپ كەتمىگەن بولسا، ئۆل-گىنىمدىن كېيىن تېنىم كويدۇرۇلسىمۇ تىلىم ساق قالغاي" دەپ ۋەسىيەت قىلغان. بۇنىڭدىن كورۇشكە بولىدۇكى، ئۇ ئۆمرىنى بۇددىزىمنىڭ تەلىماتلىرىنى تەرجىمە قىلىشتا ئەڭ سادىق، ئەڭ ئەستايىدىللىق بىلەن مۇئامىلە قىلىپ، جۇڭگو بۇددىزىم تەرجىمەشۇناسلىقىنىڭ گۈللىنىشىگە بولۇپلا قالماس-

تىن، ئېلىمىزنىڭ ھىندىستان ۋە غەربىي يۇرتلار بىلەن بولغان مەدەنىيەت مۇناسىۋەت تارىخىدا ئۇچىمەس توھپە ياراتتى.

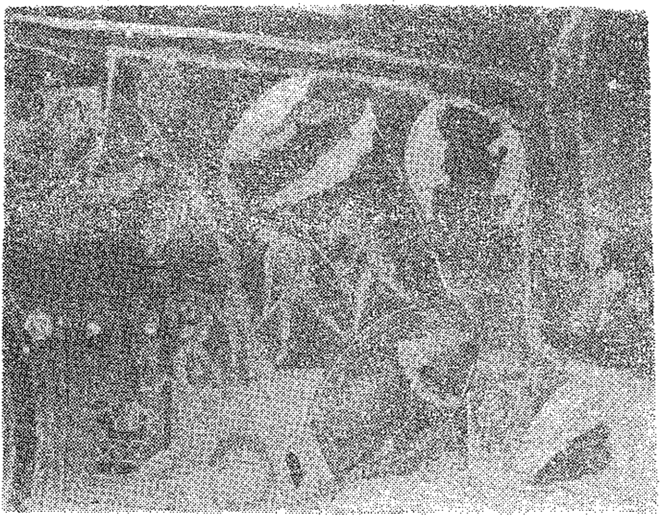

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى باي ناھىيىسى قىزىل مىڭ ئۆيدىكى تام سۈرەتلىرى: ئېتىزلىقتا ئىشلەۋاتقان ئۇيغۇر دىخانلىرى

فېڭ فېي فوتوسى

ئىككىنچى باب
ئىسلام دىنى ئوتتۇرا ئاسىيادا

1 - بۆلۈم   ئەرەب ئىستىلاسى

ئىسلام دىنى ئوتتۇرا ئاسىياغا كىرىشتىن ئىلگىرى، ماۋرائۇننەھرگە① ۋە خۇراسانغا خوشنا بولغان كەڭ جايلاردا 6 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا فېئوداللىق تۈزۈمدىكى تۈرك دۆلىتى قۇرۇلدى. بۇ جايلاردا 7 - ئەسىرنىڭ 2 - يېرىمىدىن تاكى 8 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە شاش (تاشكەنت) خانلىقى، پەرغانە خانلىقى، سۇغدىيان (سەمەرقەنت) خانلىقى، بۇخارا خانلىقى، خارەزىم شاھ خانلىقى، كۇشانىيە خانلىقى ھوكۇم سۈردى. بۇلاردىن باشقا، بارچاقلار ۋە تاھىرىيە خانلىقىمۇ بولغان ئىدى.

يەتتە سۇنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى قەشقەر ۋادىسىدا ياغمىلار ياشايتتى. ئىسسىق كولىنىڭ ئەتراپىدا ئىلى دەرياسىدىن تارتىپ نارىن ئارىلىقىغىچە بولغان جايلاردا چىگىللەر ياشايتتى، يەتتە سۇدا توخسى قەبىلىلىرى بار ئىدى.

---

① ماۋرائۇننەھر — ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سىر دەريا بىلەن ئامۇ دەريا ئارىلىقىدىكى جايلارنىڭ نامى. سىر دەريانىڭ شىمالىدىكى جايلارمۇ ماۋرائۇننەھرگە قارايتتى.

بۇ دەۋرلەردە تارىم ۋادىسى بىلەن ماۋرائۇننەھردە فېوداللىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلىشى ئارقىسىدا كۆپلىگەن سودا شەھەرلىرى مەيدانغا كېلىپ، سودا ئىشلىرىنى تېخىمۇ ئىلگىرى سۈردى. ماۋرائۇننەھر، چۇ ۋە تالاس ۋادىلىرىدا يېزا ئىگىلىك ئىشلىرى تەرەققىي قىلدى، خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى، مەدەنىيىتى يەنىمۇ ئۆستى. جۇڭگو ساياھەتچىسى شۈەن جۇاڭ (602 — 664 - يىللار)نىڭ «غەربىي يۇرتلارغا ساياھەت» دېگەن ئەسىرىدە: "چۇ دەرياسى ئارىلىقىدىكى جايلاردا ياشىغۇچى ئاھالە مەدەنىيەت جەھەتتىن بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە ئىكەن، ئۇلارنىڭ كىيىم - كېچەكلىرى، تىل - يېزىقى ئوخشاش ئىكەن. يۇقۇرىدىن تۆۋەنگە قارىتىپ يېزىلىدىغان سۇرىيە يېزىقى ئاساسىدىكى 32 ھەرپلىك ئېلىپبەسى بار ئىكەن. تارىخىي ئەسەرلىرىمۇ بار ئىكەن" دەپ يازغان ئىدى. ئىلى، چۇ ۋە سۇياپ دەرياسى ۋادىلىرىغا جايلاشقان تۈركەشلەر 638 - يىلى سۇياپنى چوڭ ئوردا، ئىلى دەرياسى بويىدىكى ئالمالىقنى كىچىك ئوردا قىلىپ، تۈركەش دۆلىتىنى قۇردى. بۇ تۈركەش دۆلىتى 8 - ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرى زاۋاللىققا يۈز تۇتتى. تۈركىي خەلقلەردىن بولغان قارلۇقلار تۈركەشلەرنىڭ ئەسلى ماكانلىرىنى بېسىۋېلىپ، 616 — 656 - يىللىرى قارلۇق دۆلىتىنى قۇردى. بۇ چاغدا تالاس، سۇياپ① شەھەرلىرى قارلۇقلارغا قارايتتى. شۈەن جۇاڭ: "بۇ جايدىكى ئاھالىنىڭ بىر قىسمى دېھقانچىلىق بىلەن، يەنە بىر قىسمى سودا - سېتىق بىلەن شۇغۇللىنىدىكەن. چۇ

① سۇياپ — چۇ دەرياسىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان قەدىمىي شەھەر ئىدى. ھازىر توقماق شەھىرىگە توغرا كېلىدۇ.

دەرياسى بويىدىكى سۇياپ شەھىرى سودا مەركىزى ئىدى. ئاھالە ئۆزلىرىنىڭ ئۆرپ-ئادىتى بويىچە چېچىنى بېشىغا يۆگەپ، چوققىسىنى ئۆچۈق قويىدىكەن. بەزىلىرى چېچىنى چۇشۇرۇۋېتىدىكەن. ئۇلارنىڭ كوپىنچىسى پېشانىسىگە يىپەك ياغلىق چىگىۋالىدىكەن" دەپ يازغان.

7 - ئەسىردە بۇ شەھەرنىڭ غەربىي تەرىپىدىمۇ بىرقانچە شەھەر بولۇپ، بۇ شەھەرلەردە تۈركى خەلقلەر ياشايتتى، ھەرقايسى شەھەرنىڭ ئايرىم-ئايرىم ھاكىملىرى بولغان. شۈەن جۇاڭ يەنە مۇنداق دەپ يازغان: "مەن تۈرك خانلىرىنىڭ بىرى بىلەن كورۇشتۇم. بۇ خاقان ئۈستىگە يىپەك تون كىيگەن، چېچىنى قويۇپ بەرگەن بولۇپ، پېشانىسىنى يىپەك ياغلىق بىلەن بىرنەچچە قات ئوردىۋالغان. بۇ يەردىكى ئاھالىلەرمۇ چېچىنى ئۇزۇن قويۇۋېتىدىكەن. خاقان ئالتۇن بىلەن بېزەلگەن چېدىردا مېنى قوبۇل قىلدى. يىپەك كىيىملەرنى كىيگەن چوڭ ئەمەلدارلار چېدىرغا سىلىنغان كىگىز ئۈستىدە ئىككى قاتار بولۇپ ئولتۇراتتى. ئۇلارنىڭ كەينىدە خاقاننىڭ مۇھاپىزەتچىلىرى بار ئىدى. ماڭا تۈرك خاقانى زىياپەت بەرگەندە، ئادەمنى لەززەتلەندۈرۈپ، كوڭۇلنى ئاچىدىغان مۇزىكىلار چېلىندى. مېھمانلارنىڭ ئالدىغا ئاۋال گوش قويۇلۇپ، ئاندىن شاراپ تۇتۇلدى. ئۇسسۇزلۇق يىغىدا پىشۇرۇلغان تاماقلار ۋە سۈت كەلتۈرۈلدى."

شۇ چاغلاردا، ماۋرائۇننەھردىكى خارەزىم دولتىدە يەر ئىگىلىرى "دىخان" دەپ ئاتىلاتتى. ("دىخان" پارسچە سوز بولۇپ، يەر ئىگىسى مەنىسىدە) ھاكىملارمۇ "دىخان" دەپ ئاتىلاتتى. ھاكىملار ئېسىلزادىلەردىن ھىسابلىنىپ،

ئۇلارنىڭ ئەڭ چوڭلىرىمۇ "دىخان" نامى بىلەن ئاتىلاتتى. ماۋرا ئۇننەھردىكى ھاكىمىيەت ئىراندىكى ھاكىمىيەت تەشكى- لىنگە ئوخشاپ كېتەتتى. ھاكىم ئاستىدا "چاكار" دەپ ئاتى- لىدىغان بىر قىسىم ئەسكەرلەر بار ئىدى. بۇ جايلاردىكى تۈركى خەلقلەر، ئاساەن، زەردەش، بۇددا، نىستۇرى، مانى قاتارلىق دىنلارغا ئېتىقات قىلاتتى.

زەردەش (ئاتەشپەرەسلىك) دىنى ئەڭ ئاۋال ئىراندا ئاۋۇئاسترا ناملىق كىشى تەرىپىدىن ئىجات قىلىنغان. بۇ دىن مىلادىدىن 6 ئەسىر ئىلگىرىكى دارا I ① نىڭ دەۋرىدە ئىران پادىشالىقىنىڭ دولەت دىنى قىلىپ بەلگىلەنگەن.

بۇ دىن: "ئالەم ياخشىلىق - يامانلىق، يورۇقلۇق ۋە قاراڭغۇلۇقتىن ئىبارەت ئىككى خىل قۇۋۋەتنىڭ كۈچىدىن مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. ياخشىلىق بىلەن يامانلىق ئۆز- ئارا كۈرەش قىلىدۇ. ئاخىرىدا ياخشىلىق يامانلىقنى، يورۇقلۇق قاراڭغۇلۇقنى يېڭىدۇ. ئوت بولسا ياخشىلىقنىڭ سىمۋولى" دەپ ھىساپلايتتى. شۇڭا، زەردەش دىنى ئوتنى مۇقەددەس دەپ تونۇپ، ئۇنىڭغا چوقۇنۇشنى ئۆزىنىڭ ئاساسى بەلگىسى قىلاتتى. زەردەش دىنى ئىراندا دولەت دىنى قىلىپ قوبۇل قىلىنغاندىن كېيىن، جايلاردا ئاتەشكۇرە- (ئاتەشپەرەسلەرنىڭ ئىبادەتخانىسى)لەر تەسىس قىلىندى. زەردەش دىنى مەيدانغا كېلىشتىن بۇرۇن، ئىراندىكى ئاھالە يۇلتۇزغا چوقۇناتتى. ئىراندا زەردەش دىنى ئۇمەر ئىبنى خەتتاپنىڭ خەلىپىلىك دەۋرىگىچە داۋام قىلدى.

---

① دارا I — ئىسكەندەر دارا مىلادىدىن ئىلگىرىكى 521 - يىلدىن 486 - يىل ئارىلىقىدا ئۆتكەن ئىران پادى- شاسى.

خەلىپە ئۆمەر (634 — 644 - يىللىغىچە خەلىپە بولغان) زامانىسىدا ئەرەپلەردىن سەئىد ئىبنى ۋاققاس ئىراننى ئىستىلا قىلغاندىن كېيىن، ئىسلام دىنى ئىراننىڭ رەسمىي دولەت دىنىغا ئايلاندى. شۇنىڭ بىلەن زەردەش دىنى بۇ يەردىن سىقىپ چىقىرىلدى. ئىراندا قالغان زەردەش مۇخلىسلىرى زىيانكەشلىككە ئۇچرىغانلىقى ئۈچۈن ھىندىستانغا كوچۇپ كەتتى. ھىندىستاندىكى بومبايدا، ئىراننىڭ يەزدى شەھىرىدە ۋە باشقا جايلاردا خېلى نۇرغۇن ئاھالە ھىلىمۇ زەردەش دىنىغا ئېتىقات قىلىدۇ. زەردەش دىنىنىڭ «زىند ئاۋىستا» ناملىق كىتاۋى ھازىرمۇ مۇقەددەس كىتاپ دەپ ھىساپلىنىدۇ. بۇ كىتاپ ۋە ئۇنىڭ شەرھىسى ياۋروپادا تەرجىمە ۋە نەشر قىلىندى.

ئىسلام دىنى ئەڭ ئاۋال 570 — 632 - يىللاردا ئەرەپ يېرىم ئارىلىدا مەيدانغا كەلدى، كېيىنچە ئەرەپلەرنىڭ رەسمىي دولەت دىنى بولدى، 7 - ئەسىردە، غەربىي ئاسىيادا باش كوتىرىشكە ۋە كېڭىيىشكە باشلىدى. ئۇزۇن ئوتمەي، ئەرەپ يېرىم ئارىلىدىن ئىرانغا كېڭەيدى. يەنە ئىراندىن ئوتتۇرا ئاسىياغا تارقىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادا ئومۇملاشتى. خەلىپە ئۆمەر ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن دەۋردە، ئىسلام قوشۇنى ئىران، ئىراق، مىسىر، سۈرىيە، پەلەستىن قاتارلىق جايلارغا يۈرۈش قىلدى ۋە ئىران پادىشاسىنى مەغلۇپ قىلىپ، كېيىن خۇراسان ئەتراپىدىكى تۈركلەر ئولتۇراقلاشقان جايلارغا بېسىپ كىردى. خەلىپە ئوسمان (644 — 657 - يىللاردا ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن)نىڭ زامانىسىدا خۇراسان مەملىكىتى ئەرەپلەر تەرىپىدىن ئىشغال

قىلىندى. ئەرەپلەر 653 - يىلى خۇراسان ۋالىيسى ئەھنەف ئىبنى قەيسنىڭ قوماندانلىقىدا شەرققە قاراپ يۈرۈش قىلىپ، بەلخنى ئىشغال قىلدى. ئاندىن توخارىستان قاتارلىق جايلاردا ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرىنى كېڭەيتتى. بۇ جايلاردىكى تۈركلەر ئىسلامغا تەۋە بولدى. خەلىپە ئابدۇلمۇلۇك دەۋرىدە (699 — 700 - يىللار ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن) ئەرەپلەر ئىسلام دىنىنى تېخىمۇ كېڭەيتىش ئۈچۈن تۈرك زېمىنلىرىغا داۋاملىق يۈرۈش قىلدى.

ئابدۇلمۇلۇك ئىراق ۋالىيسى مەشھۇر ھەججاجنى خۇراسانىنىڭ ۋالىيلىقىغا تەيىنلىدى. ھەججاجنىڭ قول ئاستىدىكى مۇھەللەپ ئىبنى ئەبى سۇپرە ئەرەپ قوماندانلىرىنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ مەشھۇرلىرىدىن ئىدى. ئۇ 700 - يىلى ئامۇ دەرياسىنى بويلاپ يۇقۇرىغا مېڭىپ بۇخاراغا ھۇجۇم قىلدى.

ھەججاج 705 - يىلى قۇتەيبە ئىبنى مۇسلىم ئىسىملىك بىر قوماندانىنى خۇراسانىڭ ۋالىيلىقىغا تەيىنلىدى. قۇتەيبە توخارىستانغا ھۇجۇم قىلىپ، تۈرك خانلىقىنى بوي سۇندۇردى؛ 706 - يىلى ئامۇ دەريادىن ئۆتۈپ، باي كەنتىگە ھۇجۇم قىلدى. تۈركلەر قۇتەيبە قوماندانلىقىدىكى ئەرەپ ئەسكەرلىرىنى 2 ئاي مۇھاسىرە قىلىۋالغان بولسىمۇ، ئاخىرى ئۆزلىرى مەغلۇپ بولدى. قۇتەيبە باي كەنتىنىڭ ئاھالىسىنى دەھشەتلىك ھالدا قىرغىن قىلدى، ئاھالىنىڭ بارلىق مال - مۈلۈكلىرىنى بۇلىدى، شەھەرگە ئوت قويدى.

تۈرك خاقانى كول تېگىن پەرغانە ۋە سوغدى تۈركلىرىنى ئىسلام ئەسكەرلىرىگە قارشى سەپەرۋەر قىلىپ، ئامۇ دەريا بويىدىكى تىرمىز شەھىرىگە ئورۇنلاشتى.

707 - يىلى، قۇتەيبە ئىسلام ئەسكەرلىرىنى باشلاپ ئامۇ دەرىيادىن ئۆتۈپ، كول تېگىن باشچىلىقىدىكى تۈركلەرگە ھۇجۇم قىلدى. كول تېگىن ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ چېكىندى، 2 - قېتىم (708 - يىلى) يەنە كۈچ توپلاپ سۇغدىيانىغا يۈرۈش قىلىپ، قۇتەيبەنى مەغلۇپ قىلدى.

قۇتەيبە بۇ مەغلۇبىيىتىنى ھەججاجغا مەلۇم قىلىپ، ئۇنىڭغا ماۋرا ئۇننەھرنىڭ خەرىتىسىنى ئەۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن ھەججاج ئىسلام ئەسكەرلىرىنى قايتا تەشكىللەپ، ئىراندىن بىر قىسىم مۇسۇلمان قوشۇنىنى يوتكەپ كېلىپ، ئۇرۇشقا قاتناشتۇردى. مىلادىنىڭ 709 - يىلى، قۇتەيبە بۇخاراغا يۈرۈش قىلدى. كول تېگىن قوشۇن بىلەن سەمەرقەنتتىن بۇخاراغا يېتىپ كەلدى. مۇشۇ جايدا تۈركلەر بىلەن ئەرەپلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا جەڭ بولدى. بۇ ئۇرۇشتا كول تېگىن قاتتىق جاراھەتلەندى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ بۇخارا، سەمەرقەنت، سۇغدى خانلىقلىرىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قېلىش شەرتى بىلەن قۇتەيبەگە تەسلىم بولدى. قۇتەيبە بۇ رايونلارنى بېسىۋالغاندىن كېيىن ئىسلام دىنىنى ئومۇملاشتۇردى. مىلادىنىڭ 712 - يىلى، ئەرەپلەر سەمەرقەنتتە تۇنجى قېتىم مەسچىت سالدى. قۇتەيبە ئىنىسى مۇسلىم سەمەرقەنتكە ۋالى قىلىپ تەيىنلەندى. ئەرەپلەر مىلادىنىڭ 713 - يىلى پەرغانە ۋە خوجەندنى بويسۇندۇردى؛ 714 - يىلى كاسان ① شەھىرىنى ئىشغال قىلدى. شۇ يىلى شاش (تاشكەنت) ئۇرۇش قىلمايلا ئەرەپ-

---

① كاسان — تاشكەنت شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا بولۇپ، 8 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە پەرغانە ھوكۈمدارلىرىنىڭ پايتەختى بولغان.

لەرگە تەسلىم بولدى. قۇتەيبە ئىبنى مۇسلىم تۈرك ئەللىد-
رىگە قىلغان يۈرۈشلىرىدە ئاخىرقى غەلىبىگە ئېرىشەلمەي،
715 - يىلى (بەزى رىۋايەتتە 716 - يىلى) ئۆز ئەسكەر-
لىرى تەرىپىدىن مەرۋىدە ئۆلتۈرۈلدى.

جامال قارشى يازغان «قەشقەر تارىخى» دىگەن
كىتاپتا: "715- يىلى ئۆلتۈرۈلگەن ئەرەپ سەردارى قۇتەيبەنىڭ
قەۋرىسى قوقەندە. قوقەندىكى بۇ قەۋرىستانلىقتا يەنە ئىمام
هۇسەيىنىنىڭ نەۋرىسى بىلەن ئىمام مۇهەممەت باقىرنىڭ
قېرىندىشى ئابدۇللا (731 - يىلى ۋاپات بولغان)نىڭ قەۋ-
رىسىمۇ بار ئىدى" دىيىلگەن. شۇڭا بۇ جاي مۇقەددەس
ئورۇنلارنىڭ بىرى هىساپلانغان.

ئىسلام تارىخچىلىرى ئۆز ئەسەرلىرىدە قۇتەيبەنى
ئىسلام دىنىنى تارقىتىشنىڭ ئەڭ چوڭ قەهرىمانى دەپ
مەدهىيىلىشىدۇ. دەرۋەقە، قۇتەيبە ئىسلام دىنىنى كېڭەيتىشتە
ئەهنىق ۋە مۇهەللەپلەرنىڭ ئوغۇللىرىغا ئوخشاش مەشھۇر
قوماندانلار قىلالمىغان ئىشلارنى قىلغان ئىدى. لېكىن ئۇ
ئىسلامىيەتنى كېڭەيتىش ئۈچۈن قىلغان يۈرۈشلىرىدە مىسلى-
سىز دەرىجىدە زالىملىق قىلىپ، هەججاجنىڭ ئىشەنچىسىگە
ئىگە بولدى. ئۇ تۈرك ۋادىلىرىدا زۇلۇم تىغى بىلەن قان
توكۇشتە هەججاجدىن قېلىشمىدى، ئىسلام دىنىنى قوبۇل
قىلغانلارنىمۇ قىردى. ئۇ توخارىستاننى ئىشغال قىلغاندا،
شەهەر ئاهالىسىنى پۈتۈنلەي قىرىپ تاشلىدى. قۇتەيبەنىڭ
ئۆز ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلۈشى، خەلقنىڭ غەزد-
ۋىدىن تاشقىرى، ئۆز ئىچىدىمۇ ئۇنىڭغا قارشى كۈچنىڭ
بارلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. قۇتەيبە ئۆلتۈرۈلگەندىن
كېيىن، بۇرۇن ئىسلام دىنىغا كىرگەن خەلقلەر ئىسلام

دىنىدىن يېنىۋالدى، بەزى شەھەرلەر مۇستەقىللىق جاكالاپ ئەرەپلەر تەۋەلىكىدىن چىقىپ كەتتى. شۇ سەۋەپتىن ئەرەپلەر بىلەن تۈركلەر ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش ئۇزاق داۋام قىلدى.

716 - يىلى، كول تېگىن ۋاپات بولدى، ئۇنىڭ ئورنىغا قۇتلۇق قاغاننىڭ چوڭ ئوغلى بىلگە خاقان بولدى. بىلگە خان زامانىسىدا كول تېگىننىڭ ئىنىسى تۈرك ئەسكەرلىرىنىڭ قوماندانى ئىدى. كول بىلگە خان 734 - يىلى ۋاپات بولدى.

718 - يىلى، خەلىپە سۇلايمان ۋاپات بولدى. 719 - يىلى سوغدى تۈركلىرى سەمەرقەنتتىكى ئەرەپلەرگە ھۇجۇم قىلدى. خۇراسان ۋالىسى ئەسكەر توپلاپ سەمەرقەنتكە بېسىپ كىرىپ، ئاھالىنى قىرغىن قىلدى.

ئىسلام تارىخىدا "خاقانى تۈرك" دەپ مەشھۇر بولغان چولۇق خاقان سوغدىيانا تۈركلىرىنىڭ بېشىغا كەلگەن قانلىق ھادىسىنى ئاڭلاپ، ئۇلارغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن، 721 — 722 - يىللىرى سەمەرقەنتكە يۈرۈش قىلىپ، ئەرەپلەر بىلەن كوپ قېتىم قانلىق ئۇرۇشلارنى قىلغان بولسىمۇ، ئاخىر ئۆزى مەغلۇپ بولدى.

725 - يىلى، ئەرەپ قوماندانى مۇسلىم ئىبنى سەئىد پەرغانىگە قايتا ھۇجۇم قىلىپ، خۇجەند شەھىرىنى ئىشغال قىلدى. بۇ ۋاقىتتا چولۇق خاقان تالاستىن ئۇلگۇرۇپ كېلىپ، مۇسلىم ئىبنى سەئىدنى مەغلۇپ قىلدى ۋە خۇجەندنى قايتۇرۇۋالدى.

726 - 727 - يىللىرى چولۇق خاقان خۇراسان ۋالىسى ئەسئەت ئابدۇللانىڭ ماۋرائۇننەھردە تۈركلەر بىلەن تۇتۇ-

شۇشقا تەييارلىنىۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، ئۇنىڭغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلدى، ئەرەپلەر مەغلۇپ بولۇپ چېكىندى. 727 - يىلى، ئەسئەت ۋالىلىقتىن بوشىتىلىپ، ئورنىغا ئەشرەس ئابدۇللا قويۇلدى، ئەشرەس سالىھ تەرىق دېگەن ئۆلىمانى ماۋرائۇننەھردىكى تۈركلەرنى ئىسلامغا دەۋەت قىلىش ئۈچۈن ئەۋەتتى. سالىھ تەرىق خەلقنى ئىسلام دىنىغا كىرىشكە دەۋەت قىلىپ، ئۇلارغا ئىسلام دىنىنىڭ قائىدىلىرىنى چۈشەندۈردى. شۇنىڭ بىلەن تۈركلەر ئىچىدە ئىسلام دىنىغا ئىشەنچ - ئەقىدە تىكلىنىپ، "مۇسۇلمان بولۇشقا باشلىدى. جايلاردا مەسچىتلەر بىنا قىلىندى. كىشىلەر قۇرئان ئوقۇش، شەرىئەت ئەھكاملىرىنى ئۆگىنىش بىلەن مەشغۇل بولدى"، ① "ئەشرەس ئىسلام دىنىنى يېڭىدىن قوبۇل قىلغانلارنى، ئىسلام قائىدىلىرىگە رىئايە قىلغانلارنى، قۇرئاندىن بىر سۈرە ئوقۇشقا ئىقتىدارى بولغانلارنى ئازات قىلىدىغانلىقىنى ئېلان قىلدى." ② تېخىمۇ كۆپ ئادەمنى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن، ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان ئاھالىلەردىن سېلىق ئالمىغاندىن تاشقىرى، ھەتتا ئۇلارنى سۈننەتكىمۇ تەكلىپ قىلماسلىققا بۇيرۇدى، شۇنىڭ بىلەن نۇرغۇن كىشىلەر ئىسلام دىنىغا كىردى. سېلىق ئېلىپ تاشلانغانلىقتىن، دۆلەتنىڭ غەزنىسىگە كىرىدىغان دارامەت زور مىقداردا ئازىيىپ كېتىپ، ھۆكۈمەتنىڭ مالىيە ئاساسى ئاجىزلاپ قالدى. شامنىڭ غەزنىچىسى ئەشرەس ۋالىغا يازغان بىر مەكتۇبىدا: "مالىيە مەبلىغى ئازىيىپ كەتتى. مۇسۇلمانلارنىڭ كۈچى مالىيە مەبلىغى بىلەن بولىدۇ. ئاڭلىشىمچە، سوغدىياندا ۋە باشقا يۇرتلاردا تېخى مۇسۇلمان بولمىغانلار بار ئىكەن، ئۇلار مۇسۇلمان بولماي تۇرۇپ باج

---

① ② بارتولد: «موڭغۇللار دەۋرىدىكى تۈركىستان».

بىرىشتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن مۇسۇلمان بولغانمىش. بىرىنچىچە، خۇدانىڭ ئەمرىنى تۇتقان ۋە قۇرئاننى ياد ئالغان كىشىلەر- دىن سېلىق ئالمىساق. ئۇنىڭدىن باشقا، پەرزلەرنى ئادا قىلى- مىغان، قۇرئاننى ياد ئالمىغانلاردىن مۇسۇلمان دىگىنىگە قا- رىماي سېلىق ئالساق" دىيىلگەن. شۇنىڭ بىلەن ئەمەلدارلار تۈركلەردىن يەنە سېلىق ئېلىشقا باشلىدى. بۇ ھال ئاھالە ئىچىدە غۇلغۇلا پەيدا قىلىپ، ئىسيانغا سەۋەپچى بولدى.
ئەشرەس ئۆزىنىڭ سەمەرقەندتىكى ۋەكىلى سالىھ تەرىقنى ۋە بىر قانچە ئەمەلدارنى تۇتۇپ كېلىپ قاماققا ئالدى. بۇ خىل زورلۇق-زومبۇلۇقنى كۆرگەن مۇسۇلمانلار ۋە تېخى ئىسلام دىنىغا كىرمىگەن بارلىق تۈركلەر بىرلىشىپ چولۇق خاقاندىن ياردەم تەلەپ قىلدى.
مىلادىنىڭ 729-يىلى، چولۇق خاقان ئۇرغۇن ئەسكەر توپلاپ، پەرغانە، تاشكەنت ۋە سوغدىيان تۈركلە- رىنى ئەرەپلەرگە قارشى ئۇرۇشقا چاقىردى. تۈرك ئەسكەر- لىرى بۇ ئۇرۇشتا سوغدىيان ئۆلكىسىنى ئىشغال قىلىپ، ئەرەپ ئەسكەرلىرىنى ئۇ يەردىن قوغلاپ چىقاردى. ئەشرەس بۇ ئەھ- ۋالنى ئاڭلاپ، مەرۋىدىن يۈرۈش قىلىپ، ئامىل شەھرىنىڭ يېنىدا ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتتى ۋە تۈركلەر بىلەن ئۇرۇشۇپ مەغلۇپ بولدى. لېكىن، كېيىنكى بىر قېتىملىق تۇتۇشۇشتا چولۇق خاقان مەغلۇپ بولۇپ، باي كەنتنى ئەشرەسكە تارتقۇزۇپ قويدى. ئۇزۇن ۋاقىت جەڭ قىلىش نەتىجىسىدە بۇخارا ۋە سەمەرقەنت شەھەرلىرى ئەرەپلەرگە، پەرغانە، خەتەل (قارا تېگىن)، توخارىستان ۋە سوغدىيانىڭ كۆپ قىسمى تۈركلەرگە قارايدىغان بولدى.
مىلادىنىڭ 730-يىلى، ئەشرەس خۇراساننىڭ ۋالىيلى-

غىدىن يىقىلىپ، ئورنىغا جۇنەيد ئابدۇرەھمان ۋالى بولدى، ئۇ ئۇزۇن ئۆتمەي توخارىستانغا ھۇجۇم قىلدى. چولۇق خاقان بۇنى ئاڭلاپ، ئەرەپلەرنىڭ قولىدىكى سەمەرقەنتكە يۈرۈش قىلىپ جۇنەيدنىڭ قوشۇنىنى قورشىۋالدى. جۇنەيد خۇراساندىن ياردەم تەلەپ قىلدى، ياردەمگە كەلگەن ئەرەپ قوشۇنلىرى چولۇق خاقان ئەسكەرلىرى بىلەن سوقۇشۇپ ئاخىرى غەلىبە قىلىپ، بۇخارانى ئالدى. چولۇق خاقان تالاسقا چېكىندى. كېيىنكى ئۇرۇشلاردا ئەرەپلەر بۇخارا، سەمەرقەنت شەھەرلىرىنى يەنە تۈركلەرگە تارتقۇزۇپ قويدى. ماۋرائۇننەھرنىڭ ھەممىسى، توخارىستان ۋە بەدەخشاندىن ئىبارەت تۈرك يۇرتلىرى يەنە چولۇق خاقانغا تەۋە بولدى.

بۇ دەۋردە چولۇق خاقان تۈركەش دۆلىتىنىڭ چېگرىسى تازا كېڭەيگەن ئىدى. تۈركەش دۆلىتى ئون قەبىلىنىڭ بىرلىشىشىدىن تەشكىللەنگەن ئىتتىپاقداش دۆلەت ئىدى. ئىسسىق كۆلنىڭ غەربىدىكى بەش قەبىلە چولۇق خاقاننىڭ تەۋەلىگىدە بولۇپ، كىشىلەر بۇ بەش قەبىلىنى "قارا تۈركەش" ياكى "غەربىي تۈركەش" دەپ ئاتايتتى. ئىسسىق كۆلنىڭ شەرقىدىكى جايلار چولۇق خاقاننىڭ قول ئاستىدىكى كۆل چۇرباغاتۇرخان ئۇنۋانلىق بىر ۋالىنىڭ باشقۇرۇشىدا ئىدى. چولۇق خاقان 738 - يىلى ماۋرائۇننەھردىكى ئۇرۇشتا غەلىبە قىلدى. كۆل چۇر باغاتۇرخان چولۇق خاقاننىڭ غەلىبىسىنى تەبرىكلەش نامى بىلەن توقماق شەھىرىگە كېلىپ، خاقاننى يۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۆلتۈردى. 739 - يىلى كۆل چۇرباغاتۇرخان ئۆزىنى تۈركەش خاقانى دەپ ئېلان قىلدى. ئەمما، تۈركەش دۆلىتى ئىچكى جەھەتتىن بۆلۈنۈپ كەتكەنلىكتىن، ئەبۇ مۇسلىم باشچىلىقىدىكى ئەرەپ قوشۇنى

زىددىيەتتىن پايدىلىنىپ توخارىستان ۋە ماۋرائۇننەھرگە قاراپ ئىلگىرىلەپ، 742 - يىلى ئۇ يەردە يەنە ئەرەبلەر ھاكىمىيىتىنى تىكلىدى.

766 - يىلى، يەتتە سۇ، سىر دەريا ۋە سۇياب ئەترا-پىدا پاشايدىغان قارلۇق قەبىلىلىرىنىڭ بىر قىسمى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدى. ئەرەبلەر ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خۇرا-سانىنى ئىگەللىگەندىن كېيىن تىكلەنگەن ھاكىمىيەت تارىختا بارماقىلار① ھاكىمىيىتى دەپ ئاتالدى. بارماقىلار ئابباسىيە خەلىپىلىكىنىڭ بۇ جايلارنى ئىدارە قىلىشىدا مۇھىم رول ئوينىدى. مىلادىنىڭ 786 — 809 - يىللىرى بارماقىلار خاند-لىقى زەئىپلىشىپ، ئۇنىڭ ئورنىنى تاھىرىيە خانلىقى باستى. تاھىرىيە خانلىقىنىڭ باشلىقى خۇراساننىڭ چوڭ يەر ئىگى-سى بولغان ئاقسۇڭەك تاھىر ئىبنى ھۇسەيىن بولۇپ، بۇ خاند-لىق ئۇنىڭ نامىدا تاھىرىيە خاقانلىقى دەپ ئاتالدى. تاھىر مىلادىنىڭ 809 — 813 - يىللىرى مەمۇن بىلەن ئامىن ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشتە مەمۇن (ھارۇن رەشىتنىڭ ئوغلى)نى قوللاپ، ئۇنىڭ باغدات خەلىپىلىكىنى تارتىۋېلىشىغا ياردەم بەرگەن ئىدى.

مەمۇن 813 - يىلى خەلىپىلىك تەختىگە چىققاندىن كېيىن، تاھىر ئىبنى ھۇسەيىننى ئەڭ يېقىن كىشىلىرى قا-تارىغا كىرگۈزۈپ، باغداتتا لەشكەر باشلىقلىقىغا، كېيىن ئى-راندا ئىگىلىك باشقۇرۇش مەھكىمىسىنىڭ باشلىقلىقىغا تەيىن-لىدى. مىلادىنىڭ 821 - يىلى ئۇنى خۇراساننىڭ نائىبى (ۋالى دەرىجىلىك ئەمەلدار) قىلىپ بەلگىلىدى. تاھىر ئىبنى

① بۇ ھاكىمىيەتنىڭ مەنسەپدارى بەلخلىق بارماقىلاردىن بولغاچقا، بۇ ھاكىمىيەت بارماقىلار نامى بىلەن ئاتالغان.

ھۇسەيىن خۇراساننىڭ پادىشالىغىنى قولغا ئالغاندىن كېيىن، ئۇنى مۇستەقىل دولەتكە ئايلاندۇرۇش مەقسىدىدە، مەسچىتلەردە خەلىپە نامىغا ئوقۇلىدىغان قۇتبىنى چىقىرىپ تاشلىدى. بۇ ئۇنىڭ خەلىپىگە قارشى ئاشكارا ئىسيان كوتەرگەنلىگى ئىدى. تاھىر 822 - يىلى ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئورنىغا (ۋالىلىققا)ئابدۇللا ئىبنى تاھىر چىقتى. ئابدۇللا تاكى ئومرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىغىچە (مىلا-دىنىڭ 844 - يىلىغىچە) بۇ مەنسەپنى ئىگەللەپ، خەلىپە دولىتىگە ساداقەتلىك بىلدۇرۇپ كەلدى. ئۇ ئەرەپلەر ھوكۇمرانلىغىغا قارشى خەلق قوزغىلاڭلىرىنى دەھشەتلىك باستۇردى، دىخانلار ئۇس-تىدىن ئېلىنىدىغان باج- سېلىقنى ھەددى - ھىساپسىز كوپەيتتى. «تارىخىي تەبرى» دىگەن كىتاپتا بايان قىلىنىشىچە، ئاب-دۇللا ئىبنى تاھىر ئوزىگە قاراشلىق ۋىلايەتلەردىن توپلىغان سېلىقنىڭ مىقدارى 48 مىليون دەرھەمگە يەتكەن. ئۇ ھەر يىلى خەلىپىگە 44 مىليون 846 مىڭ دەرھەم ئاقچا، 13 ياخشى ئات، 2000 قوي، 2000 قۇل، 1187 توپ بوز تولەپ تۇرغان. تاھىر مۇشۇ يوللار بىلەن خەلقنى قاتتىق ئەزگەن.

بارتولد ئوزىنىڭ «ئىراندىكى دىخانلار ھەركىتىنىڭ تا-رىخى» دىگەن ئەسىرىدە بايان قىلىشىچە، ئابدۇللا ئىبنى تاھىر 839 - يىلىدىكى تابارىستان دىخانلار ھەركىتىنى باستۇرۇشقا ئاك-تىپ قاتناشتى. تاھىرنىڭ ھوكۇمرانلىغىغا بوي سۇنمىغان ساماني-لار ئۇنىڭغا قارشى ھەركەت قىلىپ، ئاخىر ھاكىمىيەتنى تار-تىۋالدى. تاھىرىيە خانلىغى 873 -يىلى يىقىلدى. شۇنىڭ بىلەن ماۋرائۇننەھردە بىر ئەسىر داۋام قىلغان كۇرەش نەتىجىسىدە سامانىلار خانلىغى مەيدانغا كەلدى.

2 - بولۇم ساماننلار خاننلىغى

(874 — 999 - يىللار)

ساماننلار خاننلىغى ماۋرائۇننەھردە قۇرۇلغان ئىسلام دولىتىنىڭ نامى بولۇپ، بۇ دولەت ئۇنىڭ قۇرغۇچىسى ئىسمايىل ئىبنى ئەخمەت ئىبنى مانسۇر ئىبنى سامانى نامى بىلەن قىسقارتىلىپ "ساماننلار دولىتى" دەپ ئاتالغان.

ساماننلار دولىتىنىڭ تەۋەسىگە خۇراسان، ماۋرا ئۇننەھر ۋە جۇرجان قاتارلىق جايلار كىرەتتى. بۇ دولەت ئىسلام دىنىنى ماۋرائۇننەھردىن شەرققە كېڭەيتىشتە مۇھىم رول ئوينىدى. كېيىنكى دەۋرلەردە سامانىنىڭ 4 ئوغلى خاندانلىققا ۋارىسلىق قىلدى. سامانىنىڭ ئوغۇللىرى مەمۇنغا قارشى كوتىرىلگەن قوزغىلاڭلارنى باستۇرۇشقا قاتناشقان ئىدى. ئۇلار دەسلەپتە ئاتەشپەرەسلىكتىن ۋاز كېچىپ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغانلىقتىن، مەمۇننىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن. كېيىن مەمۇن ئۇلارنى ماۋرا ئۇننەھرنىڭ ھوكۇمرانى قىلىپ بەلگىلىگەن ئىدى.

ساماننلار دولىتى فېوداللىق دولەت ئىدى. ئۇنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرى تەرەققى قىلغان، تاۋار ئىگىلىكى راۋاجلانغان ئىدى. سامانى 820 - يىلدىن 865 - يىلغىچە پەرغانە ۋادىسىدا ھوكۇمرانلىق قىلدى. ئۇ 865 - يىلى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى ناسىر ئىبنى ئەخمەت ساماننلار تەختىگە ۋارىسلىق قىلدى (865 - 892). ناسىر تەختكە چىقىپلا ئوز دائىرىسىنى كېڭەيتىش ئۇچۇن بۇخارا،

شاش ۋە قاشقا ۋادىسىغا ھەتتا قەشقەرغىچە يۈرۈش قىلدى.

خۇراسان ھاكىمى مۇھەممەت ئىبنى تاھىرنىڭ ئىنىسى ھۈسەيىن ئىبنى تاھىر 874 - يىلى بۇخارانى ئېلىپ، بۇخارا ۋە خارەزىم ۋىلايىتىگە ۋالىي بولدى. ئۇ بۇ قېتىمقى يۈرۈشتە زورلۇق - زومبۇلۇق قىلىپ، ئاتىرشا شەھەر ئاھالىسىنى بۇلىدى ۋە قىردى. ھۈسەيىن بۇخارا ھاكىمى بولغان ۋاقىتدا ئۇزىگە قاراشلىق جايلارغا ئېغىر سېلىق سال-دى. ئاھالىنى پۇللارنى كۈمۈش پۇلغا ئالماشتۇرۇپ بېرىشكە مەجبۇر قىلدى. بۇنىڭ بىلەن ئاھالە قاتتىق نارازى بولدى. نارازى بولغان خەلق ئۇنىڭغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتەردى ۋە ئوردىسىغا ئوت قويىدى. شەھەرنىڭ يۇقۇرى قاتلىمى سەمەر-قەنتتىكى ناسىر ئىبنى ئەخمەتكە ۋەكىل ئەۋەتىپ، سامانىلار خانلىقىدىن ھۈسەيىننى خىزمەتتىن قالدۇرۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا باشقا ھاكىم ئەۋەتىشنى تەلەپ قىلدى. بۇ تەكلىپ ناسىر ئىبنى ئەخمەتنى خوشال قىلدى، چۈنكى ئۇ ماۋرا ئۇننەھىر-نى سامانىلار ھوكۇمرانلىقى ئاستىغا ئېلىپ، بۇ جايلارنى بىر-لىككە كەلتۈرۈش ئۈستىدە باش قاتۇرۇۋاتقان ئىدى. ناسىر ئىبنى ئەخمەت ئۆز ئىنىسى ئىسمايىل ئىبنى ئەخمەتنى بۇ خاراغا ۋالى قىلىپ ئەۋەتتى. ھاكىم ئالماشقان بولسىمۇ، ئېزىلگەن دىخانلار يەنىلا ھېچقانداق ياخشىلىق كورمىدى.

ئىسمايىل ئىبنى ئەخمەت (874 - 907 - يىللىرىدا ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن) يەنىلا دىخانلار قوزغىلىڭىنى باستۇ-رۇش بىلەن بەنت ئىدى. نەرشەخى① «بۇخارا تارىخى» دىگەن ئەسىرىدە: "بەركەت بىلەن راستان ئوتتۇرىسىدا 4 مىڭ

① نەرشەخى ـــ ئابابەكرى مۇھەممەت ئىبنى جەئبەر نەر-شەخى (؟ ـــ 959) ـــ ت

دىخان قوزغىلاڭ كۆتەردى. ئىسمايىل قوزغىلاڭچى دىخان-
لارنى قورال كۈچى بىلەن باستۇردى" دەپ بايان قىلغان.
ناسىر ئىبنى ئەخمەت ئاشۇ يىللاردا پۈتۈن ماۋرا ئۇن-
نەھرنىڭ ھوكۇمدارى سۈپىتىدە كۈمۈش پۇل چىقاردى. بۇ
ئىلگىرى تاھىرىلەرگە بېرىلگەن ئىمتىياز ئىدى. 887 - يىلى
سەمەرقەنتتە چىقىرىلغان پۇل (دەرھەم) سامانىلارنىڭ
تۇنجى دەرھەملىرىدىن بولۇپ ھىساپلىناتتى. ئىسمايىل ئىبنى
ئەخمەت ناسىرغا بوي سۇنۇشنى خالىماي، مۇستەقىل بولۇش-
قا ھەركەت قىلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن سەمەرقەنت غەزنى-
سىگە سېلىق، باج تاپشۇرۇشنى رەت قىلدى. ناسىر ئىبنى
ئەخمەت بىلەن ئۇنىڭ ئىنىسى ئىسمايىل ئىبنى ئەخمەت
ئوتتۇرىسىدا دۈشمەنلىشىش ھەركىتى باشلىنىپ، تاكى 888 -
يىلغىچە داۋام قىلدى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا ناسىر ئىبنى
ئەخمەتنىڭ قوشۇنلىرى يېڭىلىپ قالدى، ماۋرا ئۇننەھر
پۈتۈنلەي ئىسمايىل ئىبنى ئەخمەتنىڭ قولىغا ئۆتتى. ناسىر
ئۆز ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىنى سەمەرقەنتتە ئۆتكۈزۈپ،
893 - يىلى ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئىسمايىل
تەختكە چىقىپ ئۇزۇنغا قالماي تىرازغا قاراپ يۈرۈش قىلدى
ۋە بۇ جايدىكى تۈركلەرنىڭ 10 مىڭدەك ئەسكىرى ۋە خىز-
مەتچىلىرىنى قولغا چۈشۈردى، تۈرغۈن ئۇلجىغا ئىگە بولدى.
ئىسمايىلنىڭ بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ قولغا چۈشۈرگەن ئولجى-
لىرى ھەربىر ئاتلىق ئەسكەرگە 10 مىڭ دەرھەمدىن توغرا
كەلدى. ئىسمايىل تارازنى ئىگەللىگەندىن كېيىن بۇتخانا-
لارنى چېقىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا مەسچىت بىنا قىلدى. موپتى،
شەيخۇلئىسلام مەنسەپلىرىگە دىنىي كىشىلەردىن قويۇپ، ئۇلارنى
ئۇستاز نامى بىلەن ئاتىدى. 9 - ئەسىرنىڭ 90 - يىللىرىدا

ئىراندا ئىسلام دىنىنى كېڭەيتىشتىكى تاشقى سىياسەت ئۆز-گەردى، مۇھىم نۇقتا شىمالىي ۋە جەنۇبىي رايونلارغا قارد-تىلدى. خۇراساننىڭ ھاكىمى ياقۇپنىڭ ئۇكىسى ئىمىرسەپپا ئارى (879 — 900 - يىللار) ئىسمايىل ئىبنى ئەخمەتنىڭ زاماندىشى ئىدى. باغدات خەلىپىلىگى ئىمىر سەپپائارى بىلەن ئىسمايىل سامانىنى ئۆزئارا ئۇرۇشقا سېلىپ قويۇپ، ئىسمايىل-دىن پايدىلانماقچى بولدى. ئۇلار 900 - يىللارغىچە ئۇرۇشتى. بۇ ئۇرۇشتا ئىسمايىل غەلىبە قىلدى. شۇنىڭ بىلەن سامانىلار دۆلىتى يەنىمۇ مۇستەھكەملەندى. ئۇرۇشتىن كېيىن ئىسما-يىل شەرقىي ئىراننىڭ چوڭ ئوبلاستلىرىنى قوشۇۋېلىپ، ئۆز دائىرىسىنى كېڭەيتتى. ئۇ تېخىمۇ قۇدرەتلىك دولەت قۇرۇش ئۈچۈن، بىر تەرەپتىن، فېودال ئاقسوڭەكلەرنى قولغا كەل-تۈرۈش يولىدا ئاكتىپ ھەرىكەت قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن، تۈركلەردىن ياللانما قوشۇن قۇرۇشقا تىرىشتى. ئىسمايىل ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى مۇنتىزىم دولەت تەشكىللاتىغا ئىگە بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ دولەت ئىچىدىكى زىددىيەتلەرنى ھەل قىلىپ كېتەلمىدى. بۇ دەۋردىكى ئاساسىي زىددىيەت ھوكۇمە-ران سىنىپ بىلەن دىخانلار ۋە قول ھۈنەرۋەنلەر ئوتتۇرد-سىدىكى زىددىيەت ئىدى. فېودال ئاقسوڭەكلەرنىڭ دىخانلار ۋە ھۈنەرۋەنلەرنى رەھىمسىز ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشى دائىم نارازىلىقنىڭ تۇغۇلۇشىغا، قوزغىلاڭنىڭ كوتىرىلىشىگە سەۋەپ بولاتتى.

سامانىلارنىڭ ھاكىمىيەتنى مۇستەھكەملەشتە يۈرگۈزگەن مەركەزلەشتۈرۈش سىياسىتى ھوكۇمران سىنىپنىڭ قارشىلى-قىغا ئۇچرىدى. سامانىلار ئۆز تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن كۆچەپ ھەرىكەت قىلغان بولسىمۇ، لېكىن غەزنە،

گۇرجىستان، خارەزىم، ئىسپىجاپ قاتارلىق جايلارنى ئۆزىگە بويسۇندۇرالمىدى. بۇ جايلاردىكى يەرلىك ھاكىملار مەركىزىي ھاكىمىيەتنى ئېتىراپ قىلمىدى.

ئىسمايىل ئىبنى ئەخمەت مەملىكەتنى ئىدارە قىلىشتا سىرتنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى ئىدىيىسىدىكى كىشىلەرگە ۋە فېئوداللارنىڭ مەنپەئەتنى ئۈچۈن كۈرەش قىلىدىغان كىشىلەرگە تايىنىپ ئىش كوردى. ئىسمايىلنىڭ ئوغلى ئەخمەت (907—914 - يىللاردا ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن) ئەرەپ تىلىنى دولەت تىلى قىلىپ بېكىتىشنى قۇۋۋەتلەپ، ئەرەپ تىلىنى بىلىدىغانلارغا ھامىيلىق قىلغانلىقتىن، ساراي ئەمەلدارلىرى بىلەن تۈرك قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. تەختكە ئەخمەتنىڭ 8 ياشلىق ئوغلى ناسىر II (914 — 943 - يىللاردا ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن) چىقتى. ناسىر كىچىك بولغانلىقتىن دولەتكە رەھبەرلىك قىلىشنى ئۇنىڭ ۋەزىرى ئابدۇللا مۇھەممەت ئىبنى ئەخمەت جەيھانى ئۆز ئۈستىگە ئالدى.

ئەخمەت ئىبنى ئىسمايىل ھايات چېغىدا سامانىلار ھاكىمىيىتىگە قارشى ئىسيانلار كوتىرىلگەن ئىدى. ئىسمايىلنىڭ ئۇكىسى ئىسھاق ئىبنى ئەخمەتمۇ سەمەرقەنتتە قوزغىلاڭ كوتەردى. ئەمما بۇ قوزغىلاڭ قانلىق باستۇرۇلدى. 914 - يىلى ئەتىيازدا ئەبۇ سالىق مانسۇر ئىبنى ئىسھاق سەمەرقەنتتە قوزغىلاڭ كوتەردى. شۇ يىلنىڭ ئاخىرىدا دولەتنىڭ جەنۇپ تەرەپلىرىدە ئومۇمى يۈزلۈك قوزغىلاڭ كوتىرىلىشكە باشلىدى. ھەتتا بۇ قوزغىلاڭغا ئەخمەت ئىبنى ئىسمايىلنىڭ ئەڭ سادىق لەشكەر باشلىقلىرىدىن بولغان ھۈسەيىن ئىبنى ئېلىمۇ قاتناشتى. بۇ قوزغىلاڭمۇ دەھشەتلىك ھالدا باستۇرۇلدى. لېكىن، خەلقنىڭ قارشىلىغى بۇنىڭلىق بىلەن ھەرگىز پەسىيىپ

قالمىدى. تاشكەنت ۋە قەشقەرنىڭ ياردىمى بىلەن 922 - يىلى ئىبلى ئىبنى ئىسھاق باشچىلىقىدا سامانىلارغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلدى. مۇشۇ مەزگىللەردە قارامىت① مەز - ھىپى پۈتۈن مەملىكەتكە ئۆز تەسىرىنى كېڭەيتتى. قارامىتە - لەر سامانىلار ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى خەلق قوزغىلاڭلىرىدىن پايدىلىنىپ، ئۆز كىشىلىرىنى سامانىلار دۆلىتىگە كىرگۈزدى. ناسىر II زامانىسىدا خۇراسان، ماۋرا ئۇننەھردە قارامىتلەر - نىڭ تەسىرى كەڭ تارقالدى. سامانىلارنىڭ ئەمەلدارلىرىمۇ بۇ مەزھەپنى قوبۇل قىلدى. ئاخىر ناسىر II مۇ قارامىتە مەزھىپىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولدى.

ناسىر II دەۋرىدە مۇھەممەت ئىبنى ئەخمەت نەخشەبى ماۋرائۇننەھردىكى قارامىتلەرنىڭ رەھبىرى ئىدى. ناسىر II مۇ ئۇنىڭ تەكلىۋى بىلەن ئىش كۆرەتتى. نەخشەبى فاتىمىيە خەلىپىلىگى دەۋرىدە بۇخارا زىندانىدا ئۆلگەن خۇراسان قارامىتلەر ھەركىتىنىڭ چوڭ رەھبىرى ھۈسەيىن ئىبنى ئىبلىنىڭ خۇنى ئۈچۈن سامانىلار ھاكىمىيىتىنى 119 مىڭ دىنار تۆلەشكە مەجبۇر قىلدى. سامانىلارنىڭ قارامىتلەرنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن ئىش كۆرۈشى ئىسلام ئۆلىمالىرى بىلەن تۈرك ئەسكەرلىرى ئىچىدە قاتتىق نارازىلىق قوزغىدى. تۈركلەرنىڭ نارازىلىقى ئەمىرگە قارشى جامائەت پىكرى تەييارلىدى. نەتىجىدە ناسىر II تەختىنى ئۆز ئوغلى نۇھقا بوشىتىپ بېرىشكە مەجبۇر بولدى.

① فاتىمىيە خەلىپىلىگىدىن ئىلگىرى سۈرىيە ۋە ئىراقتا "قارامىتە" دېگەن نام بىلەن ئەركىن پىكىرلىك ئىسمائىل مەز - ھىپى مەيدانغا كەلدى. بۇ مەزھەپنىڭ ئاساسچىسى بولغان ھەمدانى تەخەللۇسلۇق بىركىشىگە قارامىت دەپ نام بېرىلگەن ئىدى.

نۇھ تەختكە چىقىش بىلەنلا ئۆز ئاتىسى ناسىر II نى زەنجىرلەپ زىندانغا تاشلىدى، ئارقىدىنلا نەخشەبىنى دارغا ئېسىپ ئۆلتۈردى. شۇنىڭ بىلەن مەملىكەتتە قارامىتە مەز-ھىپىگە قارشى ھەركەت باشلىنىپ، ئۇلارنىڭ مال-مۈلۈك-لىرى مۇسادىرە قىلىندى. نۇھ قارامىتىلەرنى قورال كۈچى بىلەن يوقاتماقچى بولغان بولسىمۇ، يوقىتالمىدى. قارامىتە-لەرنىڭ تەسىرى ماۋرائۇننەھر ھەم خۇراساندا ئۇزۇن ۋا-قىتلارغىچە ساقلىنىپ كەلدى.

نۇھ ئىبنى ناسىر (943 — 954 - يىللاردا ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن) نىڭ ھوكۇمرانلىغى باشلانغاندىن تارتىپ سامانى-لار دولىتى خەلق قوزغىلاڭلىرىنىڭ زەربىسىدە بارغانسېرى ئاجىزلاشتى. قوزغىلاڭچىلار 942 - يىلى سامانىلار دولىتىنىڭ غەزنىسىنى بۇلاپ قۇرۇقداپ قويدى. شۇنىڭ بىلەن دولەت-نىڭ مالىيىسى ئىنتايىن قىيىن ئەھۋالدا قالدى. نۇھ مالىيە ئەھۋالىنى ئوڭشىماقچى بولۇپ، ئالۋاڭ - ياساقنى ھەددىدىن ئارتۇق كوپەيتىۋەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئالۋاڭ - ياساقنى مۇددەتتىن بۇرۇن يىغىۋېلىش ئۈچۈن ھەرخىل چارە-تەد-بىرلەرنى قوللاندى. نۇھ ھوكۇمرانلىق قىلغان دەۋردە ئال-ۋاڭ - ياساقنى قەرز ئورنىدا مۇددەتتىن بىر يىل بۇرۇن يىغىۋالاتتى. لېكىن بۇ قەرزنى ھوكۇمەت ھېچقاچان تولىمەيتتى. روھانىلار تەرەپدارى بولغان نۇھ ئۇلارنىڭ ۋەكىلى ئابدۇلفەزلى مۇھەممەت سۇلايمانىنى ۋەزىرلىك مەنسە-ۋىگە تەيىنلىدى. نۇھ ئۆز ھاكىمىيىتىنى روھانىلارنىڭ يار-دىمى بىلەن مۇستەھكەملەشكە تىرىشتى ۋە ئۇلارنىڭ مەس-لىھىتى بىلەن ئىش قىلدى؛ مەمۇرى ئەمەلدارلارنى روھا-نىلارنىڭ ئارزۇسى بويىچە بەلگىلىدى. نۇھ ھەتتا روھانىلارنى سېلىق تولەشتىنمۇ ئازات قىلدى.

يېڭى تەيىنلەنگەن ۋەزىر مۇھەممەت سۇلايمان پەقەت دىنىي ئىشلار بىلەنلا شۇغۇللىنىپ، دولەتنى ئىدارە قىلىش ئىشلىرىغا قىزىقمىدى. ھەرخىل ئالۋاڭ - ياساقلارنىڭ كۆپىيىشى ۋە ئەمەلدارلارنىڭ ئالۋاڭ - ياساقنى ئۆزلىرى خالىغانچە ئاشۇرۇپ، ئۆز يېنىنى تولدۇرغانلىقى خەلقنىڭ نارازىلىقىنى قوزغىدى. مالىيە ئەھۋالىنىڭ كۈندىن - كۈنگە يامانلىشىشى، ئەسكەرلەر ئارىسىدىكى نارازىلىقنىڭ كۈچىيىشى ۋە ھوكۇمەتنىڭ يۈزبەرگەن بۇ ئەھۋاللارنى ياخشىلاشقا قادىر ئەمەسلىكى دولەتنىڭ بارغانسېرى چۈشكۈنلەشكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. مەملىكەتنىڭ ھەممە يېرىدە خەلقنىڭ قوزغىلاڭلىرى پارتلىدى. نۇھنىڭ ئاكىسى ئىبراھىم ئىبنى ئەخمەت نۇھقا قارشى قوزغىلاڭ كوتەرگەن خۇراسان نائىبى ئەبۇل ئېلى چېغانىنىڭ ياردىمى بىلەن 947 - يىلى بۇخارانى بېسىۋالدى. نۇھ سەمەرقەنتكە كېتىشكە مەجبۇر بولدى. ئەبۇل ئېلى بۇخارادىن قايتىپ كەتكەندىن كېيىن، نۇھ ئۆز پايتەختىگە قايتىپ كېلىپ قوزغىلاڭچىلارنى قاتتىق بېسىقتۇردى. مەركىزىي ھوكۇمەت بىلەن ئەبۇ ئېلى چىغانى ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشتە گەرچە نۇھ بىلەن ئەبۇل ئېلى ئوتتۇرىسىدا يارىشىش كېلىشىمى تۈزۈلگەن بولسىمۇ، كېلىشىمنى ئىجرا قىلىش ۋاقتىدا يەنى 954 - يىلى نۇھ ۋاپات بولۇپ كەتتى. بۇ كۈرەش نۇھنىڭ ۋارىسى ئابدۇلمۇلۇك (954 — 961- يىللاردا ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن) دەۋرىدىمۇ داۋاملاشتى. ئابدۇلمۇلۇك سارايىنىڭ ئۇلۇغ ھاجىپلىق مەنسىۋىنى تۈرك ئەسكەرلىرىنىڭ باشلىقى ئېل تېكىنگە تۇتقۇزدى. ئابدۇلمۇلۇك ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى ناسىر III تەختكە چىقتى. ئەمما ئۇ تەختكە چىققاندىن كېيىنمۇ كۈرەش يەنە داۋاملاشتى.

بۇخارا ئاھالىسى قوزغىلاڭ كۆتەردى. قوزغىلاڭچىلار ئەمىر سارىيىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى ۋە سارايغا ئوت قويدى. ناسىر III ئۇزۇن ئۆتمەي تەختتىن ئاغدۇرۇلدى. نەتىجىدە ئېل تېگىن غەزنەگە كېتىشكە مەجبۇر بولدى. ئۇ غەزنەدە دۆلەت قۇرماقچى بولغان بولسىمۇ، مەقسىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرالماي، 963 - يىلى ۋاپات بولدى.

مۇشۇ پەيتتە سامانىلار ھاكىمىيىتى ئىچىدىكى كۈرەش، بولۇپمۇ ساراي ئىچىدىكى كۈرەش قاتتىق ئەۋج ئالدى. بۇ ئەھۋال سامانىلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا بۆلۈنۈش پەيدا قىلدى. سامانىلارغا قاراشلىق ئامۇ دەريانىڭ جەنۇبىي تەرىپىدىكى جايلار مۇشۇ ۋەزىيەتتىن پايدىلىنىپ مۇستەقىللىق جاكالىدى. بۇنىڭ بىلەن مەركىزىي ھاكىمىيەتنىڭ دارامىتى زور دەرىجىدە كېمىيىپ كەتتى. يېڭى ۋەزىرمۇ تەرتىپ ئورنىتالمىدى، نۇرغۇن جايلار قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىندى. قوشۇنلارنىڭ خەلق ئۈستىدىكى جەبرى - زۇلمى ئاشتى. ھاكىمىيەت تۈركلەر قولىغا ئۆتتى. ۋەزىرنىڭ ئەمر - پەرمانلىرى ئاقمىدى. ناسىر ئارسلانخان ئېلىك 999 - يىلى سامانىلارنىڭ پايتەختى بۇخارانى بېسىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن سامانىلار خانلىقى مۇنقەرز بولدى.

3 - بۆلۈم سامانىلار خانلىقىنىڭ ھاكىمىيەت شەكلى

9 — 10 - ئەسىرلەردە، سامانىلار دۆلەتنى ۋىلايەتلەرگە بۆلۈپ باشقۇرۇش تۈزۈمىنى يولغا قويدى. سامانىلارنىڭ ئەڭ چوڭ باشلىقى "ئەمىرۇلمۆمىنىن" (مۆمىنلەرنىڭ ئەمىرى) دېگەن ئۇنۋان بىلەن ئاتىلاتتى. ئابباسىلار سامانىلار دۆلىتىنى ئۆزدە-

گە تەۋە دەپ قارىغاچقا، ئابباسىلار خەلىپىسى ئۇلارغا مۇشۇ نامنى بەرگەن ئىدى. سامانىلار ئابباسىلار خەلىپىلىرى قوللانغان ھاكىمىيەت تەشكىلىي شەكلىنى داۋاملاشتۇردى. سامانىلارنىڭ ئەڭ ئالىي ھاكىمىيەت ئورگىنى "مەركىزىي مەھكىمە" يەنى دەرگاھ (ساراي) ۋە "دىۋان" (ئىدارە) دىن ئىبارەت ئىككى چوڭ سىستېما بولۇپ، پۈتۈن دولەت 10 باشقارما بىلەن ئىدارە قىلىناتتى.

سامانىلار دەۋرىدىكى مەھكىمە تۈزۈمى پارسلارنىڭ ئەنئەنىسى بولۇپ، دولەت ئاپپاراتى مەركىزىي مەھكىمە بىلەن دىۋاندىن تەشكىل قىلىناتتى. بۇ ئاپپارات خەلىپىگە ۋاكالەتەن دولەتنى باشقۇرۇش مەسئۇلىيىتىنى ئۆز ئۈستىگە ئالاتتى. بىز بۇنىڭدىن شەرقتىكى مۇسۇلمان تەشكىلاتلىرىنىڭ ھەممە ئورگانلىرى ئىككى چوڭ سىستېما يەنى "مەھكىمە — دەرگاھ" ۋە "دىۋان"غا بولۇنگەنلىكىنى كورىمىز. سامانىلارنىڭ مەھكىمىسى ۋە دىۋانىنىڭ باشلىقلىرى باش ھاجىپ، باش مىرزا، مىرزىلار ۋە باشقىلاردىن تەركىب تاپاتتى. سامانىلار دولىتىنىڭ ئەڭ يۇقۇرى ئورگىنى بولغان دەرگاھنى باشقۇرىدىغان كىشى دولەتنىڭ سىياسى ھاياتىدىكى ھەممە ئىشلارغا ئارىلاشقانلىقى ئۈچۈن ئەڭ ئابرويلۇق شەخسلەردىن بولۇپ ھېساپلىناتتى.

مەركىزىي مەھكىمە 10 دىۋاندىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، بۇ ھەقتە نەرشەخى ئۆزىنىڭ «بۇخارا تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە: "يۇقۇرىدا مەركىزىي باش مەھكىمە يەنى دەرگاھ ھەم دىۋان بولۇپ، ئۇنىڭ ئاستىدا باش ھاجىپ①، ۋەزىر

① باش ھاجىپ — ئەرەپ تىلىدا ئەل ھاجىپ (ھاجىپلار ھاجىپى) دەپ ئاتىلىدۇ، ھاجىپ سامانىلار دولىتى ۋاقتىدا ساراي ئۇنۇۋانلىرىنىڭ ئەڭ يۇقۇرىسى ھېساپلىناتتى. بۇ ئۇنۇۋاننى غەزنەۋىلەر، كېيىنكى دەۋرلەردە قاراخانىلارمۇ قوللانغان.

ۋە دىۋان ئەمەلدارلىرى بولاتتى. باش مەھكىمە ۋىلايەتلەر-گە ھاكىم تەيىنلەش ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى" دەپ بايان قىلىندۇ. باش مەھكىمە دىۋان، باشقارمىلاردىن تەشكىل قىلىناتتى. ساراي ئەمەلدارلىرى ۋە خىزمەتچىلەرنى باش ھاجىپ باشقۇراتتى.

1. «دىۋان مۇستەخى»— مەھكىمىنىڭ باش مالىيە باشقارمىسى بولۇپ، دولەتنىڭ پۈتۈن مالىيىسىنى باشقۇراتتى. ئۇنىڭ ئاستىدا بەنە مەخسۇس ھىساپچىلار ئىشلەيدىغان بو-لۇملەر بولۇپ، ئۇلار دولەتنىڭ كىرىم-چىقىمىنى ئىنىقلاپ تۇراتتى.

2. «دىۋان ئەررا سائىل»— مەھكىمىنىڭ خەت-ئالا-قە ئىشلىرىغا مەسئۇل ئورگان ئىدى.

3. «دىۋان ئىنشا»— بۇيرۇق-يارلىق باشقارمىسى بو-لۇپ، مەھكىمىنىڭ ئىنتايىن مۇھىم باشقارمىلىرىدىن بىرى ئىدى. بۇ باشقارما دولەتنىڭ ھوججەت، خەت-ئالاقىلىرىنى، ھەتتا باشقا دولەتلەر بىلەن دىپلوماتىك مۇناسىۋەت ئورنى-تىش ئىشلىرىنىمۇ باشقۇراتتى.

4. «دىۋان شاھبۇششۇرات»— مەسلىھەتچىلەر باشقار-مىسى، دولەت ئىشلىرىغا مەسلىھەت بەرگۈچى ئورگان ئىدى.

5. «دىۋان ساھىبەلبەرد»— پوچتا باشقارمىسى. ئۇ دولەتنىڭ پوچتا خىزمىتىگە مەسئۇل ئورگان بولۇپ، ئۇنىڭ ئاستىدا يەرلىك پوچتا بولۇملىرى بار ئىدى. بۇلار ھوكۇمەت-نىڭ ئەمىر-پەرمانلىرىنى تووەنگە تېز يەتكۈزۈشنى تاش-قىرى، ھوكۇمەت ئەمەلدارلىرى ئۈستىدە يوشۇرۇن مەلۇمات يەتكۈزۈپ بېرەتتى.

6. «دىۋان مۇختەسىپ»— بازارغا نازارەتچىلىك قى-

لىدىغان باشقارما بولۇپ، سودىگەرلەرنىڭ سودا - سېتىق ئىش-لىرىغا، قول ھۈنەر مەھسۇلاتلىرىنىڭ بەلگىلەنگەن باھا بويىچە سېتىلىشىغا ۋە بازار باشقۇرۇش ئىشلىرىغا نازارەتچىلىك قىلاتتى. بۇ ئورگان كېيىنكى چاغلاردا ئاھالىنىڭ ئەخلاق-پەزىلىتىنىڭ ياخشى - يامانلىقى، مەسچىتلەرگە بېرىش - بار-ماسلىقى، ئىچىملىكلەرنى ئىچىش - ئىچمەسلىكى ئۈستىدىنمۇ نازارەت قىلىدىغان بولدى.

7. «دىۋان مۇشرىبان» — غەزىنىدىكى پۇلنىڭ چىقىم قىلىنىشىغا ۋە سارايغا كەتكەن خىراجەتلەرگە نازارەت قىلى-دىغان باشقارما ئىدى.

8. «دىۋان مۇھتەسىپ» — ئىلىم - پەنگە مەسئۇل باش-قارما بولۇپ، دۆلەتنىڭ ئىلىم - پەن ئىشلىرىغا مەسئۇل ئىدى.

9. «دىۋان مۇشرىپ» — مەمۇرى خادىملارغا نازا-رەت قىلغۇچى باشقارما بولۇپ، ھوكۇمەت خىزمەتچىلىرى ئۈستىدىن نازارەت قىلىدىغان ئورگان ئىدى.

10. «دىۋان ئاۋقاب» — ۋەخپە يەرلەرنى باشقۇرىدى-غان باشقارما ئىدى.

قازى، شەيخۇلئىسلام، رەئىس، خاتىپ قاتارلىق ئەمەل-دارلار دىنىي ئىشلارغا مەسئۇل ئىدى.

سامانىلار دەۋرىدىكى مەھكىمە ۋە دىۋاندا ئەمەلدارلىق قىلغۇچىلار مۇسۇلمان روھانىلىرىدىن بولۇشى شەرت ئىدى. شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ ھەممىسى يۇقۇرى تەبىقىدىكى دىنىي كىشلەردىن بولۇشى، مەلۇم دەرىجىدىكى مەلۇماتقا ئىگە بو-لۇشى، ئەرەبچە، پارسچە تىللارنى ۋە قۇرئاندىكى ئەمىر-پەرمانلارنى پىششىق بىلىشى، ھەر خىل پەنلەردىن خەۋەردار

بولۇشى تەلەپ قىلىناتتى. ھوكۇمەت مۇشۇنداق كىشىلەرنى تاللاپ، مەھكىمە، دىۋان ئەمەلدارلىقىغا تەيىنلەيتتى.

سامانىلار دۆلىتىنىڭ ئەسكىرىي قىسىملىرىنىڭ كۆپ قىسمى تۈركلەردىن قوبۇل قىلىنغان ۋە ياللانغان ئەسكەرلەر ئىدى. نىزامۇلمۇلۇك① ئۆزىنىڭ «دۆلەتنى ئىدارە قىلىش توغرىسىدا» ۋە «سىياسەتنامە» قاتارلىق ئەسەرلىرىدە سامانىلارنىڭ ئاساسىي قوغدىغۇچى قوشۇنى ھەققىدە مۇنداق دېگەن: "سامانىلارنىڭ باش مەھكىمىسىنى قوغدىغۇچى مۇھاپىزەتچى قوشۇن ۋە ياللانما قوشۇننىڭ كۆپ قىسمى ياش ئوغۇزلار، تۈركلەر ۋە تۈركمەن يىگىتلىرىدىن ئىدى. ئۇلار پىيادە ئەسكەرلەر بولۇپ، 1-يىلدا ئاتقا مىنىش ھوقۇقىدىن مەھرۇم قىلىناتتى. كىيىم-كېچەكگە زەندان ماتا② دىن كىيىم بېرىلەتتى؛ 2-يىلى بۇ ئەسكەرلەرگە ئاددىي ئىگەرلەنگەن ئات بېرىلەتتى؛ 3-يىلى بۇ ئەسكەرلەرنى باشقا ئەسكەرلەردىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن كەمەر، ياخشى كىيىم-كېچەك، كۈمۈش بىلەن زىننەتلەنگەن قارا مووۇت قالپاق بېرىلەتتى؛ 4-يىلى چېدىر باشلىقى دېگەن ئەمەل بېرىلەتتى، ئاندىن ئەمەلدارلىققا كۆتۈرۈلەتتى".

سامانىلار دەۋرىدە مۇئاش تۈزۈمى يولغا قويۇلغان بولۇپ، ھوكۇمەت ئەسكەر ۋە خىزمەتچىلەرگە ھەر 3 ئايدا بىر قېتىم ئومۇمىي يۈزلۈك مۇئاش بېرەتتى. ھەر قېتىمدا 5 مىليون دەرھەمدىن كېتەتتى. بىر يىلغا تەخمىنەن 20 مىل-

---

① نىزامۇلمۇلۇكنىڭ ئەسلى ئىسمى ئەبۇ ئەلى ھەسەن ئىبنى تۇس بولۇپ، 1092-يىلى سۇيىقەست بىلەن ئۆلتۈرۈلگەن.

② زەندان ماتا — بۇخارادىكى زەندان قىشلاقتا ئىشلەنگەن ماتا زەندان ماتا دەپ ئاتالغان.

يون دەرھەم سەرپ قىلىناتتى.

سامانىلار دولىتى ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈرۈش تۈزۈمىنى قوللىنىپ، ئۆز تەۋەلىكىدىكى جايلارنى مەھكىمە ئارقىلىق باشقۇردى. خارەزىم، تاشكەنت، غەزنە ۋە جۇرجان قاتار-لىق جايلارنىڭ ھاكىملىرى سامانىلارغا خىراجەت تۆلەيتتى، ئۇلار مۇستەقىللىق خاراكتېرىغا ئىگە ئىدى. شۇڭا كېيىنكى دەۋرلەردە، ئۇلار سامانىلارغا بويسۇنماستىن، ئۆز ئالدىغا ئىش كۆرىدىغان بولدى، بۇنى كۆرگەن باشقا جايلارمۇ مۇس-تەقىل بولۇشنى ئارزۇ قىلاتتى. بۇ خىل ئەھۋاللارنىڭ يۈز بېرىشى ئەينى دەۋردىكى سامانىلار ھاكىمىيىتىدە بۆلۈنۈشنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

4 - بۆلۈم سامانىلار دەۋرىدىكى مەدەنىيەت

سامانىلار دەۋرىدە، ماۋرائۇننەھرنىڭ ئاساسىي ۋىلا-يەتلىرىدە، بولۇپمۇ زەرەپشان ۋادىسىدا دېخانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان قىشلاقلار مەيدانغا كېلىپ، دېخانچىلىق تە-رەققى قىلدى. قىشلاقلارنىڭ مەيدانغا كېلىشى، تاۋار ئالماش-تۇرۇشنىڭ يولغا قويۇلۇشى بىلەن سودا تەرەققى قىلدى. سودىنىڭ تەرەققى قىلىشى ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ راۋاجلىنى-شىغا ئاساس ياراتتى. زەرەپشان، قەشقەر ۋادىلىرىدا، پەر-غانە، تاشكەنت ۋە خارەزىمدە دېخانچىلىق ئىشلىرى سۇغى-رىش يولى بىلەن ئېلىپ بېرىلاتتى، بۇغداي، ئارپا، شال، نوقۇت، كېۋەز، مايلىق دان قاتارلىق زىرائەتلەر تېرىلاتتى. بۇ ۋاقىتتا زەرەپشان ۋادىسى ئەڭ مۇھىم كېۋەزچىلىك را-يونى ئىدى. دېخانچىلىقنىڭ تەرەققى قىلىشى باغۋەنچىلىك-

نىڭ راۋاجلىنىشىغا ئاساس ياراتتى. بۇ جايلاردا شاپتۇل، ئۈزۈم، ئەنجۈر، ئۆرۈك، ئالما، نەشپۈت، ئانار، بەھى قاتار-لىق مىۋىلەر كەڭ كولەمدە ئوستۇرۇلەتتى.

ماۋرائۇننەھر ئاھالىسىنىڭ ئىقتىسادىدا دىخانچىلىق ۋە باغۋەنچىلىكتىن تاشقىرى، قول ھۈنەرۋەنچىلىكمۇ مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى. شەھەر ۋە يېزا-قىشلاق ئاھالىسى ئىچىدە قول ھۈنەرۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار كوپ ئىدى. زىندان قىشلاقتا ماتا، گەزلىمە ۋە يۇڭ رەختلەر توقۇلاتتى. بۇخارا ۋە باشقا جايلاردا گىلەمچىلىك سانائىتى مۇھىم ئو-رۇننى ئىگەللەيتتى. نەرشەخى ئۆزىنىڭ «بۇخارا تارىخى» دىگەن ئەسىرىدە: "بۇ جايلاردا ئىشلەنگەن مەھسۇلاتلار ئىران، ھىندىستان قاتارلىق جايلارغا چىقىرىلاتتى" دەپ بايان قىلى-دۇ. بۇ ۋاقىتتا سەمەرقەنت سودا مەركىزى ئىدى. سەمەرقەنتنىڭ لاتا قەغىزى مەدىنىيەت تارىخىدا مۇھىم رول ئوينىدى. شۇ دەۋرلەردە ماۋرا ئۇننەھردە كارۋان سودىسى تەرەققى قىلى-غان بولۇپ، ئۇلار جەنۇبىي ۋە شەرقىي رايونلارغا قاتنايتتى. جۇڭگو، ئەرەبىستان، مىسىر، ئىراننىڭ مەدىنىيتى قەدىمقى يىپەك يولى ئارقىلىق بۇ رايونغا تەسىر قىلغان ئىدى. نەتىجىدە ئىقتىساتنىڭ تەرەققى قىلىشىغا ئەگىشىپ مەدىنىيەت-مۇ راۋاجلاندى.

11-ئەسىرنىڭ بېشىدا خارەزىم مەمۇنىنىڭ پايتەختى ھەم مەدىنىيەت مەركىزى بولغان ئىدى. بۇ جايغا نۇرغۇن ئالىملار توپلاندى. شۇ دەۋردە ئەبۇ ئېلى ئىبنى سىنا (980 — 1037 - يىللار) ۋە ئەبۇرەيھان مۇھەممەت ئىبنى ئەخمەت ئەل بىرونى (973 — 1048 — يىللار) غا ئوخشاش ئۇلۇغ ئالىم ۋە مۇتەپەككۇرلەر مەيدانغا كەلدى.

تارىختا خارەزىمنىڭ مەدەنىيىتى بىرونىنىڭ نامى بىلەن چەمبەرچەس باغلانغاندۇر. ئەبۇرەيھان بىرونى قەيات شەھەر ئەتراپىدىكى "بۇرۇن" دەپ ئاتىلىدىغان قىشلاقتا 973 - يىلى دۇنياغا كەلدى. بىرونى ئۇنىڭ تەخەللۇسى بولۇپ، ئاشۇ "بۇرۇن" دىگەن قىشلاقنىڭ نامىدىن ئېلىنغان. بىرونى ياش ۋاقتىدا خارەزىم شاھىنىڭ سارىيىدا خىزمەت قىلغان. ئۇ «ئەل ئەسەر ئەل باقىيە ئانەل قورونال خالىيە» («ئەجدادلاردىن قالغان يادىكارلىق») ناملىق مەشھۇر كىتاپـ نى، ئاسترونومىيە ۋە باشقا مەسىلىلەر ئۇستىدە 150 تىن ئارتۇق ئىلمىي ئەسەر يازغان. ئۇ يەنە «ھىندىستان» نامـ لىق داڭلىق ئەسىرى بىلەن دۇنياغا تونۇلدى.

شۇ دەۋرلەردە يەنە تارىخشۇناس ئابۇناسىر ئاررات، مۇھەممەت خارەزمى، ئەلغەدغانى، ئەبۇنەسىر فارابى، ئاركىندى، ئەررازى، ئەل مائارى، پەيلاسوپ ئابدۇساخىل، تىببى ئالىم خوممەر قاتارلىق مەشھۇر ئالىملار ئۆتتى. ئاتاقلىق تارىخشۇـ ناس گەردىزىنىڭ «زەيـنـۇلئاخبار» («گۈزەل خەۋەرلەر»)، بەيھەقى (966 — 1077 - يىللار) نىڭ 30 توملۇق چوڭ كىتاۋى، مەجىددىن (ۋاپاتى 1068 - يىلى) نىڭ «تارىخىي مۇلكى تۈركىستان» («تۈركىستان تارىخى»)، نىزامۇلمۇلۇكنىڭ «سىياسەتنامە» ۋە «دولەتنى ئىدارە قىلىش توغرىسىدا» قاتارلىق كوپلىگەن مەشھۇر ئەسەرلەر مەيدانغا كەلدى.

مەدەنىيەت تارىخىدا تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغان نەققاشـ چىلىق، ھەيكەلتاراشلىق، بىناكارلىق سەنئىتىمۇ كوزگە كورۇـ نەرلىك دەرىجىدە تەرەققى قىلدى.

ئۈچىنچى باپ

قاراخانىلار خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى

1 - بۆلۈم قاراخانىلار خانلىقى مەيدانغا كەلگەن دەسلەپكى دەۋر

9 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ 13 - ئەسىرگە قەدەر بولغان ئارىلىقتا ئۇيغۇر ۋە بەزى تۈركى مىللەتلەرنىڭ قەدىمقى ماكانى بولغان شىنجاڭدا قاراخانىلار خانلىقى ۋە خوتەن خانلىقى، قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىدىن ئىبارەت 3 چوڭ فېودال خاندانلىق مەۋجۇت ئىدى. شىنجاڭنىڭ جەنۇبى كۇچادىن تاكى جەيھۇن (ئامۇ) دەرياسىغىچە بولغان پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيادا قەشقەر ۋە بالاساغۇننى پايتەخت قىلغان قاراخانىلار يەنى تۈرك ۋە ئىسلام خانلىقى ياشىغان ئىدى.

قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ مەيدانغا كېلىشى دۆلىتىمىز تارىخى ۋە ئۇيغۇرلار تارىخىدا دەۋر بۆلگۈچ مۇھىم تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە. ئۇ غەربىي يۇرتنىڭ گۈللەپ ياشىنىشى، مەدىنىيىتىنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلىشى ھەمدە غەربىي يۇرتنىكى بىرمۇنچە قەدىمقى تۈركى قەۋملەرنىڭ قوشۇلۇپ ئۇيغۇرلىشىشى ئۈچۈن تارىختا چوڭ تۆھپە قوشتى ۋە ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىدى.

"قارا" دىگەن ئىسىم قاراخانىلار خانلىقىنىڭ خانلىق ئۇنۋانلىرىدا قوللىنىلغان. جامال قارشى ئۇيغۇر تارىخچىسى ئەبۇل فۇتۇھ ئابدۇغاپپار ئىبنى ھۇسەيىن قەشقەرى (ۋاپاتى مىلادىنىڭ 1082 - يىلى) يازغان «قەشقەر تارىخى» ناملىق چوڭ ئەسەر (ئەپسۇسكى، بۇ ئەسەر بىزنىڭ زامانىمىزغا يېتىپ كېلەلمىگەن) دىن پايدىلىنىپ تۈزگەن «سۇراھ» (مىلادىنىڭ 1282 - يىلى تۈزۈلگەن) ناملىق لۇغەتنىڭ ئەرەبچە «مولھەقاتۇس سۇراھ» دىگەن ئىلاۋىسىدە: "قارا خانىلارنىڭ ئىسمى قارا نامى بىلەن ئاتىلىشتىن باشقا، خانلارمۇ ئۆزلىگە ياغما ۋە قارلۇقلارنىڭ سىمۋول ئادىتى بويىچە دەسلەپتە "بۇقا"، كېيىن "بۇغرا" دەپ لەقەم قويۇلغان" دەپ كۆرسىتىلگەن.

قەشقەر خانلىقىنىڭ خانلىرى ئۆزلىرىنى قەدىمقى قارا خانلاردىن بولغان مەشھۇر "قاراخان" (ئافراسىياپ) نىڭ ئەۋلادى دەپ قارىغانلىقى قەدىمقى مەنبەلەردە كۆرسىتىلگەن. ئىرانلىقلار بۇ خاقان ياكى "قاراخان" نى پارس تىلىدا ئافراسىياپ دەپ ئاتىغان. مەھمۇت قەشقەرى «تۈركى تىللار دىۋانى» دا بۇ خاقاننى "ئالىپ ئەرتۇڭا" دىگەن. «تۈركى تىللار دىۋانى»، «شاھنامە» قاتارلىق ئەسەرلەردە بۇ قەھرىمان خاقان ھەققىدە نۇرغۇن مەلۇماتلار بېرىلگەن.

تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئىراننىڭ سامانىلار دەۋرىدە ئىران بىلەن تۇرانلار ئوتتۇرىسىدا قاتتىق جەڭ بولغان. ئافراسىياپ (ئالىپ ئەرتۇڭا) تۇران مەملىكىتىنىڭ سەردارى سۈپىتىدە ئىران شاھلىرى بىلەن نۇرغۇن قېتىم جەڭ قىلىپ، شۇ جەڭلەرنىڭ بىرىدە ھالاك بولغان. شۇ زاماندىكى تۈرك قەبىلىلىرى ئارىسىدا ئۇنىڭ قەھرىمانلىقىغا

ۋە ئولۇمگە بېغىشلانغان مەدھىيە ۋە مەرسىيەلەر پۈتۈن بىر داستان بولۇپ پۈتۈلگەن ئىدى. «تۈركى تىللار دىۋانى»دا بۇ داستاندىن پارچىلار بېرىلگەن:

ئالپ ئەرتوڭا ئولدىمۇ
ئېسىز ئاژون قالدىمۇ
ئۆزلەك ئۆچىنى ئالدىمۇ
ئەمدى يۈرەك يىرتىلۇر

(خاقان ئافراسىياپ ئولدىمۇ؟ بىۋاپا دۇنيا ئۇنىڭدىن قۇتۇلدىمۇ؟ پەلەك ئۇنىڭدىن ئۆچىنى ئالدىمۇ؟ ئەمدى ئۇنىڭ ئۈچۈن زامانغا نەپرەتلىنىپ، يۈرەكلەر پارە-پارە بولماقتا.)①

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئافراسىياپنى ئۇيغۇر خاقانلىرىنىڭ بوۋىسى دەپ رىۋايەت قىلغانلىقى ئۆز ئەۋلادىنى قەدىمقى بۈيۈك تۈرك خاقانىنىڭ نامى بىلەن ئاتىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئىسلام تارىخچىلىرىدىن ئىبنۇلئەسىر (ۋاپاتى 1232-يىلى) «تارىخي كامىل» ۋە «مۇجمەئۇتتاۋارىخ» (1126-يىلى يېزىلغان) ناملىق ئەسىرىدە، بەيھەقى (ۋاپاتى 1077-يىلى) نىڭ ئەسەرلىرىدە ۋە گەردىزىنىڭ «زەينۇلئاخبار» (1050- يىلى يېزىلغان) قاتارلىق ئەسەرلىرىدە، شۇنىڭدەك

① «تۈركى تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ 1980-يىل نەشرى، 1-توم، 59-بەت.

ئېمىس تارىخچىسى پرىتساكنىڭ يېقىنقى يىللاردا يازغان ئەسەرلىرىدە "قاراخان" لار توغرىسىدىكى مەنبەلەر بايان قىلىنغان. دىمەك، بۇنىڭ يېقىنقى ئىسىم بولماستىن، ئەڭ قەدىمقى ئىسىم ئىكەنلىكى ئېنىق.

قاراخانلار خانلىقىنىڭ ئەۋلادى قابىيىسى نەسەبكە مەنسۇپلىقى توغرىسىدا تارىخىي مەنبەلەردە قارىمۇ- قارشى سوزلەر بار. بەزى تارىخلاردا قاراخانلار خانلىقى قارلۇق- لاردىن كېلىپ چىققان دىسە، بەزىلىرى ئۇيغۇرلارنى ئاساس قىلغان دەيدۇ؛ يەنە بەزىلەر چىگىللەردىن كېلىپ چىققان دەيدۇ. ئىشەنچلىك تارىخىي ماتېرىياللار ۋە «تۈركى تىللار دىۋانى» دا بايان قىلىنغان پاكىتلاردىن قارىغاندا، "ياغما" (تارىختا ئۇلار قارا ياغما دەپمۇ ئاتالغان)لار قارا- خانلار خانلىقىنى تەشكىل قىلىشتا يېتەكچى رول ئوينىغان. خانلارنىڭ چاپاۋۇل قىسمى، كوپىنچە، ياغمىلاردىن بولغان.

ياغمىلار تۈركى قەۋملەرنىڭ بىر قىسمى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. تەخمىنەن 742- يىلى تۈرك خانلىقى مۇن- قەرز بولغاندىن كېيىن، ھوكۇمرانلىق ھوقۇقى دەسلەپ ئۇيغۇر، قارلۇق ئىتتىپاقىدىكى باسمىللارنىڭ قولىغا ئۆتتى. بىراق، باسمىللارنىڭ ھوكۇمرانلىقى ئىنتايىن قىسقا بولدى، كېيىن ئۇيغۇرلار قولىغا ئۆتتى. ياغمىلار مۇشۇ توققۇز ئۇيغۇر (ئىچكى توققۇز ئۇيغۇر دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ئىچىدىكى بىر قەۋم بولۇپ، 766- يىللىرى سۇياب شەھرىنى ئىگەللەپ، بۇ شەھەرنى ئۆزلىرىگە پايتەخت قىلغان ئىدى. قارلۇقلار باش- لىقىنى "يابغۇ"، "ئۇلۇغ يابغۇ"، "سول يابغۇ" دەپ ئاتايتتى. ياغمىلار باشلىقىنى "بۇغرا"، "قاراخان" ئۇنۋانى بىلەن ئاتايتتى.

قاراخانىلار خانلىقىنىڭ كېلىپ چىقىشى، ئۇلارنىڭ خانلىق نەسەبىنىڭ شەكىللىنىشىدە مەركىزىي ھوكۇمەتنىڭكى ۋەكىللىك خاراكتېرغا ئىگە نۇرغۇن مۇلكى، ھەربىي ئەمەلدارلار ۋە ھەربىي قوشۇنلار مۇھىم رول ئوينىغان. ئەمما خان جەمەتى قارلۇقلار بىلەن چىگىللار ئارىسىدىن چىقمىدى. قاراخانىلار خانى تۈركى قەۋملىرى ئىچىدە جەڭگىۋارلىقى بىلەن مەشھۇر بولغان ياغمىلاردىن چىقتى.

قاراخانىلار خانلىقىنىڭ شەكىللىنىشى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك بولغان ياغمىلار ئوردا، شەھەرلەردە تۇراتتى. ئۇلارنىڭ فېئوداللىق ئىقتىسادىي تۈزۈمى يۇقىرى دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان ئىدى. 9- ئەسىردە، توققۇز ئوغۇز خەلقىنىڭ جەڭگىۋار ئالدىنقى قىسمى بولغان ياغمىلارنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان ھالدا قاراخانىلار خانلىقى قۇرۇلدى.

قاراخانىلار خانلىقى ئۇيغۇرلار تارىخىدا ئەڭ گۈللەنگەن ۋە قۇدرەت تاپقان فېئودال خانلىق ئىدى. بۇ خانلىق ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ 399 يىل ھوكۇم سۈردى. قاراخانىلار مۇشۇ ئۇزاق مەزگىل ئىچىدە يۇقىرى گۈللىنىش، تەدرىجىي زەئىپلىشىشتەك باسقۇچلارنى بېسىپ ئۆتتى.

قاراخانىلار خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا پارلاق يېڭى گۈللىنىش دەۋرىنى مەيدانغا كەلتۈردى. قاراخانىلارنىڭ يۇكسەك تەرەققىي قىلغان دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ۋە قول سانائىتى ئاساسىدا نۇرغۇن مۇتەپەككۇرلەر، كەشپىياتچىلار، سىياسىيونلار، ھەربىي مۇتەخەسسىسلەر، ئەدىبلەر، سەنئەتكارلار، تارىخشۇناسلار، تىلشۇناسلار، تىببىي ئالىملار مەيدانغا كەلدى. ئۇلار كېيىنكى ئەۋلادلارغا مول، قىممەتلىك جاھانشۇمۇل ئەسەرلەرنى قالدۇردى.

قاراخانىلارنىڭ كېڭەيگەندىن كېيىنكى تېررىتورىيىسى مەمۇرى جەھەتتىن 3 چوڭ قىسىمغا بولۇنگەن بولۇپ، مەركىزىي قىسمى "خاقانىيە ئۇلكىسى" دەپ ئاتىلاتتى، خاقانىيە ئۇلكىسى قەشقەرنى مەركەز قىلغان ھالدا كۇچا ۋە قوچۇ شەھىرىدىن تارتىپ ئىسسىق كول بويىدىكى بالاساغۇننى ئوز ئىچىگە ئالغان ھالدا، مىڭلاق، ئىلى ۋادىسىغا قەدەر بولغان شەرقىي رايوننى ئوز ئىچىگە ئالاتتى؛ يەنە بىر قىسمى غەربىي قىسىم بولۇپ، ئىسسىق كولنىڭ غەربىدىن كاسپى دېڭىزىغىچە بولغان كەڭ رايوننى ئوز ئىچىگە ئالاتتى. بۇ قىسمى تالاس بىلەن سەمەرقەنتنى مەركەز قىلغان ئىدى؛ ئۇچىنچى قىسمى شەرقىي جەنۇبىي قىسىم بولۇپ، يەركەندىن تارتىپ چەرچەنگىچە بولغان خوتەن رايونىنى ئوز ئىچىگە ئالاتتى. بۇ ئۇچ چوڭ قىسىمدىن باشقا يەنە ئىسسىق كولنىڭ شەرقىي شىمالىدا قۇياس ۋىلايىتى، تاشكەنت بىلەن مەرغىلان ئارىلىقىدىكى ئىغراق ۋىلايىتى، ئامۇ دەريانىڭ شىمالىدا قوتال- سومان ۋىلايىتى بار ئىدى.

قاراخانىلار خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسىدە شەكىللەنگەن بۇ مەمۇرى بىرلىكلەر ئىچىدە غەربىي قىسىم بىلەن شەرقىي جەنۇبىي قىسىم "ئېلىك خانلىق" دەپ ئاتالغان ئىدى. بۇ ئەمەلىيەتتە ھەربى فېودال سويۇرغاللىق تۇزۇمىدىكى يەرلەر ئىدى.

قاراخانىلارنىڭ پايتەختى ئىككى بولۇپ، بالاساغۇن يازلىق پايتەخت ئىدى. قاراخانىلارنىڭ چوڭ خانى قەشقەردە تۇرغاچقا، قەشقەر "ئوردۇكەنت" دەپ ئاتىلاتتى. بۇ خان تۇرىدىغان شەھەر، مەركەز دېگەنلىك بولاتتى.

قاراخانىلارخانلىقىنىڭ تۇنجى خانى كول بىلگە

قادىر خان مىلادىنىڭ 819 - يىلى خانلىق تەختىگە چىقتى. ئۇ ئۆز تېررىتورىيىسىنى قەشقەردىن تاكى ماۋرائۇننەھرنىڭ شىمالىدىكى جايلارغا قەدەر كېڭەيتتى. كول بىلگە قادىرخان ۋاپات بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى بازىر خانلىققا ۋارىسلىق قىلىپ، بالاساغۇندا ئارسلانخان ئۇنۋانى بىلەن خانلىق تەختىدە ئولتۇردى.

سامانىلار خانى ئىسمايىل ئىبنى ئەخمەت ئىسلام دىنىنى سىرتقا كېڭەيتىش مەقسىدىدە، تىنىغ ئۇچىنى قارا-خانىلارغا قارىتىپ، ئۇلارنى ئۆز بېقىندىسىغا ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن قورال كۈچىنى ئىشقا سالدى. بازىرخان (بەزى مەن-بەلەردە بارلىقخان) ھىجرىيىنىڭ 302- يىلى، مىلادىنىڭ 914—915- يىللىرى ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئوغلى ساتۇق تېخى كىچىك بولغانلىقتىن، تاغىسى قادىرخان ئوغۇلچاق نايىپ خان بولدى. قادىرخان ئوغۇلچاق سامانى-لار خانى ئىسمايىل ئىبنى ئەخمەت بىلەن زامانداش بولۇپ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا كەسكىن كۈرەشلەر داۋام قىلغان ئىدى. ئىسمايىل ئىبنى ئەخمەت 893- يىلى تالاسنى قادىر-خان ئوغۇلچاقنىڭ قولىدىن تارتىۋالغاندا، ئۇنىڭ خوتۇنى بىلەن 15مىڭغا يېقىن ئەسكىرىنىمۇ ئەسىرگە ئالدى. شۇ يىلى كۈزدە قادىرخان ئوغۇلچاق خانلىق پايتەختىنى قەشقەرگە كوچۇردى ۋە سامانىلارغا زەربە بېرىش ئۈچۈن جىددى تەييارلىق كوردى. 904- يىلى سامانىلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا نىزا يۈز بەرگەندە، ئوغۇلچاق دەرھال ئەسكەر چىقىرىپ ئۆز زېمىنىنى كېڭەيتىۋالدى ھەمدە سامانى-لاردىن نارازى بولۇپ، باشپانا ئىزلەپ كەلگەن ئەبۇ ناسىر سامانىنى قانات ئاستىغا ئېلىپ ئاتۇشتا تۇرغۇزدى.

2- بولۇم قاراخانىلارنىڭ ئىسلام دىنىغا كىرىشى

بەزى تارىخىي كىتاپلاردا دېيىلىشىچە، ئەبۇ ناسىر سا-مانى ئاتۇشتا پانالىنىپ تۇرغان چاغلاردا، ساتۇق تېگىن ئوۋ ئوۋلاپ يۈرۈپ، ئۇنىڭ تۇرغان يېرىگە كېلىپ قالىدۇ. ئەبۇ ناسىر سامانى ئۆزىنى ساتۇق تېگىنگە مۇسۇلمان دەپ تونۇشتۇرىدۇ ۋە ئىسلام دىنىنىڭ قائىدە-يوسۇنلىرىنى تەپسىلى بايان قىلىپ بېرىدۇ. بۇ ساتۇق تېگىنگە قاتتىق تەسىر قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمان بولىدۇ. تارىخىي مەنبەلەردە "ساتۇق تېگىن مۇسۇلمان بول-غان ۋاقتىدا 20 ياشلاردا ئىدى" دېيىلسە، بەزى ماتېرى-ياللاردا "12 ياشتا مەخپى مۇسۇلمان بولغان" دېيىلىدۇ. ھەر ھالدا، قاراخانىلارنىڭ ھوكۇمران قاتلىمىنىڭ 10- ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يېرىمىدا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغانلىقى ئېنىق.

ئىبنۇلئەسىر (ئەسلى ئىسمى ئەزىزىددىن ئوبۇل ھۇسەيىن ئېلى ئىبنى مۇھەممەت بولۇپ، ھىجرىيىنىڭ 630- يىلى مىلادىنىڭ 1232- يىللىرى ۋاپات بولغان) نىڭ «تارىخىي كامىل» ناملىق ئەسىرىدە بايان قىلىنىشىچە، ئىسلام دىنىنى 1- قېتىم ساتۇق تېگىن قوبۇل قىلدى. ئەبۇ ناسىر سامانى ساتۇق تېگىن بىلەن كۆرۈشكەندىن كېيىن، بىر تەرەپتىن ئىسلام دىنىنىڭ تائەت-ئىبادەتلىرىنى ئۆزى ئىش-لەپ ياخشى تەسىر بەرگەن، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇنىڭغا "لائىلاھە ئىللەللا مۇھەممەدەن رەسۇلۇللا" (بىر ئاللادىن

سۇلتان ساتۇق بۇغرا قاراخان

باشقا ئىلاھ يوق، مۇھەممەت ئاللانىڭ ئەلچىسىدۇر) دىگەننى ئۇگىنىپ ۋە ئۇنى ئىمان ئېيتقۇزۇپ، ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدۇرغان. «ھەزرىتى سۇلتان ساتۇق تەزكىرىسى» (ئاپتۇرى موللا ھاجى) ۋە «خوجا ئەبۇ ناسىر سامانىنىڭ تەزكى- رىسى» قاتارلىق ئۇيغۇرچە قولىيازما مەنبەلەردىكى رىۋايەتلەر بىلەن يۇقۇرقى كىتاپتىكى بايانلار ئوخشىشىپ كېتىدۇ. قاراخانىلاردىن ئىسلام دىنىنى دەسلەپ قوبۇل قىلغان ساتۇق (مۇسۇلمانچە ئىسمى ئابدۇكېرىم) بۇغراخاننىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىش تارىخى ھەققىدە ئېنىق بىر نەرسە بىلمەيمىز. بۇ ھەقتىكى مەنبەلەرنىڭ ئەڭ قەدىمقى- سى جامال قارشى «مولھەقاتۇس سۇراھ» دىگەن ئەسىرىدە ئەبۇل فۇتۇھ ئابدۇغاپپارنىڭ «قەشقەر تارىخى» دىگەن ئەسىرىدىن نەقىل كەلتۈرۈپ: "ساتۇق بۇغراخان ئەبۇ ناسىر سامانىنىڭ تەسىرى ئاستىدا 12 يېشىدا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان، 25 يېشىدا قاراخانىلار تەختىگە ئولتۇرغان. ساتۇق بۇغراخان ھىجىرىيىنىڭ 344 - يىلى،

مىلادىنىڭ 955- يىلى ۋاپات بولۇپ، قەشقەرنىڭ شىمالـ
ىدىكى ئاتۇشقا (مەشھەتكە) دەپنە قىلىنغان" دىگەن.
ساتۇق تېگىننىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغانلىغى
توغرىسىدىكى تارىخىي مەنبەلەرنى سېلىشتۇرۇپ، «سۇراھ»
تا نەقىل كەلتۈرۈلگەن جامال قارشىنىڭ سوزىنى توغرا
دەپ قارىدىم.
ساتۇق تېگىن ئۆزى مەخپىي ھالدا مۇسۇلمان بولغانـ
دىن كېيىن، ئەبۇ ناسىر سامانىنىڭ يولىيورۇغى بويىچە، ئەتراپـ
تىكى خەلقلەرنى مەخپىي ۋە ئاشكارا ھالدا يېنىغا تارتىپ،
بىرنەچچە ئاي ئىچىدە مىڭلىغان كىشىلەرنى ئىسلام دىنىغا
كىرگۈزدى ۋە ئۇلارنى ئاساسىي كۈچ قىلىپ، ساتۇق تېگىن
باشچىلىغىدا ئىسلامنى تارقىتىدىغان مەخپىي تەشكىلات قۇردى.
920- يىللىرى، ساتۇق تېگىن ۋە ئەبۇ ناسىر سامانى
ئۆز مۇخلىسلىرىنى باشلاپ قادىرخان ئۇغۇلچاق بۇغراـ
خاننىڭ ئوردىسىغا باستۇرۇپ كىردى ۋە ئوغۇلچاقنى ۋە
ئۇنىڭ شاھزادە (تېگىن) لىرىنى، مەنسەپدارلىرىنى قولغا
ئېلىپ، بەزىلىرىنى ئۆلتۈردى. بەزىلىرىنى ئىمان ئېيتقۇزۇپ
ئىسلامغا بەيئەت قىلغۇزدى. مۇشۇ خىل ئۇسۇل بىلەن
قەشقەر (ئوردۇ كەنت)نى پۈتۈنلەي ئىگەللىدى. ساتۇق
تېگىننىڭ بېسىمى ۋە ئىسلامغا دالالەت قىلىشى بىلەن نۇرغۇن
كىشىلەر مۇسۇلمان بولدى.
ساتۇق تېگىن كېيىن قەدىمقى ئەجداتلىرىغا ئوخشاش
"ئارسلان بۇغرا قاراخان" ئۇنۋانىنى قوللىنىپ، ئۆزىنى
"ساتۇق ئارسلان بۇغرا قاراخان" دەپ رەسمى ئېلان
قىلدى ۋە قەشقەرنى رەسمى تۈردە ئىسلام دىنىنى كېڭەيـ
تىشنىڭ مەركىزىگە ئايلاندۇردى. غەيرى دىندىكىلەرنى ئىسـ

لام دىنىغا دەۋەت قىلىش يولىدا پائال كۈرەش قىلىپ، ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ياركەنت (يەكەن)، ئاقسۇنى ئىسـ لام دىنىغا كىرگۈزدى. 942—943- يىللاردىكى غازاتتا بالاساغۇن، سۇياپ ۋە ئىسسىق كولنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى قارلۇقلار ۋە ياغما، ئوغۇز قەۋملىرىنىمۇ ئىسلام دىنىغا كىرگۈزدى.

مىلادىنىڭ 940- يىللىرى ساتۇق ئارسلان بۇغرا قاراخاننىڭ تەشەببۇسى بىلەن 200 مىڭغا يېقىن تۈرك ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدى. بۇ ۋاقىتتا شىمالدىكى ئوغراق، توخسى تۈرك قەبىلىلىرى ئىسيان كۆتىرىپ، قاراخانىلارغا قارشى چىقتى. ساتۇق ئارسلان بۇغرا قارا- خان، بىر تەرەپتىن، مۇسۇلمان قوشۇنلىرىنى ئەۋەتىپ شىمالدىكى تۈركى قەبىلىلەرنى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن كۈرەش قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن، خوتەن خەلقىنى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن خوتەن خانلىقى بىلەن ئۇرۇش قىلدى. ئاخىرى خوتەن خانلى- قىنى مەغلۇپ قىلىپ، خوتەن شەھىرىنى ئىگەللىدى ۋە خوتەنلىك بۇددىستلارنىڭ بىر قىسمىنى دەسلەپكى قەدەم- دە ئىسلام دىنىغا كىرگۈزدى. قاراخانىلار خوتەننى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزۈشنى چىڭ تۇتۇش بىلەن بىللە، كۇچانى ئىسلامىيەتكە كىرگۈزۈشنىمۇ چىڭ تۇتتى. قاراخانىلار قوشۇنى كۇچانى ئىشغال قىلغان بولسىمۇ، ئەمما كۇچا ئاھالىسىنىڭ ھەممىسى مۇسۇلمان بولمىدى. بۇ جايدىكى ئادەملەرنىڭ كوپ قىسمى يەنىلا بۇددا دىنىدا قالدى.

ساتۇق ئارسلان بۇغرا قاراخان مىلادىنىڭ 955 - يىلى

سۇغۇندا ۋاپات بولدى①. "ساتۇق ئارسلان بۇغرا قاراخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن 37 مىڭ مۇسۇلمان يىغىلىپ كاتتا مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ، ساتۇق ئارسلان بۇغرا قاراخاننى ئاتۇشتىكى مەشھەتتە دەپنە قىلىدى. ساتۇق ئارسلان بۇغرا قاراخاننىڭ ئورنىغا ئوغلى بايتاش تېگىن (تۈركچە ئىسمى) يەنى مۇسا ئىبنى ئابدۇكېرىم (مۇسۇلمانچە ئىسمى) قاراخان بولدى.

مۇسا ئارسلان بۇغرا قاراخان تېگىنلەر ئىچىدىكى سىياسەتچىلەردىن ئىدى. ئۇ قاراخانىلار تەختىگە چىققاندىن كېيىن، قاراخانىلارنىڭ مەركىزى بالاساغۇندا ۋە قەشقەردە ھاكىمىيەتنى داۋاملىق مۇستەھكەملەپلا قالماستىن، بەلكى قاراخانىلارنىڭ بېگى چېگرا رايونلىرىغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى يەنىمۇ كۈچەيتتى. قاراخانىلار ئىچكى بىرلىكنى كۈچەيتىش ئۈچۈن بىر قاتار سىياسەت ۋە تەدبىرلەرنى قوللاندى.

971 - يىلى مۇسا (بايتاش) ئارسلان بۇغرا قاراخان خوتەنلىكلەر بىلەن غازات قىلدى. ئۇ خوتەندىكى ئىسياننى باستۇرۇپ، خوتەننىڭ ئاھالىسىدىن يەنە بىر قىسمىنى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزدى. شۇندىن كېيىن، مۇسا ئارسلان بۇغرا قاراخان ئالپ تېگىن باشچىلىقىدا مۇسۇلمان قوشۇنلىرىنى ئەۋەتىپ،

① «تۈركى تىللار دىۋانى» دا سوغۇن بۇغراخانغا زەھەر بېرىلگەن جاينىڭ ئېتى، دېيىلگەن. ئەمما قايسى بۇغراخان ئىكەنلىكى ئېنىق ئېيتىلمىغان. شۇ چاغدا ساتۇق بۇغراخان ئاتۇشتىكى سوغۇن دېگەن جايدا بولغانلىقى ئۈچۈن، ئېھتىمال ساتۇق بۇغراخان بولسا كېرەك دەپ تەخمىن قىلىمىز. بۇنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

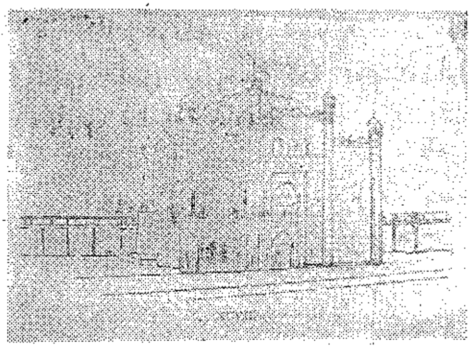

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى ئاتۇش ناھىيىسى
مەشھەتتىكى سۇلتان ساتۇق بۇغرا قاراخاننىڭ قەۋرىسى
(1875 - يىلدىن ئىلگىرىكى كۆرۈنۈشى)

ئالدى بىلەن كىنگىت (قارا شەھەر)نى ئىشغال قىلدى. ئاندىن ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى "مىڭلاق — ئىلى (ھازىرقى غۇلجا) غا يۈرۈش قىلدى. قاراخانىلارنىڭ قوشۇنى ئىلىنى ئىشغال قىلىپ، بۇ جايدىكى بۇددا ئىبادەتخانىلىرىنى ۋەيران قىلىپ تاشلىدى، بۇددىست ئۇيغۇرلارنى مىڭلاقتىن سۈرۈپ چىقىرىپ، ئۇ يەرلەرگە مۇسۇلمان تۈركلەرنى ئورۇنلاشتۇردى. دەل مۇشۇ مەزگىلدە قوچۇ ئۇيغۇرلىرى ئىلىغا ھۇجۇم قىلدى.

قاراخانىلارنىڭ مۇسۇلمان قوشۇنلىرى بىلەن قوچۇ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدىكى جەڭ ئىنتايىن شىددەتلىك بولغان. بۇنى مۇشۇ شېئىرلاردىن بىلىش مۇمكىن:

كەلدى ماڭا تات
ئايدىم ئەمدى يات
قۇشقا بولۇپ ئەت
سېنى تىلەر ئۇس، بورى

(ماگا بىر كاپىر ئۇيغۇر ھۇجۇم قىلىپ كەلدى، مەن ئۇنى ئۆلتۈردۈم؛ قوش، بورىلەرگە يەم بولسۇن دەپ، ئۇنى پارچە - پارچە قىلىۋەتتىم.)①

تۈنە بىلە باستىمىز
تەگمە ياگاق پۈستىمىز
كەسمەلەردىن كەستىمىز
مىگلاق ئەرىن پىچتىمىز

(بىز ئۇلارنىڭ ئۈستىگە كېچىسى باستۇرۇپ باردۇق، ھەر تەرەپتىن موكۇپ كىرىپ، ھەتتا ئاتلىرىنىڭ كوكۇلىلىرىنى كەستۇق، مىگلاق ئادەملىرىنى ئۆلتۈردۇق.)②

ئالپ تېگىن قاتتىق جەڭلەردىن كېيىن قوچو ئۇيغۇرلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ قوچۇنى ئىشغال قىلدى. قوچو ئۇيغۇرلىرى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلماي، ئۆزلىرىنىڭ بۇددا دىنىدا قېلىپ، مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قېلىش شەرتى بىلەن قاراخانىلارغا تەۋە بولدى.

ئۇيغۇر تارىخىي مەنبەلىرىدە: قاراخانىلار ئىسلام دىنىنى ئومۇملاشتۇرۇش ئۈچۈن، قوچو ئۇيغۇرلىرى بىلەن بېشبالىقتا ئېلىپ بارغان بىر قېتىملىق شىددەتلىك جەڭدە ئەبۇناسىر سامانىنىڭ ئوغلى ئابدۇلفەتتاھ باتۇرلۇق بىلەن خىزمەت كۆرسىتىپ غازا قىلدى، دېيىلىدۇ. مۇسا ئارسلان بۇغرا قارا-

① «تۈركى تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ 1980 - يىل نەشرى، 1 - توم، 51 - بەت.
② يۇقۇرقى ئەسەر، 564 — 565 - بەتلەر.

خان ئۇنىڭ قەھرىمانلىقىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن، ئۇنىڭغا ئا-لىپ تېگىن (قەھرىمان شاھزادە) ئۇنۋانىنى بەردى. ئالىپ تېگىن ئۇرۇمچىنىڭ جەنۇبىدىكى تاغدا دەپنە قىلىندى. ھا-زىرمۇ خەلقلەر بۇ مازارنى "ئەلپەتتا خوجام مازارى" دەپ ئاتايدۇ.

3- بۆلۈم قاراخانىلارنىڭ ھاكىمىيەتنى مۇستەھ-كەملەش يولىدىكى كۈرەشلىرى

قاراخانىلار 10 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ئۆز زې-مىنىنى بىرلىككە كەلتۈردى. مۇشۇ دەۋردە قاراخانىلارنىڭ زې-مىنى شەرقتە گەنسۇدىن تارتىپ، غەربتە ئارال دېڭىزىغىچە، شىمالدا ئالتاي تاغلىرىدىن تارتىپ، جەنۇبتا قارا قۇ-رۇم، كوئىنلۇن تاغلىرىغىچە بولغان كەڭ تېرىتورىيىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. قاراخانىلار بۇ كەڭ زېمىنىنى ئۈنۈملۈك باشقۇرۇش ئۈچۈن، مەركىزى ئۆلكە بولغان خاقانىيىدىن باشقا شىمالىي ۋە غەربىي ئۆلكىلەرگە "ئېلىك خان" بەلگى-لەپ باشقۇرۇش تۈزۈمىنى قوللاندى. سەمەرقەنت غەربىي ئېلىك خانلىقىنىڭ مەركىزى ئىدى. قاراخانىلارنىڭ تېگىن-لىرى ئېلىك خان بولاتتى. غەربىي ۋە شىمالىي ئېلىك خان-لىقىنىڭ خانلىرى مەركىزىي ھاكىمىيەتكە بويسۇناتتى.

ھارۇن بۇغرا قاراخان 990 - يىلى ئەسكەر چىقىرىپ ئىسپىجاپ شەھرىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، ماۋرا ئۇننەھردىكى سەمەرقەنت ۋە بۇخاراغا ھۇجۇم قىلدى. ھارۇن بۇغرا قا-راخان سەمەرقەنتنى بېسىۋالغاندىن كېيىن ئۇ يەردە ئۈچ يىل تۇردى. قەشقەرگە قايتىش سەپىرىدە كېسەل بولۇپ يول

ئۇستىدە يەنى قوچقار بېشى دېگەن جايدا ھىجرىيىنىڭ 375 - يىلى، مىلادىنىڭ 997 - يىلى ۋاپات بولدى.① بۇ چاغدا ئامۇلغا قېچىپ بېرىۋالغان ئەمىر نۇھ غەزنە ھوكۇمدارى سوبۇك تېگىن قاتارلىق يەرلىك ھوكۇمدارلاردىن ياردەم تەلەپ قىلدى. ئەمما ئۇلارنىڭ ھەممىسى، بىر تەرەپتىن، ئۆزلىرىنىڭ ئىچكى ئىشلىرى بىلەن بولۇپ كەتكەچكە، يەنە بىر تەرەپتىن، قاراخانىلارنىڭ كۈچىدىن ئېھتىيات قىلغاچقا، بۇ ئۇرۇش سېپىگە كىرىپ قېلىشتىن باش تارتىپ، ياردەم بېرىشنى رەت قىلدى. ئەمىر نۇھ سىر دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىمىغا جايلاشقان سالچۇقىلاردىن ياردەم تەلەپ قىلغاندا، سالچۇقىلار ياردەمگە ئارسلان بەگ باشچىلىقىدا ئەسكەر ئەۋەتتى. ئەمىر نۇھ ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ، بۇخاراغا ھۇجۇم قىلدى. بۇ ۋاقىتتا بۇخارادا ئۇنىڭغا بىر قىسىم كۈچ ياردەم قىلدى. بۇ ئۇرۇشتا ئەمىر نۇھ ئېلىك خان ئىلى تېگىننى مەغلۇپ قىلىپ، بۇخارانى يېڭىۋاشتىن ئىگەللىۋالدى. ئېلىك خان ئىلى تېگىن بۇخارانى تارتتۇرۇپ قويغاندىن كېيىن، بۇخاراغا قايتا ھۇجۇم قىلىشقا تەييارلاندى. ئەمىر نۇھ بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، ئەمىر سوبۇك تېگىندىن ياردەم سورىدى. سوبۇك تېگىن نۇرغۇن ئەسكىرىي كۈچ بىلەن بۇخاراغا يېقىنلاشقاندا، ئەمىر نۇھ سوبۇك تېگىندىن گۇمانلىنىپ، ئېلىك خان ئىلى تېگىن بىلەن سۇلھى قىلىش ئۈچۈن، ئۇنىڭغا ۋەزىر ئابدۇللا مۇھەممەت ئىبنى ئەزىزنى ئەۋەتتى. سامانىلار

① چەتئەل تارىخىي مەنبەلىرىدە ھارۇن بۇغراخاننى مىلادىنىڭ 993 - يىلى ۋاپات بولغان دەپ كورسەتكەن بولسا، خەنزۇچە مەنبەلەردە 992 - يىلى ۋاپات بولغان دېيىلگەن. مەن ئۇيغۇر تارىخىي مەنبەلىرىدىكى 997 - يىلنى توغرا دەپ قارايمەن.

بىلەن قاراخانىلار سۇلھى قىلىپ، بۇخارا ۋە سەمەرقەنت ئارىسىدىكى "كاتۋان چۆلى" نى چېگرا سىزىقى قىلىپ بەل-گىلىدى. شۇنىڭ بىلەن "كاتۋان چۆلى" نىڭ غەربىي قىسمى سامانىلارغا، شەرقىي قىسمى قاراخانىلارغا قارايدىغان بولدى. ھارۇن بۇغرا قاراخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغ-لى يۇسۇپ تېگىن يەنى يۇسۇپ قادىرخان قاراخان ئۇنىڭ ئورنىدا تەختكە ئولتۇردى.

مىلادىنىڭ 998 - يىلى، سامانىلار ئەمىرى نۇھ ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئورنىغا مەنسۇر ئەمىر بولدى. شۇ يىلى غەز-نە ھوكۇمدارى سوبۇك تېگىن بەلختە ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئوغۇللىرى ئىسمايىل بىلەن مەھمۇت خانلىق تالىشىپ ئۆز-ئارا جەڭگى - جېدەل قىلىشتى. ئىلىك خان ئىلى تېگىن نۇھ بىلەن تۈزگەن كېلىشىم بويىچە، مەنسۇر بىلەن داۋام-لىق دوستانە ئۆتتى. كېيىن ئەمىر مەنسۇرنىڭ ھوكۇمرانلى-غىدىن نارازى بولغان ۋەزىر ئابدۇللا مۇھەممەت، ھەربىي قوماندان فايىق باشچىلىغىدىكى ئەمەلدارلار يۇسۇپ قادىر-خان قاراخانغا ئەبۇ مەنسۇر ئىسپىجاپىنىڭ رىياسەتچىلىكىدە ۋەكىل ئەۋەتىپ، ئۆزلىرىنىڭ قاراخانىلارغا بوي سۇنىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى. يۇسۇپ قادىرخان قاراخان بۇ تەكلىپنى قوبۇل قىلىپ، سەمەرقەنتتىكى ئىلىك خان ئىلى تېگىنگە بۇخاراغا ھۇجۇم قىلىش بۇيرۇغىنى چۈشۈردى. ئىلى تېگىن بۇخاراغا ھۇجۇم قىلىشقا تەييارلىنىۋاتقاندا، ۋەزىر ئابدۇللا مۇھەممەت، ئەلچى ئەبۇ مەنسۇر ئىسپىجاپى ۋە قوماندان فايىق بۇخا-رادىن سەمەرقەنتكە قېچىپ كەلدى. ئىلىك خان ئىلى تې-گىن بۇخاراغا كىرگۈزۈپ، ۋەزىر ئابدۇللا مۇھەممەت ۋە ئەبۇ مەنسۇر ئىسپىجاپى قاتارلىقلارنى ئۇلارنىڭ ئاسلىغى ئۆز-

NIEDERS. STAATS- U. UNIV.- BIBLIOTHEK GÖTTINGEN

چۇن قولغا ئالدى، فايىقنى تۇرشاۋۇل قىلىپ 300 ئەسكەر بىلەن بۇخاراغا ئەۋەتتى. ئەمىر مەنسۇر بۇ خەۋەرنى ئاڭـلاپ بۇخارادىن قېچىپ كەتتى. فايىق بۇخاراغا كىرىۋېـلىپلا ئىلىك خاندىن يۈز ئۆرۈپ، بىر تەرەپتىن ئىلىك خانـغا قارشى مۇداپىيە كورۇشكە تەييارلاندى، يەنە بىر تەرەپـتىن، ئەمىر مەنسۇرگە ئەلچى ئەۋەتىپ، پادىشالىق نامى ئەـمىر مەنسۇردە بولۇش، ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش ئۆزىدە بولۇش شەرتىنى قويىدى. ئەمىر مەنسۇر ماقۇل بولۇپ، بۇخاراغا قايـتىپ كەلدى. ئىلىك خان ئىلى تېگىن بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن سەمەرقەنتكە قايتتى.

ئەمىر مەنسۇر ۋە فايىقلار سوبۇك تېگىننىڭ ئوغۇللىـرىنىڭ ئارىسىدىكى ماجرادىن پايدىلىنىپ، خۇراساننى تارتىـۋالدى ۋە بەك تۇزۇن ئىسىملىك بىر قوماندانىنى خۇراسانغا ۋالى قىلىپ تەيىنلىدى.

مەھمۇت (سوبۇك تېگىننىڭ چوڭ ئوغلى) دادىسىنىڭ تەختىگە ۋارىسلىق قىلىش ئۈچۈن، ئۆزىنى سۇلتان دەپ ئېـلان قىلدى ۋە بەك تۇزۇن بىلەن ئۇرۇش باشلىدى. ئەمىر مەنسۇر ۋە فايىقلار نۇرغۇن قوشۇن بىلەن بەك تۇزۇنغا يارـدەم بېرىش ئۈچۈن خۇراسانغا يېتىپ كەلدى. فايىق ۋە بەك تۇزۇن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئەمىر مەنسۇرنى قاماققا ئالدى. ئۇنىڭ ئورنىغا مەنسۇرنىڭ ئىنىسى ئابدۇلمۇلۇك نۇھنى تەختكە چىقاردى. ئەمىر ئابدۇلمۇلۇك سۇلتان مەھـمۇت بىلەن بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ، فايىق، بەك تۇزۇنلار بىلەن بىللە بۇخاراغا قاچتى. سۇلتان مەھمۇت خۇراساننى ئىشغال قىلدى. ئۇزۇن ئۆتمەي فايىق ئولدى. مىلادىنىڭ 999 ـ يىلى ئىلىك خان ناسىر ئەسكەر چىقىرىپ، سامانىلار پايتەختى بۇخارانى بېسىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن

125 يىل ھوكۇم سۈرگەن سامانىلار خانلىقى ئاخىر قاراخا-نىلار تەرىپىدىن يوقىتىلدى.

غەزنە ھوكۇمدارى سۇلتان مەھمۇت قاراخانىلار بىلەن ئەپ ئۆتۈش ئۈچۈن، دوستلۇق مۇناسىۋەتنى تېخىمۇ ياخ-شىلاش تەلىۋىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ھىجرىيىنىڭ 380 - يىلى، مىلادىنىڭ 1001 — 1002- يىللىرى، يۇسۇپ قادىر قاراخان سۇلتان مەھمۇتنىڭ تەكلىۋىگە بىنائەن، غەزنىۋىلەرگە مەخ-سۇس ئەلچىلەر ئومىگى ئەۋەتتى. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن سۇل-تان مەھ-مۇت ئاتاقىلىق ئالىم ئەبۇتىپ بىلەن ۋالى دەرى-جىلىك يەنە بىر ئەمەلدارنىڭ يېتەكچىلىكىدە، بىر ۋەكىللەر ئو-مىگىنى يۇسۇپ قادىر قاراخان ھوزۇرىغا ئەۋەتتى. سۇلتان مەھ-مۇتنىڭ ئەلچىلىرى يۇسۇپ قادىر قاراخانغا قاراخانىلار بىلەن قۇدا - باجىلىق مۇناسىۋەت ئورنىتىش تەكلىۋىنى بەردى. يۇسۇپ قادىرخان تەكلىپنى دەرھال قوبۇل قىلدى ۋە ماۋرائۇننەھر ئېلىك خانى ناسىرغا قىزى چىگىلىنى سۇلتان مەھمۇتقا خوتۇنلۇققا بېرىشنى بۇيرۇدى. ناسىر ئېلىك خان يۇسۇپ قادىر قاراخاننىڭ يارلىغىنى دەرھال ئورۇنداپ، سۇلتان مەھ-مۇتقا ئۆز قىزىنى بەردى. شۇنىڭ بىلەن قاراخانىلار بىلەن غەزنىۋىلەر ئوتتۇرىسىدا تۇققانلىق مۇناسىۋەت ئورنىتىلدى.

1005 - يىلى ناسىر ئېلىك خاننىڭ ئامۇ دەريا بويىدى-كى چېگرا مۇداپىئە قىسىملىرى بىلەن سۇلتان مەھمۇتنىڭ چېگرا مۇداپىئە قىسىملىرى ئارىسىدا چېگرا توقۇنۇشى يۈز بەردى. بۇ ئادەتتىكى توقۇنۇشنىڭ ئاقىۋىتى ھەر ئىككى تە-رەپنى ئۇرۇشقا سورەپ كىردى. بۇ چاغدا سۇلتان مەھمۇت ھىندىستاندا ئۇرۇشتا ئىدى. ناسىر ئېلىك خان غەزنىۋىلەر-نىڭ تاجاۋۇزىغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، بىر تۈركۈم ئەس-

كەرنى ئىنىسى چاغرى تېگىننىڭ قوماندانلىغىدا بەلخقە ئەۋەتتى. يەنە بىر قىسىم ئەسكەرنى سۇ بېشى تېگىننىڭ قوماندانلىغىدا خۇراسانغا ماڭدۇردى. چاغرى تېگىن باشچىلىغىدىكى قوشۇنلار ئامۇ دەرياني كېسىپ ئۆتۈپ، بەلخنى ئىشغال قىلدى. سۇ بېشى تېگىن باشچىلىغىدىكى قوشۇنلار خۇراسان ۋىلايىتىنىڭ كوپ قىسمىنى ئىگەللىدى. سۇلتان مەھمۇت بۇ ۋەقەدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، دەرھال ھىندىستاندىن غەزنەگە يېتىپ كېلىپ، چاغرى تېگىننىڭ قوشۇنلىرى بىلەن قاتتىق ئېلىشتى، چاغرى تېگىن مەغلۇپ بولۇپ بەلختىن چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. ئارقىدىنلا سۇلتان مەھمۇت بارلىق ھەربى كۈچىنى سۇ بېشى تېگىننىڭ قوشۇنلىرىغا سالدى. بىر مەزگىل قاتتىق جەڭ بولغاندىن كېيىن، سۇ بېشى تېگىن ماۋرائۇننەھرگە چېكىندى. ئۇرۇش ھىجرىيىنىڭ 397 - يىلى، مىلادىنىڭ 1009 - يىلىغا قەدەر داۋام قىلدى.

مىلادىنىڭ 1009 - يىلى، يۇسۇپ قادىر قاراخان سۇلتان مەھمۇتقا قارشى ئۇرۇش قىلىش ئۇچۇن نۇرغۇن ھەربى كۈچ بىلەن قەشقەردىن يۇرۇش قىلدى ۋە بالاساغۇندىكى شىمالىي ئېلىك خان توغان خانغا ئەسكەر توپلاپ سەمەرقەنتكە يۇرۇش قىلىشقا بارلىق چۇشۇردى. يۇسۇپ قادىر قاراخان 50 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن ئامۇ دەرياسىنى ئۆتۈپ بەلخنى ئىگەللىدى. سۇلتان مەھمۇتمۇ ناھايىتى نۇرغۇن قوشۇن تەييارلاپ بەلخقە يېقىن كەتەر دىگەن سايدا چېدىر تىكتى. يۇسۇپ قادىر قاراخانمۇ ئۆزىنىڭ ئەسكەرلىرىنى كەتەرگە ئېلىپ بېرىپ، سۇلتان مەھمۇتنىڭ ئۇدۇلىدا چېدىر تىكىپ ئۇرۇشقا تەييارلىق قىلدى. يۇسۇپ قادىرخان ئوتتۇرىدا سەپ تۈزدى، ناسىر ئېلىك خان ئوڭ قانات، چاغ-

رى تېگىن سول قانات بولۇپ سەپ تۈزۈشتى.

سۇلتان مەھمۇتمۇ ئىنىسى ناسىرنى ۋە جۇرجان ۋالى-سى ئەبۇ نەسىر فىرىخۇنىي ئوتتۇردا، ئالتۇن تاشنى ئوڭ قانات، ئارسلان جازىپنى سول قانات قىلىپ سەپ تۈزدى، سەپ ئالدىغا 500 ئۇرۇش پىلىنى تىزدى. ھەر ئىككى تەرەپنىڭ ئۇرۇش تەييارلىغى پۈتكەندىن كېيىن، ئۇرۇش رەسمى باشلاندى. دەسلەپكى جەڭدە مەھمۇتنىڭ پىللىرى يۈسۈپ قادىر قاراخان-نىڭ قوشۇنلىرىغا خېلى زىيان يەتكۈزەلىگەن بولسىمۇ، ئەمما ناسىر ئېلىك خاننىڭ 500 ئەسكەردىن تەشكىل قىلىنغان پىداكار قىسمى سۇلتان مەھمۇتنىڭ پىللىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئوتتۇرا قىسمىنى بوسۇپ ئوتتى. سۇلتان مەھمۇتنىڭ زاپاس قوشۇنى ناسىر ئېلىك خاننىڭ ئەسكەرلىرىگە قايتۇرما ھۇجۇم قىلىپ چېكىندۈردى. ئارقىدىنلا سۇلتان مەھمۇت پۈتۈن ئەس-كىرىنى ئىشقا سېلىپ، يۈسۈپ قادىر قاراخاننىڭ ئوتتۇرا قىس-مىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى زور چىقىمغا ئۇچراتتى. يۈ-سۈپ قادىرخان بەلخقە چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. شۇ يىل-نىڭ ئاخىرى، يۈسۈپ قادىر قاراخان يەنە ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ چوڭ جەڭگە تەييارلىق قىلىۋاتقاندا، سۇلتان مەھ-مۇت يۈسۈپ قادىر خانغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇرۇشنى توخ-تىتىپ، سۈلھى قىلىش تەكلىۋىنى بەردى. يۈسۈپ قادىرخان سۇلتان مەھمۇتنىڭ تەكلىۋىنى قوبۇل قىلىپ، قوشۇنلىرىنى چېكىندۈردى.

قاراخانلار بىلەن غەزنەۋىلەر ئوتتۇرىسىدا تېچلىق كې-لىشىمى ئىمزالىنىش ئالدىدا، قاراخانلارغا قاراشلىق خوتەن خەلقى قاراخانلارغا قارشى ئىسيان كوتەردى. ئىسيانچىلار قاراخانلارنىڭ ئەمەلدارلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، ئىسلامىيەتتىن

يۈز ئۇرۇدى. يۇسۇپ قادىرخان سەمەرقەنتتىن نۇرغۇن ئەسـ
كەر ۋە ئۇلىمالىرىنى باشلاپ قەشقەرگە قايتتى.

يۇسۇپ قادىر قاراخان 1010 - يىلى قەشقەردىن خوـ
تەنگە يۈرۈش قىلدى. ئۇ ئالدى بىلەن خوتەندە ئىلگىرى
مۇسۇلمان بولغان ئاھالىنى ئۆزىگە تارتىپ، ئۇلارنى قورالـ
لاندۇردى. شۇنىڭ بىلەن بىللە قورال كۈچى بىلەن دىنىي
تەشۋىقاتنى بىرلەشتۈرۈش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ خوتەننى يەنە
بوي يۇندۇردى. قاراخانىلارنىڭ خوتەنلىكلەرنى ئىسلامغا كىرـ
گۈزۈش ئۇرۇشى ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ 24 يىلغا سوزۇلدى.
ئاخىر خوتەن شەھىرى بويسۇندۇرۇلدى، خوتەن خەلقى ئىسـ
لام دىنىغا تولۇق كىرگۈزۈلدى. خوتەن خانى چىگالۇخالـ
خالنىڭ كاللىسى ئېلىندى، شۇنىڭ بىلەن ئۇرۇش توختىدى.

قاراخانىلار خوتەن ئىسيانىنى تىنجىتقاندىن كېيىن،
خوتەنگە ۋالى دەرىجىلىك خان ۋە ھەر دەرىجىلىك مەمۇرى
ئەمەلدارلارنى قويدى. خوتەن ۋەزىيىتى مۇقىملاشقاندىن كېـ
يىن، خوتەندىن دۈڭخۇاڭغا بارىدىغان يىپەك يولى يەنە راـ
ۋانلاشتى. خوتەننىڭ قاراخانى لاچىن نائىل ساۋۇن سۇڭ
سۇلالىسى بىلەن ئىلگىرىدىن داۋاملىشىپ كەلگەن سودا مۇـ
ناسىۋىتىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. خوتەندىن دۈڭخۇاڭغا ۋە ئىچـ
كىرىگە توشۇلىدىغان ماللارنىڭ ئىچىدە قاشتاش بۇيۇملىرى،
ھەر خىل دورا - دەرمەك، يىپەك، پاختا، يىپ توقۇلمىلار بار
ئىدى. سودىگەرلەرنىڭ ئىچكىرىدىن خوتەنگە ئېلىپ كەلگەن
ماللىرى ئىچىدە چاي، ھەر خىل جانان قاچىلار بار ئىدى.
بۇ دەۋردە خوتەن خېلى زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان،
كۈچلەنگەن ئىدى. بۇنى مۇنداق بىر پاكىتتىن كورۇشكە
بولىدۇ:

مىلادىنىڭ 1068 ـ يىلى، خوتەن خانى سۇڭ خانلى ـ غىنىڭ شېنزۇڭ خانى جاۋشۇغا يازغان خېتىدە ئۆزىنى "شا ـ يى ـ ئەتلەسلىرى مول، بەختلىك، قۇدرەتلىك، بىلىملىك خو ـ تەن قاراخانى" دەپ ئاتىغان.

غەرپ ئېلىك خانى ئېلى تېگىن يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئىچكى ـ تاشقى جەھەتتە قاراخانىلار ھاكىمىيىتىنى مۇستەھ ـ كەملەش بىلەن بولۇپ كەتكەنلىكىدىن پايدىلىنىپ، سالچۇق ـ لار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، تەيرىقچىلىق بىلەن ئاشكارا شۇغۇللاندى. يۈسۈپ قادىرخان ئېلى تېگىننىڭ بۆلگۈنچىلىك ھەركىتىنى ئۆز ۋاقتىدا بىر تەرەپ قىلىش ئۈچۈن، كىچىك ئوغلى مەھمۇت ياغان تېگىن بۇغراخاننى دەرھال ئاتلاندۇر ـ دى ۋە سۇلتان مەھمۇتقا خەت يېزىپ، ئوغلى مەھمۇت يا ـ غان تېگىنگە ياردەم بېرىشنى تەلەپ قىلدى. سۇلتان مەھ ـ مۇت دەرھال مەھمۇت ياغان تېگىنگە ھەربىي كۈچ بىلەن ياردەم بېرىپ، ئۇنىڭ ئېلى تېگىننىڭ تەيرىقچىلىقىنى باس ـ تۇرۇشقا ماسلاشتى. ئېلى تېگىن قاتتىق زەربە يېگەندىن كې ـ يىن، ئۆزىنىڭ تەيرىقچىلىقىدىن قەتئىي ۋاز كېچىپ، مەڭگۈ قارا ـ خانىلار خاندانلىقىغا سادىق بولىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. بۇ مەسىلە ھەل بولغاندىن كېيىن، سۇلتان مەھمۇت يۈسۈپ قادىرخاننى سەمەرقەنتكە تەكلىپ قىلدى. يۈسۈپ قادىرخان سۇلتان مەھمۇت بىلەن دوستلۇق كېلىشىم ئىمزالاش ئۈ ـ چۈن ۋەكىللەر ئۆمىكى بىلەن سەمەرقەنتكە يېتىپ باردى. قا ـ راخانىلار بىلەن غەزنىۋىلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى دوستلۇق كې ـ لىشىمنىڭ ئىمزالىنىش ئەھۋالىنى گەردىزى مۇنداق دەپ با ـ يان قىلىدۇ: سۇلتان مەھمۇت مەخسۇس ئوردا گاھ يەنى خان چېدىرى تەييارلىدى. سۇلتان مەھمۇت يۈسۈپ قادىر ـ

خان قاراخانىنى دەرھال ئۆزى تەييارلىغان ئوردا گاھقا تەكلىپ قىلدى. ھەر ئىككى ھوكۈمدار بىرنەچچە سىۋارلار ① بىلەن كېلىپ، ئاتلىرىدىن چۈشۈپ سەمىمىي، قىزغىن قول ئېلىشىپ كورۇشتى. ھەر ئىككى ھوكۈمدار بىر بىرىگە قىممەتلىك سوغىلارنى تەقدىم قىلىشتى. سۇلتان مەھمۇت يۇسۇپ قادىرخانغا بىر جەۋھەرنى تەقدىم قىلدى. يۇسۇپ قادىرخانمۇ ئۆزى ئېلىپ كەلگەن قىممەتلىك بىر جەۋھەرنى سۇلتان مەھمۇتقا تەقدىم قىلدى. ئۇلار سوغا تەقدىم قىلىشقاندىن كېيىن زىياپەت بېرىلدى. ئەتىسى رەسمىي سوھبەت باشلاندى. سوھبەتتە يۇسۇپ قادىرخان بىلەن سۇلتان مەھمۇت ئوتتۇرىسىدا، زورۇر تېپىلغاندا، بىر بىرىگە ئەسكەر ياردەم قىلىش ۋە شۇنىڭغا ئالاقىدار مەسىلىلەر، تۈركىستان ھەم خۇراساننىڭ ئامانلىقىغا كاپالەتلىك قىلىش، سالچۇقلارغا ئالاقىدار مەسىلىلەر مۇزاكىرە قىلىنىپ، ھەر ئىككى تەرەپ ئورتاق كوز قاراشقا كەلدى. دوستلۇقنى مەڭگۇ داۋاملاشتۇرۇپ، قۇدا-باجىلىق مۇناسىۋەتنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، سۇلتان مەھمۇتنىڭ قىزى زەينەپنى يۇسۇپ قادىرخاننىڭ ئوغلى مەھمۇت ياغان تېگىنگە ياتلىق قىلىش، يۇسۇپ قادىرخان ئۆزىنىڭ قىزىنى سۇلتان مەھمۇتنىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئەمىر مۇھەممەتكە ياتلىق قىلىش توغرىسىدا پۈتۈشتى. يۇسۇپ قادىرخان ماۋرائۇننەھرنىڭ ۋەزىيىتىنى مۇقىملاشتۇرۇش، قاراخانىلار ھاكىمىيىتىنى تېخىمۇ مۇستەھكەملەش ئۈچۈن ماۋرا ئۇننەھرنى ئېلىك خان ئېلى تېگىننىڭ قولىدىن ئېلىپ ياغان تېگىنگە ئۆتكۈزدى.

1030 - يىلى سۇلتان مەھمۇت ۋاپات بولدى. 1031 -

① سىۋار — ئەرەبچە "ئاتلىق ئەسكەر" دىگەن مەنىدە —ت.

يىلى سۇلتان مەھمۇتنىڭ چوڭ ئوغلى مەسئۇت غەزنىۋىلەر تەختىدە ئولتۇردى. سۇلتان مەسئۇت غەزنىۋىلەر بىلەن قارا-خانىلار ئوتتۇرىسىدىكى ئەنئەنىۋى دوستلۇقنى داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈن قەشقەرگە ۋەكىللەر ئومىكى ئەۋەتتى. بۇ ۋەكىللەر ئومىكى يۈسۈپ قادىرخاننىڭ قىزىنى سۇلتان مەسئۇتقا بې-رىش، سۇلايمان بۇغرا تېگىن ئارسلانخاننىڭ قىزىنى مەسئۇت-نىڭ ئوغلى مەۋدۇتقا بېرىشنى تەلەپ قىلىش ۋەزىپىسىنى ئۆز زىممىسىگە ئالغان ئىدى.

1032 - يىلى يۈسۈپ قادىرخان ۋاپات بولدى. غەز-نىۋىلەر بىلەن قاراخانىلار ئوتتۇرىسىدىكى قۇدا - باجىلىق مۇناسىۋەت ئورنىتىش بىر مەزگىل كېچىكتى، يۈسۈپ قادىر-خاننىڭ ئورنىغا ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى سۇلايمان ئارسلان بۇغ-را تېگىن قاراخان ئۇنۋانى بىلەن تەختتە ئولتۇردى. ئۇ 1032 - يىلدىن 1056 - يىلغىچە ھاكىمىيەت يۈرگۈزدى.

سۇلتان مەسئۇت يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ۋاپاتىغا تەزىيە بىلدۈرۈش ھەم قاراخانىلار تەختىدە ئولتۇرغان سۇلايمان ئارسلان بۇغرا قاراخاننى تەبرىكلەش ئۈچۈن قەشقەرگە مەخ-سۇس بىر ۋەكىللەر ئومىكىنى ئەۋەتتى. ۋەكىللەر ئومىكى سۇ-لايمان ئارسلان بۇغراقاراخان بىلەن ئۇچرىشىپ، تەنتەنىلىك مۇراسىم ئىچىدە ئۆز ۋەزىپىلىرىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئورۇنلاپ، 1034 - يىلى غەزنىگە قايتتى.

4 - بولۇم قاراخانىلارنىڭ ھاكىمىيەت شەكلى

قاراخانىلارنىڭ ھاكىمىيەت شەكلىنى، ئۇلار قوللانغان تۈرلۈك ئەمەل ناملىرىنىڭ قەدىمقى ئاتىلىشىنى، قاراخانىلار-

نىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىنكى ئىسىملىرىنى ئوبدان تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. قاراخانىلارنىڭ مۇنتىزىم ھاكىمىيەت شەكلى، سىياسى تۈزۈمى، قانۇن - ياساقلىرى بولغان ئىدى. ئۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ تارىختىكى ھاكىمىيەت باشقۇرۇش ئۇسۇللىرىنى داۋاملاشتۇردى ۋە ئۇنىڭغا ئىجادىي ۋارىسلىق قىلدى. قاراخانىلارنىڭ ھاكىمىيەت تەشكىلى قاراخان ۋە ئېلىك خاندىن ئىبارەت ئىككى چوڭ سىستېمىغا بويىچە بولۇنگەن بولۇپ، ئىككى چوڭ سىستېمىنىڭ ئاستىدا يەنە ھەر دەرىجىلىك باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرى تەشكىل قىلىنغان ئىدى.

ئا. ھەر دەرىجىلىك مەنسەپلەر

1. قاراخانىلارنىڭ ئەڭ ئالى ھوكۇمدارى "ئارسلان خان" دەپ ئاتىلاتتى. ئارسلان خاننىڭ قول ئاستىدىكى ھوكۇمدار "بۇغراخان" دەپ ئاتىلاتتى.

قاراخانىلارنىڭ ھاكىمىيەت تەشكىلىي تۈزۈمىدە، بۇغراخان ئەڭ ئالى ھوكۇمدار ئارسلان خانغا ئوستۇرۇلەتتى. كېيىنچە، قاراخانىلارنىڭ خانلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئۇلۇغ خان ئىكەنلىكىنى نامايەن قىلىش ئۈچۈن، "تاۋغاچ خان" دىگەن نامنىمۇ قوشۇپ ئاتايدىغان بولدى. مەھمۇت قەشقەرى "تاۋغاچ" سوزىگە بەرگەن تەبىرىدە، بۇ سوزنىڭ ھەربىر بۈيۈك ۋە قەدىمىي نەرسىگە قارىتىپ ئېيتىلىدىغانلىقىنى، خانلارغىمۇ ئۇنۋان بولۇپ كېلىدىغانلىقىنى، "مەملىكىتى قەدىمىي ۋە چوڭ خان" دىگەن مەنىدە "تاۋغاچ خان" دېيىلىدىغانلىقىنى ئېيتقان.①

---

① «تۈركى تىللار دىۋانى»، 1 - توم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 - يىل نەشرى، 592 - بەت.

ئوز زامانىسىدا پۇتكۇل "مۆمىنلەرنىڭ ئەمىرى" دەپ ئاتالغان ئابباسىلار قاراخانىلارنىڭ خانلىرىنى دىپلوماتىيە جەھەتتە "مەلىكۇل مەشرىق ۋە سىن" ("شەرق ۋە چىن پادىشاسى") دەپ ئېتىراپ قىلغان. ھىجرىيىنىڭ 459 - يىلى، مىلادىنىڭ 1066 — 1067 - يىللىرىدىن باشلاپ، قاراخانىلار "مەلىكۇل مەشرىق ۋە سىن" دىگەن ئۇنۋان بىلەن تەڭگە پۇل چىقاردى.

2. قاراخانىلارنىڭ 2 - چوڭ سىستېمىسىغا (يەنى يۇقۇرقى ئىككى ئالى ھوكۇمداردىن باشقا) ئېلىك خانلار ① كىرەتتى. ئۇلار ئارسلان ئېلىك خان، بۇغرا ئېلىك خان ئۇنۋانى بىلەن ھاكىمىيەت يۇرگۇزەتتى. بۇلارنىڭ دەرىجىسى بۇغراخاندىن بىر دەرىجە تۆۋەن بولۇپ، ئادەتتە ئارسلان ئېلىك خان بۇغراخانغا ئوستۇرۇلۇپ، خىزمەتكە تەيىنلىنەتتى. قاراخانىلارنىڭ ھاكىمىيەت تۈزۈمىدىكى بەلگىلىمىلەر بويىچە بۇنداق ھوكۇمدارلار جەزمەن خان جەمەتىدىن بەلگىلىنەتتى.

قاراخانىلار پايتەختىدىن يەنى ئوردۇ كەنتتىن يىراق بولغان چوڭ رايونلار ئېلىك خانلىق دىيىلەتتى. ئېلىك خانلىقلار ئەلچە ئەۋەتىش، ئەلچىلەرنى قوبۇل قىلىش قاتارلىق چوڭ مەسىلىلەرنىمۇ ئۆزلىرى بىۋاستە باشقۇراتتى. ئېلىك خانلارنىڭ مۇشۇنداق مۇستەقىل ھالدا چوڭ مەسىلىلەرنى باشقۇرۇشىنى غەرپ ئالىملىرى، تارىخشۇناسلىرى خاتا ھالدا "ئېلىك خاقانىيە" دەپ دولەت نامى بىلەن ئىزاھلاشتى. ئۇلارنىڭ بۇنداق ئىزاھلىشى قاراخانىلارنىڭ ھاكىمىيەت

① ئېلىك — قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا ئەل ئىگىسى، يۇقۇرى خان دىگەن مەنىدە.

تەشكىلنى ئوبدان تەتقىق قىلمىغانلىقتىن بولغان، ئۇنداق ئاتاش توغرا ئەمەس.

شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ماۋرا ئۈننەھر رايونىدىكى غەربىي ئىلىك خان ۋە شىمالىي ئىلىك خانلار-نىڭ چوڭ مەسىلىلەرنى بىر تەرەپ قىلىشتا ئالدى بىلەن قاراخانىنىڭ تەستىقى، يولىيورۇغىنى ئېلىش ۋە ئىشتىن كېيىن قاراخانغا تەپسىلىي دوكلات قىلىش، مەركىزىي ھو-كۇمەتكە مەلۇم مىقداردا باج - سېلىق تولەپ تۇرۇش مەج-بۇرىيىتى بار ئىدى. قاراخانلاردىن بەلگىلەنگەن "ئىلىك خانلار" قاراخانلارغا بىۋاستە قاراشلىق جايلاردىكى يەر-لىك خان بولۇپ، خانلىق نامغىسى ئۇتاتتى. ئۇلار ئۆز دائىرىسىدىكى چوڭ مەسىلىلەرنى مۇستەقىل ھالدا بىر تە-رەپ قىلاتتى. ئۆزلىرىنىڭ خانلىق دائىرىسىدە مەخسۇس ئەسكەر تۇرغۇزۇش، مالىيە - ئىقتىساتنى باشقۇرۇش، ئۆز ئالدىغا ئالتۇن، كۈمۈش، مىس پۇللارنى چىقىرىش، ئۆزىنىڭ قانۇنى، ئىنتىزامىنى بەلگىلەش ھوقۇقىغا، جۇڭگو، ئىران، ھىندىستان قاتارلىق خوشنا ئەللەر بىلەن سودا، مەدەنىيەت ئالاقىلىرىنى ئورنىتىش، خوشنا ئەللەر بىلەن ئۇرۇش قىلىشقا توغرا كەلگەندە، ئۇرۇش قىلىش ياكى سۈلھى قىلىش، ئۆزئارا ئەلچى ئەۋەتىش ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى.

قاراخانلار خانلىغىنىڭ سۇلايمان ئارسلان بۇغرا قارا خان دەۋرىدە تېررىتورىيىسى ئىلگىرىكىدىن كېڭىيىپ، شەرقتە كۇچاغىچە، غەرپتە بۇخارا ۋە خارازىمغىچە، جە-نۇپتا ئامۇ دەرياسىنىڭ قىرغاقلىرىدىن غەزنىگىچە سوزۇلغان ئىدى.

قاراخانىلار پۈتۈن دولەتنە خاقانىيە①دىن باشقا جايلارغا ئىلىك خان بەلگىلەپ باشقۇرۇش چارىسىنى يولغا قويدى. مەسىلەن، ماۋرائۇننەھردە ئىلىك خان ئىلى تېگىن قاراخانىلارغا ۋاكالىتەن ئىش بېجىرىدى؛ ياغان تېگىن مۇھەممەت (بۇغىرا ئۇنۋانى بىلەن) تالاس (ھازىرقى ئەۋلىيا ئاتا)، ئىسپىجاپ (چىمكەنت يېنىدىكى ھازىرقى سايرام) قاتارلىق جايلارنى باشقۇردى. بۇ يەردە شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ئىسلام تارىخلىرىدا "ئىلىك خان" نى كوپىنچە بىر پادىشانىڭ نامى سۈپىتىدە قوللىنىپ، ئۇ باشقۇرغان دولەت "ئىلىك خانلار دولىتى" دەپ ئاتالغان. قاراخانىلار خانلىغىنىڭ شىمالدا ۋە غەرپتە قويغان ئىلىك خانلىرى ۋالى دەرىجىلىك ئەمەلدارلار بولۇپ، ئۇلار قاراخانىلارغا ۋاكالىتەن ئىش بېجىرگۈچىلەر ئىدى. قاراخان ماۋرائۇننەھرنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، بۇ ئۆلكىلەرنى ئىدارە قىلىش ئۈچۈن ئىلى تېگىننى "ئىلىك خان" ئۇنۋانى بىلەن ئومۇمى ۋالى قىلىپ بەلگىلىدى.

1035 - يىلى، ماۋرائۇننەھردىكى ئىلىك خان ئىلى تېگىن ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئوغلى ناسىر ئىبنى ئىلى ماۋرا ئۇننەھرگە "ئىلىك خان" بولدى. ئۇ قاراخانىلار خانلىغىغا سادىق كىشى بولۇپ، قاراخانىلار ھاكىمىيىتىگە قارشى كۈچلەر بىلەن قەتئى كۈرەش قىلدى. ماۋرائۇننەھردە يۈز بەرگەن سالجۇقىلارنىڭ دولەتنىڭ بىرلىكىنى پارچىلاش يولىدىكى ھەركىتىگە خاتىمە بېرىپ، قاراخانىلار ھاكىمىيىتىگە كېلىدىغان خەۋپنى تۈگەتتى.

① خاقانىيە ــ قەشقەر ۋە بالاساغۇننى مەركەز قىلغان مەركىزىي قىسىم "خاقانىيە ئۆلكىسى" دەپ ئاتىلاتتى ــ ت.

مىلادىنىڭ 1039 - يىلى، ناسىر ئېلىك خان ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئوغلى ئىبراھىم سۇلايمان ئارسلان بۇغرا قاراخاننىڭ يارلىغى بىلەن ئېلىك خان بولدى. ئىبراھىم ئېلىك خان ئۇنىڭ ئۇنۋانى بىلەن خىزمەتكە تەيىنلىنىپ ئۇزۇن ئۆتمەي ئۆزىنى "ئىمادۇد دولەتى" (دولەتنىڭ تۈۋرۈكى) دەپ ئېلان قىلىپ، ئۆز ئورنىنى كۆتەرمەكچى بولغاندا، قاراخانىلار تەرەپتىن ئىبراھىم ئېلىك خانغا "تامغاچ ئىبراھىم خان" (تامغا تۇتقۇچى ئىبراھىم خان) دىگەن ئۇنۋانىنى بەردى.

تامغاچ ئىبراھىم خان مۇستەقىل (مۇختارىيەت خاراكتىردىكى) خان سۈپىتىدە ھوقۇق تۇتقان ئىدى. شۇڭا، 1041 — 1047 - يىللىرى بۇخارا، سەمەرقەندلەردە تامغاچ ئىبراھىم خان نامىدا پۇل چىقىرىلدى. ماۋرائۇننەھردىكى فېوداللىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى خاقانىيەدىكىگە ئوخشاش خېلى تەرەققى قىلدى. تامغاچ ئىبراھىم خان قاراخانىلار ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن خوشنا ئەللەر بىلەن بولغان دوستلۇق مۇناسىۋەتنى راۋاجلاندۇردى. سۇلايمان ئارسلان بۇغرا قاراخان مىلادىنىڭ 1056 - يىلى ۋاپات بولدى.

مىلادىنىڭ 1061 - يىلى سالجۇقىلار سۇلتانى سۇلتان ئالپ ئارسلان خان تامغاچ ئىبراھىم خان بىلەن ئۇرۇش قىلىش ئۈچۈن ئۇنىڭ چېگرىسىغا ئەسكەر توپلىدى. تامغاچ ئىبراھىم خانمۇ ئاكتىپ مۇداپىيە كۆرۈش ئۈچۈن سەمەرقەنتتىن يۈرۈش قىلىپ، خارەزىم چېگرىسىغا ھەربى كۈچ توپلىدى. ئالپ ئارسلان خان تامغاچ ئىبراھىم خاننىڭ زېمىنىگە تاجاۋۇز قىلدى. تامغاچ ئىبراھىم خان سالجۇقىلار-

نىڭ تاجاۋۇزچىلىق ھەركىتىگە قاتتىق نارازىلىق بىلدۇرۇپ باغدات خەلىپىلىكىگە ئەلچى ئەۋەتتى. بۇ چاغدا، باغدات خەلىپىلىكى بىتەرەپ بولۇپ، بۇ ئىككى ئوتتۇرىدىكى ئۇرۇشقا قىزىل سالمىغان بولسىمۇ، لېكىن تامغاچ ئىبراھىم خاننىڭ ئەلچىلىرىگە دوستانە مۇناسىۋەتتە بولۇپ، تامغاچ ئىبراھىم خانغا "ئىززەلمومىن" (مومىنلەرنىڭ ئەزىزى) دىگەن ئۇنۋاننى بېرىپ ئەلچىلەرنى قايتۇردى. شۇنىڭدىن كېيىن خارەزىم چېگرىسىدا قاتتىق ئۇرۇش باشلاندى. تامغاچ ئىبراھىم خان 1068 - يىلىدىكى ئۇرۇشتا ۋاپات بولدى، قاراخانىلارنىڭ قوشۇنلىرى چېكىندى. قاراخانىلار قوشۇنلىرىنى سەل تەرتىپكە سېلىۋالغاندىن كېيىن، سۇلتان ئالپ ئارسلان خان بىلەن يەنە قاتتىق جەڭ قىلدى. بۇ جەڭدە ھەر ئىككى تەرەپتىن نۇرغۇن ئادەم چىقىم بولدى. ئالپ ئارسلان خان قاراخانىلارنىڭ چېگرا مۇداپىئە قوماندانى يۇسۇپ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. شۇنىڭ بىلەن ئىككى ئىسلام ھوكۇمدارلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش توختىدى. ئەمما، سالچۇقلار قاراخانىلارغا قاراشلىق ماۋرائۇننەھرگە قارىتا پاراكەندىچىلىكىنى توختاتمىدى.

تامغاچ ئىبراھىم خاننىڭ ئورنىغا ئۇنىڭ ئوغلى شەمسۇلمۇلۇك ئولتۇردى. تامغاچ شەمسۇلمۇلۇك خان ماۋرائۇننەھرنىڭ زېمىن پۈتۈنلۈكىنى قوغداش ئۈچۈن، سالچۇقلار بىلەن بولغان كۈرەشنى داۋاملاشتۇردى، مۇشۇ جەرياندا تېرمىزنى ئىشغال قىلىپ، بەلخقە قەدەر قىستاپ كەلدى. بەلخ ھاكىمى ئاياز (سۇلتان ئالپ ئارسلان خاننىڭ ئوغلى) شەھەرنى بوشىتىپ چېكىندى. ئۇ تېرمىزغا قايتۇرما ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، ئاخىر مەغلۇپ بولدى.

شەمسۇلمۇلۇك بۇخارانى غەربىي ئىلىك خانلىقىنىڭ پايتەختى قىلدى.

1080 - يىلى، شەمسۇلمۇلۇك ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئورنىغا قېرىندىشى خىزىر ئىلىك خان بولۇپ ئولتۇردى. ئىسلام تارىخى ۋە ياۋروپا تارىخلىرىدا بۇ ئىلىك خاننىڭ ھاكىمىيەت دەۋرى ۋە ئۇنىڭ ۋاپاتى توغرىسىدا ماتېرىيال كەمچىل. ئەمما 12 - ئەسىردە يېزىلغان «بۇخارا تارىخى» دېگەن كىتابنىڭ مۇئەللىپى نىزام ئارۇدى: "خىزىرنىڭ خانلىق دەۋرىدە بىرقەدەر تېچلىق ئورنىتىلدى. خانلىق دائىرىسىدە ئىقتىسات، مەدەنىيەت تەرەققىي قىلدى. مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشى بىلەن ئەدەبىيات - سەنئەت راۋاجلىنىپ، ئەدىپلەر كۆپلەپ يېتىشتى. خان شائىرلارنى بارلىق ئىمكانىيەت بىلەن قوللاپ، ئۇلارنى يېزىشقا رىغبەتلەندۇردى. شائىرلارنىڭ شېئىر ئوقۇش مۇراسىملىرى ئۆتكۈزۈلۈپ تۇراتتى. بىر قېتىم ئۆتكۈزۈلگەن مۇراسىمدا، ياخشى ماھارەت كۆرسەتكەن بىر شائىرغا ھەر بىرسىدە 250 تىن دىنار قويۇلغان 4 پەتنۇس ئالتۇن تەقدىم قىلىنغان" دەپ يازغان.

خىزىر خاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى تامغاچ ئەخمەت خانلىققا ئولتۇردى. تامغاچ ئەخمەت زامانىسىدا خانلىقنىڭ غەربىدە شىئە ھەركىتى ئۇلغىيىپ، شىئەلەر بىلەن تامغاچ ئەخمەت ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش كەسكىنلىشىپ كەتتى.

1089 - يىلى، سالجۇقلار سۇلتانى مەلىكشاھ قاراخانىلارنىڭ غەربىي ئىلىك خانلىقىنىڭ پايتەختى بۇخاراغا ھۇجۇم قىلدى ۋە بۇ يەرنى بېسىۋالدى. ئۇلارنىڭ ھەربىي جەھەتتىكى غەلىبىسى ئۇلارنىڭ نەپسىنى تېخىمۇ زوراينىۋەتتى. سالجۇقلار داۋاملىق ئىلگىرىلەپ سەمەرقەنت، ئۆزكەنت قاتارلىق جايلارنى

قورشۋالدى. قاراخانىلار سالجۇقلارغا قاتتىق نارازىلىق بىلدۈردى ۋە ئۇلارنى قاتتىق ئاگاھلاندۇردى. شۇنىڭ بىلەن ئىككى ئوتتۇرىدا توختىماي تۇزۇلۇپ ئۇرۇش توختىدى. سالجۇقلار ئۆزلىرى بېسىۋالغان قاراخانىلار زېمىنىنى ئاران 5 يىل تۇتۇپ تۇرالىدى. مەلىكشاھ 1092 - يىلى ۋاپات بولۇپ، ئۇنىڭ ئوغۇللىرىدىن مەھمۇت بىلەن بەگيارۇق ئارىسىدا سۇلتانلىق تالىشىش ئۇرۇشى پارتلىدى. بۇ پۇرسەتتىن پايدىلانغان تامغاچ ئەخمەت خان سالجۇقلارنى قوغلاپ چىقىرىپ، قولدىن كەتكەن يەرلىرىنى قايتۇرۇۋالدى. ھىجرىيىنىڭ 488 - يىلى، مىلادىنىڭ 1095 - يىلى، تامغاچ ئەخمەت خان ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئورنىغا خان ئائىلىسىدىن سۇلايمان تېگىن، مەھمۇت تېگىن، ھارۇن تېگىنلەر نۆۋەت بىلەن تەختتە ئولتۇردى. مەھمۇت تېگىن مىلادىنىڭ 1097 - يىلى ۋاپات بولدى. قالغان خانلارنىڭ خانلىق دەۋرى ۋە ئۇنىڭ ۋاپاتى ھەققىدە تارىخىي مەنبەلەردە ئېنىق ماتېرىيال يوق.

ھەسەن ئارسلان بوغرا قاراخان مىلادىنىڭ 1103 - يىلى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى تامغاچ ئەھمەت ئىبنى ھەسەن 1105 - يىلى قاراخان بولدى. بۇ دەۋردە قاراخانىلارنىڭ ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيىتى تەرەققىي قىلغان بولۇپ، خوشنا ئىسلام دۆلەتلىرى بىلەن بولغان دوستانە سودا ئىشلىرىنى يولغا قويدى. بولۇپمۇ باغدات خەلىپىلىكى بىلەن بولغان دوستانە مۇناسىۋەت تېخىمۇ راۋاجلاندى. 1105 - يىلى، قاراخانىلار مەھمۇت ئىبنى ئابدۇجەلىل قەشقەرى ناملىق بىر كىشىنى ۋەكىل سۈپىتىدە باغدات خەلىپىلىكى مۇستەزىربىللاھ ھوزۇرىغا ئەۋەتىپ دوستانە مۇناسىۋەتنى تېخىمۇ كۈچەيتتى.

ئىسلام تارىخى مەنبەلىرىدە: "قاراخانىلار خانى ئەھمەت ئىبنى ھەسەن مىلادىنىڭ 1128 - يىلى قەشقەردىن بىر كۈنلۈك يىراقتا قاراختايلارنىڭ ھۇجۇمىغا دۇچ كەلدى. ئەھمەت قاراخان قاراختايلارنىڭ ھۇجۇمىغا شىددەتلىك زەربە بېرىپ، ئۇلارنى چېكىندۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن قاراختايلارنىڭ پاراكەندىچىلىكى توختىمىدى" دېيىلىدۇ. ئەھمەت قاراخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئىبراھىم ئىبنى ئەھمەت بۇغرا قاراخان قەشقەردە خانلىق تەختتە ئولتۇردى.

1129 - يىلى، قاراختايلار قاراخانىلارغا ئومۇمىي يۈزلۈك ھۇجۇم قىلدى. غەربتە تامغاچ مەھمۇتخان سالجۇقىلارنىڭ سۇلتانى سەنجەرنىڭ ھۇجۇمىغا دۇچ كېلىۋاتاتتى.

قاراخانىلارغا قاراشلىق سەمەرقەنتتە ۋەكىل سۈپىتىدە تۇرۇشلۇق خانلار غەربىي ئېلىك خان دېيىلەتتى. غەربىي ئېلىك خانلىق تەۋەلىكىدىكى يەتتە سۇ قاتارلىق جايلاردا يەنە بۇغرا تېگىن، ئارسلان تېگىن ئۇنۋانىدىكى ئەمەلدارلار خىزمەتكە قويۇلاتتى.

3 . 2 چوڭ سىستېما ئاستىدا يۇقۇرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلاردىن توغرۇل، ئىيناغ بەك، ساغۇن (كول ساغۇن)، ئىركە (كول ئىركىن)، ئوگە، چوغۇر دەپ ئاتىلىدىغان ئەمەلدارلارمۇ بولغان.

قاراخانىلاردا ئالىي ھوكۇمران گۇرۇھىدىن باشقا، ئوردا ۋەزىرلەر گۇرۇھى بار ئىدى. بۇ گۇرۇھ 3 كىشىدىن يەنى توكسۇن، يابغۇ، يوغۇرۇش - ھاجىپ نامىدىكى ۋەزىرلەردىن تەركىب تاپاتتى. ۋەزىرلەر ئاستىدا ئوردا مەھكىمە مەسلىھەتچىلىرى، كاتىپ، تايىنىغۇر، ئىلىمكە، سۇ بېشى ياكى

مايلباش (ئارمىيە قوماندانى) بار ئىدى.

4. بۇلاردىن تۆۋەن تۇرىدىغان ئەمەلدارلار تابىغۇچى (مالىيە - غەزنە ئەمەلدارلىرى)، ئىدىشچى (چارۋىچىلىق ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدارلار)، ئامبارچى، سېتىقچى (سودا - تىجارەت ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار)، يالىۋاچ (ئەلچى)، ئاشچى (ئوردا خىزمەتچىلىرىنىڭ تۇرمۇشىغا مەسئۇل ئەمەلدار) دېگەن ناملار بىلەن ئاتىلاتتى.

قاراخانىلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، يەنە يېڭى مەنسەپ ناملىرى، مەسىلەن، شەيخۇل ئىسلام، ئۇنىڭ ئاستىدا مۇپتى (تەتقىق قىلىپ پەتىۋا چىقارغۇچى)، قازى (سوتچى) قاتارلىق مەنسەپلەر يېڭىدىن قوشۇلدى.

5. قاراخانىلار خانلىقىغا بىۋاستە قاراشلىق يەرلىك خانلارمۇ بولۇپ، ئۇلار ئۆز دائىرىسىنى باشقۇراتتى. ئۇلار قاراخانىلارغا بوي سۇنغان بىلەن يەنىلا مۇستەقىل ھالدا ئىش بېجىرەتتى، يەرلىك ئورۇنلارغا بەگ، ئەمىرلەرنى، ئاساسى قاتىلامغا يېزا ئاقساقىلى، ياردەمچى ئاقساقال قوياتتى. ئۇلار يەرلىك ئورۇنلارغا خاس تۈزۈم، ئىنتىزاملارنى تۈزۈش ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى، ئۇنىڭغا قاراخانىلار ئارىلاشمايتتى. مەسىلەن، خوتەن خانى قىلىچخان ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن قىلىچ ئۇنۋانىدىكى يەرلىك خان بولۇپ، خوتەننى ئۆزى باشقۇرغان.

يەرلىك خانلار ئۆز ئالدىغا ئەسكەر تۇتۇش، مالىيە - ئىقتىساتنى باشقۇرۇش، پۇل چىقىرىش، كەمچەن بېكىتىش، خوشنا ئەللەر بىلەن مۇناسىۋەت ئورنىتىش ھوقۇقىغىمۇ ئىگە ئىدى. ئۇلارنىڭ چوڭ ئىشلاردا خاننى خەۋەردار قىلىش، خىزمىتىدىن دوكلات بېرىش، مەلۇم مىقداردا باج - سېلىق

تولەش، قاراخانىلارنىڭ بۇيرۇغى بويىچە يەرلىكتىن ئەسكەر چىقىرىش مەجبۇرىيىتى بار ئىدى.

قاراخانىلار خاندانلىقى دەۋرىدە مەركەزدىن يىراق جايلاردىكى ئېلىك خان ۋە مۇستەقىل يەرلىك خانلار ئوتتۇرىسىدا چاپارمەنلەر يۈرۈپ تۇراتتى، قارغۇلار① بار ئىدى. قارغۇلاردا تۇرغان قاراۋۇللار كېچىسى ئوت يېقىش، كۈندۈزى بايىراق (بىر پارچە ھال رەڭ يىپەك رەختتىن قىلىنغان بايراق بولۇپ، جەڭ ۋاقتىدا قوللىنىلاتتى) لەپىلدىتىش بىلەن مەركەزگە ئالاقە يوللاش ئىشلىرىنى قىلاتتى. قارغۇ دەپ ئاتىلىدىغان پوتەيلەرنىڭ خارابىسى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ھېلىمۇ ساقلانماقتا.

ب. پەخرىي ئۇنۋانلار

قاراخانىلار دەۋرىدە تۈرك ئۇنۋانلىرى قوللىنىلغان، ئۇمۇ ئۆزگىرىپ تۇراتتى. قاراخانىلار خاندانلىقىدا تۆۋەندىكىدەك ئۇنۋانلار بولغان:

1. قاراخانىلارنىڭ باتۇرلۇق بىلەن تونۇلغان ياكى چوڭ غەلىبىگە ئېرىشكەن خانلىرىغا "بۇغرا خان ياكى بۇغرا قاراخان"، ياكى "تۇنگاخان" دېگەن ئۇنۋانلار بېرىلەتتى.

2. قاراخانىلار مەركىزىنى كۈچەيتىشتە خىزمەت كۆرسەتكەن ياكى دولەتلەر ئارىسىدىكى سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىي ئىشلاردا كۈچ قوشقان ۋە خىزمەت كۆرسەتكەنلەرگە "قادىرخان" (قابىلىيەتلىك، لاياقەتلىك، تەسىرلىك دېگەن مەنىدە) ئۇنۋانى بېرىلەتتى.

3. ئۇرۇشتا خىزمەت كۆرسەتكەنلەرگە "قىلىچ خان

---

① قارغۇ — قاراۋۇل تۇرا، ئېگىز دوڭلەرگە، قۇرۇلغان تۇرا. دۈشمەن كورۈنگەن ھامان ھەممەيلەننىڭ جەڭگە تەييار بولۇشى ئۈچۈن ئۇنىڭ ئۈستىگە ئوت يېقىلىدۇ.

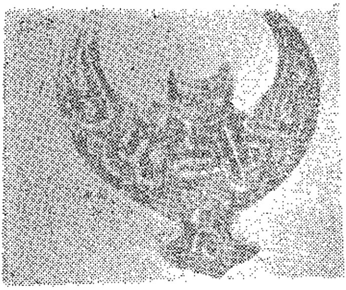

قارا خانىلارنىڭ تۆچ ئەلىمى
(ھىجرىيىنىڭ 445 - يىلى)
خوتەندىن تېپىلغان

سوكمەن" (جەڭدە سەپنى يارغۇچى باتۇر) ئۇنۋانى ۋە "تونگا تېگىن"، "ئالپ تېگىن"، "ياغان تېگىن" ئۇنۋانلىرى بېرىلەتتى.

4. نەتىجە ياراتقان، تۆھپىسى بارلارغا "كول بىلگە خان" ئۇنۋانى بېرىلەتتى.

5. قاراخانىلار ۋەزىرلىرىدىن خىزمەت كۆرسەتكەن، تۆھپە ياراتقانلىرىغا "باش ھاجىپ" دېگەن ئۇنۋان بېرىلەتتى.

6. قاراخانىلار دەۋرىدە سۆز تۈزگۈچى يەنى شائىرلار ۋە ئەمچىلەر يەنى تېۋىپلەرنىڭ تۆھپىسىگە قاراپ يۇقىرى باھادا قەلەم ھەققى بېرىش، مۇكاپاتلاش تۈزۈملىرى بولغان (بىز بۇنى يۇقۇرىدا كۆرسىتىپ ئۆتتۇق).

قاراخانىلار دەۋرىدىكى ھاكىمىيەت تەشكىلىدە كۆرسىتىلگەن ھەر خىل ۋەزىپە ئۆتىگۈچى ئەمەلدارلارنىڭ خىزمىتىنى ئۇستۇرۇش ۋە خىزمەتكە بەلگىلەشتىكى لاياقەت قاتارلىق مەسىلىلەردە بەلگىلىك شەرت ۋە ئۆلچەم بولغان. يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ «قۇتاتقۇبىلىك» ناملىق

ئەسىردە بۇ مەسىلىنى مۇنداق دەپ تەپسىلى بايان قىلىدۇ:

"'سۇ بېشى' (ھەربى قوماندان) قانداق بولۇشى كېرەك؟ سۇ بېشى — دۈشمەننى كورۇپ چوچۇپ كەتمەسلىكى، تىز پۈكمەيدىغان بولۇشى، بېشىدىن قەھرىمانلىق سەرگۈزەشتىلىرىنى ئوتكۈزگەن بولۇشى ۋە جەسۇر بولۇشى كېرەك. سۇ بېشى بولغان كىشى قوماندانلىق قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولغان بولۇشى، دۈشمەننىڭ ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇرالىشى لازىم. سۇ بېشى ئۇزىگە پەقەت بىر ئات، كىيىم - كېچەك، قورال - ياراق قالدۇرۇشى لازىم. ئوغلۇم، قىزىم، خوتۇنۇم، دەپ، مال - مۈلۈك توپلىماسلىقى، سۈيۈم، بېغىم دەپ كۈمۈش توپلىماسلىقى كېرەك؛ قوماندان ئوزى جەسۇر بولسۇنكى، ئەسكەرلەر ئۇنىڭدىن جاسارەت ئالسۇن، قوماندان جەسۇر بولسا، پۈتۈن ئارمىيە جەسۇر بولىدۇ. باش قوماندان ئۇچۇن مۇنداق توت پەزىلەت كېرەك: توغرا سوزلۈك، جاسارەتلىك، مەرتلىك، ھىلە بىلمەك كېرەك".

"يالۋاچ (ئەلچى) بولۇش ئۇچۇن ئۇنىڭدا چوڭقۇر بىلىم بولۇش كېرەك. ئىنسانلار ئارىسىدا كوپ ماھارەت بىلەن ئوزىنى كورسەتكەن بولۇشى، تۈرلۈك تىل - يېزىقلارنى بىلىشى، ھەرخىل پەندىن خەۋەردار بولۇشى، ھەتتا ئىلمىي نۇجۇم، تىۋىپلىق ۋە شاخمات، چەۋگەن (ئات ئۇستىدە ئوينايدىغان توپ ئويۇنى) قاتارلىق ئويۇنلارنى بىلىشى، ئوقيا ئېتىش، قارىغا ئېلىشنى بىلىشى كېرەك".

ت. قاراخانىلار دەۋرىدىكى ھەربى قوشۇن

قاراخانىلارنىڭ مۇنتىزىم ھەربى قوشۇنى بولۇپ،

قوماندان سۇ بېشى، ئەسكەر سۇ دەپ ئاتىلاتتى. قارا خانىلار ھەربى مەجبۇرىيەت قانۇنىنى يولغا قويغان، ئۇلار ئۆزىگە قاراشلىق جايلاردىكى خەلقتىن قانۇن بويىچە ئەسكەر قوبۇل قىلاتتى.

قاراخانىلار دەۋرىدە ئەسكەرلەرنىڭ ئىسمىلىكى، سانلىرى ۋە ئۇلارغا بېرىلىدىغان تەمىناتلارنى ئېنىق يېزىپ تۇرىدىغان دەپتەرنى "ئاي بىتىك" دەپ ئاتايتتى. بۇنىڭدىن شۇنى كورۇشكە بولىدۇكى، قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئەسكەرلەر تاسادىپى يىغىلىپ قالغان كىشىلەر توپى بولماستىن، بەلكى ھەربى تەرتىپ بويىچە ئۇيۇشتۇرۇلغان مۇنتىزىم قوشۇن، ئىدى.

ھەتتا قاراخانىلار دەۋرىدە، ھەربى قوشۇندا "ئىم"① دەپ ئاتىلىدىغان مەخپى بەلگە (پارول) قوللىنىلاتتى. قارا خانىلارنىڭ ھەربى قوشۇنى تۆۋەندىكىدەك تۇرلەرگە بولۇنەتتى:

1. ئاقىنچى قىسىم يەنى ھۇجۇمچى قىسىم.
2. تۇتقاق قىسىم يەنى كېچىسى دۇشمەن قاراۋۇلىنى

① "ئىم" — ھەربى قوشۇنلاردا باش قوماندان تەرىپىدىن بەلگىلەپ بېرىلگەن مەخپى بەلگە (پارول). مۇنداق بەلگىلەر قۇش ۋە قوراللارنىڭ ئېتى ياكى باشقا سوزلەردىن ئىبارەت بولۇپ، ئىككى تۈركۈم ئەسكەر ئۇچراشقاندا، بىر بىرىنى تونۇشقا ۋە ئۇقۇشماي ئۇرۇشۇپ قېلىشتىن ساقلىنىشقا خىزمەت قىلىدۇ. كېچىسى ئىككى كىشى ئۇچراشقاندا، بىرى يەنە بىرىدىن ئىم سورايدۇ، سورالغان كىشى ئىمنى بىلسە ئۆز كىشىسى ھىساپلىنىدۇ؛ بىلمىسە ھۇجۇمغا ئۇچرايدۇ. «تۈركى تىللار دىۋانى» 1 - توم، 54 - بەتكە قاراڭ.

تۆيۇقسىز تۇتۇپ كېلىدىغان ئاتلىق قىسىم.

3. ئەسكەرلەر ئىچىدە دۈشمەن ھۇجۇمىدىن ساقلىنىدىغان مەخسۇس قىسىم.

قاراخانىلار ھەربىي قوشۇنىنىڭ مەخسۇس بايرىقى بولۇپ، تارىخىي مەنبەلەردە كورسىتىلىشىچە، 9 دانە ھال رەڭ بايراق قوللىنىلغان. بۇ قاراخانىلارنىڭ قەدىمقى 9 تۇغلۇق ئەنئەنىسىنى داۋاملاشتۇرۇشى ئىدى، (قەدىمقى ئۇيغۇرلار 9 نى مۇقەددەس دەپ بىلەتتى. ھازىرمۇ 9 تازىم، 9 خون دىگەن سوزلەر بار). يەرلىك خانلار بايراقنى 9 دىن ئاز قوللىناتتى. قاراخانىلارنىڭ ھەربىي قوشۇنىدا سىگنال ئورنىدا سۇناي، ناغرا - دۇمباق ئىشلىتىلەتتى.

5 - بولۇم قاراخانىلارنىڭ ئىقتىسادى

1. فېوداللىق مۇناسىۋەتلەر

ئۇيغۇرلار تارىخىدا قاراخانىلار خانلىقىدەك بۈيۈك خاندانلىقنىڭ مەيدانغا كەلگەنلىگى ئۇيغۇرلاردا فېودالىق ئىگىلىكنىڭ يۇقىرى باسقۇچقا كوتىرىلگەنلىگىدىن دېرەك بېرىدۇ: (1) ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىدە چوڭ ئوزگىرىشلەر بارلىققا كەلگەن؛ (2) ماۋرا ئۇننەھر، ئىلى، تارىم، قەشقەر، خوتەن ۋادىلىرىدا ئىگىلىك داۋاملىق تەرەققى قىلغان؛ (3) ئۇيغۇرلارنىڭ ھوكۇمران قاتلىمى خەلق قوزغىلاڭلىرىنىڭ قۇدرىتىدىن تەپتارتىپ، سىياسى جەھەتتە بەك ھەددىدىن ئېشىپ كېتىشكە پېتىنالمىغان؛ (4) قاراخانىلار ئىسلام دىنىنى دولەت دىنى قىلىپ بەلگىلىگەن. مانا مۇشۇنداق سەۋەپلەر تۈپەيلىدىن قاراخانىلار جەمئىيتى ئۇزاق مۇددەتكىچە ئەمىنلىك ئىچىدە تەرەققى قىلدى.

قاراخانىلار ئىقتىسادىنىڭ گۈللەپ - ياشنىغانلىقى، ئاساسەن، دېخانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ روناق تاپقانلىقى ۋە سودا - سېتىقنىڭ گۈللەنگەنلىكىدە كورۈلىدۇ. ئۇيغۇر ھو- كۈمرانلىرى ئىجتىمائىي بايلىقنى زور مىقداردا ئىستىمال قىلغانلىقتىن (مەسىلەن، ئۆزلىرىنىڭ ئەيش - ئىشرىتى ئۈچۈن سەرپ قىلغانلىقى، كەينى - كەينىدىن غازات ئۇرۇشلىرى ۋە زېمىن كېڭەيتىش ئۇرۇشلىرىنى ئېلىپ بارغانلىقى)، دېخانلار ئېغىر ئېكسپىلاتاتسىيىگە ئۇچرىدى. يېزا ئىگىلىكى — فېودا- لىزىمنىڭ ئاساسى. قاراخانىلار دەۋرى فېودالىق جەمىيەتنىڭ يۇقىرى باسقۇچى ئىدى. مۇشۇ دەۋردە جەمىيەتنىڭ ئىقتىسادى تەرەققىي قىلىپ، فېودالىق مۇناسىۋەتلەردە چوڭ ئۆزگىرىشلەر مەيدانغا كەلدى. 10 - ۋە 13 - ئەسىردە يېزىلغان تارىخىي ۋە گېئوگرافىيىلىك ئەسەرلەردە قاراخانىلارنىڭ ئىگىلىكىگە ئائىت ماتېرىياللار ناھايىتى كەمچىل بولسىمۇ، ئەمما بىز يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» دېگەن ئەسىرى- دىكى مەنبەلەردىن قارخانىلار جەمىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا دائىر ئىنتايىن قىممەتلىك جاۋاپلارنى تاپالايمىز. ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىم يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇ ئەسىردە قاراخانى- لار جەمىيىتىنىڭ ھاكىمىيەت تەشكىلى ۋە جەمىيەتتىكى تەبى- قىلەر، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر، ئۆز دەۋرى- دىكى ئەھۋاللار تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. يۈسۈپ خاس ھاجىپ قاراخانىلارنىڭ ئىگىلىگىنى ئەتراپلىق، ئىنچىكە تەكشۈرۈپ، تەتقىق قىلىپ، قاراخانىلار تېرىتورىيىسىدە ياشىغان ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىي، روھىي قىياپىتى، دۇنيا قاراشلىرى، ئەخلاقىي پەزى-

لەتلىرنى يەكۈنلەپ، سىستېمىلىق بايان قىلغان. ئاپتور ئۆز ئەسىرىدە قاراخانىلار جەمىيىتىدىكى تەبىقە ۋە سىنىپلارنى، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەرنى ئېچىپ كورسىتىش ئارقىلىق، جەمىيەت بايلىقىنى ياراتقۇچىلارغا ئۆز دەۋرىگە لايىق ئىلغار باها بەردى. قاراخانىلار جەمىيىتىنىڭ ئاساسى بولغان دېخانلارنى چارۋىچىلاردىن پەرقلەندۈرۈپ، ئۇلارنى شەھەر ھاياتىنىڭ ماددى بايلىقىنى ياراتقۇچىلار دەپ قارىدى. قاراخانىلار دەۋرىدىكى يەر تۈزۈمىدە بىرىنچىچە خىل ئىگىلىكنىڭ بارلىقىنى كورۈشكە بولىدۇ.

بىرىنچى خىلى، دىۋان يېرى (دولەت يېرى) بولۇپ، بۇ قانۇن بويىچە مۇسادىرە قىلىنغان يەرلەر ئىدى. بۇ يەرلەر ئاغدۇرۇلغان خانلارنىڭ يەرلىرى، خان جەمەتلىرى، ۋەزىر ۋە ئەمەلدارلارنىڭ ئىگەللىگەن يەرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. 999 - يىلى، ناسىر ئىلىك ئارسلان خان سامانىلارنىڭ پايتەختى بۇخارانى ئىگەللەپ، سامانىلار خانلىقىغا خاتىمە بەردى. مۇشۇ ۋاقىتتا سامانىلار خانلىقىنىڭ يەرلىرى مۇسادىر قىلىنىپ، قاراخانىلارنىڭ دىۋان يېرىگە ئايلاندۇرۇلغان.

ئىككىنچى خىلى، يەر ئىگىلىرى ۋە دېخانلار ھەدىيە قىلغان يەرلەر بولۇپ، كېيىن بۇ يەرلەر "ۋەخپە يەر" دەپ ئاتالدى. بۇ خىلدىكى يەرلەر ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىي قىسمىدا، قەشقەردە ئىسلام دىنى ئومۇملاشقاندىن كېيىن مەيدانغا كەلدى. قاراخانىلار ھاكىمىيىتى دەۋرىدە، ئىسلام مەدرىسلىرىگە، مەسچىتلەرگە ھەدىيە قىلىنغان نۇرغۇنلىغان يەرلەر بولۇپ، بۇ يەرلەرنىڭ ئىگىدارچىلىق ھوقۇقى مەدرىس، مەسچىت، ئادەتتىكي دىنىي مەكتەپلەرنىڭ موتىۋەللىلىرىنىڭ

قولىدا بولاتتى. بۇ يەرلەر ۋەخپى يەرلەر دەپ ئاتىلاتتى.

ئۈچىنچى خىلى، فېوداللار، خانزادىلەرنىڭ مۈلكى يەرلىرى بولۇپ، فېوداللار (پومىششىكلار) ئۆز نامىدىكى مۈلكى يەرلەرنى ئۆزلىرى تېرىماستىن، دېخانلارغا ئىجارىگە بېرىش يولى بىلەن تېرىتقۇزاتتى.

تۆتىنچى خىلى، دېخانلارنىڭ ئۆزى تېرىقچىلىق قىلىدىغان يەرلەر بولۇپ، بۇ خىلدىكى يەرلەرنى دېخانلار ئۆزلىرى تېرىيتتى.

بەشىنچى خىلى، يېزا جامائەسىنىڭ يەرلىرى بولۇپ، بۇ خىل يەرلەرگە ئىگىدارچىلىق قىلىش شەكلى "ئىكتا" دەپ ئاتىلاتتى. نىزامۇلمۇلۇك «سىياسەتنامە» دىگەن ئەسەرىدە "ئىكتا" نى ۋاقتىنچە بېرىلىدىغان ئىنئام يەر سۈپىتىدە تەسۋىرلىگەن؛ دولەت غەزنىسىگە چۈشىدىغان دارامەتنىڭ بىر قىسمى مۇشۇ خىلدىكى "ئىكتا" يەردىن كېلىدىغانلىقىنى ئېيتقان. نىزامۇلمۇلۇك «سىياسەتنامە» نىڭ بىر بابىنى "ئىكتا" غا بېغىشلاپ، بۇ باپقا "ئىكتا" دەپ نام قويغان. "ئىكتا" پارسچە سوز بولۇپ، "ئىگىسى" دىگەن مەنىنى بېرىدۇ. "ئىكتا" نامىدىكى يەرنى تېرىغان دېخان باج شەكلى بىلەن سېلىق تولەيتتى، يەنى "ئىكتا" يەرنى تېرىغان دېخاندىن مەھسۇلاتنىڭ بىر قىسمىنى سېلىق سۈپىتىدە تولىتىۋېلىش تۈزۈمى يولغا قويۇلغان.

8 -، 9 - ئەسىرلەرگە ئائىت بىرقانچە پاكىتتىن مەلۇم بولۇشىچە، شۇ دەۋردە هاكىملارغا، ھەربى باشلىقلارغا ۋە ئەمەلدارلار، خادىملارغا "ئىكتا" شەكلىدە ئىنئام يەر بېرىش يولغا قويۇلغان. كېيىن بۇ خىلدىكى "ئىكتا" يەرلەر ساراي ئەمەلدارلىرىنىڭ مۇئاشى ئۈچۈن ۋە ھەربى

خىزمەت كورسەتكەنلەرنى مۇكاپاتلاش ئۈچۈن ئىنئام سۇيۇرتىدە بېرىلىدىغان بولغان. بۇ خىل شەكىل سامانىلار دەۋرىدە، كېيىن قاراخانىلار دەۋرىدە ئومۇمىي يۈزلۈك ساقلانغان. سەمەرقەنتتىكى ئىلىك خان ئىلى تېگىن ۋاقتىدىمۇ "ئىكتا" بېرىش شەكلى قوللىنىلغان. كېيىنكى دەۋرلەردە "ئىكتا" ۋاقتىنچە ئىنئامدىن مۇددەتسىز ئىنئامغا، مۇددەتسىز ئىنئامدىن مىراسقا ئايلانغان. شۇنداق قىلىپ، سامانىلار دۆلىتىدە فېئودال يەر مۈلۈكچىلىكىنىڭ كونا قالدۇقلىرى بىلەن بىللە يېڭى شەكلىمۇ پەيدا بولدى ۋە تېز راۋاجلاندى. بۇ فېئوداللىق يەر مۈلۈكچىلىكى قاراخانىلار دەۋرىدە ئاساسىي شەكىل بولۇپ قالدى. بولۇپمۇ قاراخانىلار دەۋرىدە بىر قانچە كوچمەن قەبىلىلەر يېزا - كەنتلەرگە ئورۇنلاشقاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىدا تۈپ ئۆزگىرىش يۈز بەردى. بۇ ۋاقىتتا يەرلەرنى ئىجارىگە ئالغۇچىلار، دېھقانلار كۆپچىلىكنى تەشكىل قىلدى.

11 - ئەسىردىكى تارىخىي مەنبەلەردە يەرنى ئىجارىگە ئالغۇچىلار "ئىجارىكەش" نامى بىلەن ئاتالدى. بۇ ھەقتە نىزامۇلمۈلۈك ئۆزىنىڭ «سىياسەتنامە» دېگەن ئەسىرىدە قىممەتلىك مەلۇمات بەرگەن. ئۇ «سىياسەتنامە» دېگەن ئەسىرىنىڭ "ئىكتا" غا بېغىشلانغان بابىدا، شۇ دەۋردە ئېسىلزادىلەردىن بولغان بىر خوتۇن ھەققىدە ھېكايە قىلىپ مۇنداق دېگەن: "ئېرى ۋە بالىلىرىدىن ئايرىلغان بۇ خوتۇن ئۆز يېزىسىدا يالغۇز قالدى. ئۇ ئۆزىگە قاراشلىق يەرنى ئۆز كۈچى بىلەن تېرىيالمىغاچقا، ئۇنى ئىجارىكەشكە ئىجارىگە بەرگەن. ئېلىنغان ھوسۇلنى خوتۇن 3 كە بولگەن: بىر قىسمىنى دۆلەتكە، ئىككى قىسمىنى ئىجارىكەش-

كه بەرگەن، قالغان قىسمىنى ئۆزى تېرىشقا ئېلىپ قالغان.“
بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، شۇ دەۋردە يېرى ئاز دېھقانلارلا ئەمەس، ھەتتا پۈتۈنلەي يەرسىز دېھقانلارمۇ يەرنى ئىجارىگە ئېلىپ تېرىغان.

قارا خانىلار دەۋرىدە فېئوداللىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ راۋاجلىنىشى ئىقتىسادنى ئىلگىرى سۈردى. بۇنىڭ بىلەن شەھەر بىلەن يېزا ئوتتۇرىسىدا، دېھقانچىلىق رايونلىرى بىلەن چارۋىچىلىق رايونلىرى ئوتتۇرىسىدا تاۋار ئالماشتۇرۇش يولغا قويۇلۇپ، سودا تەرەققىي قىلدى.

2. يېزا ئىگىلىكى

تارىم، قەشقەر ۋادىلىرىنىڭ ئىقلىمى تىپىك ئىچكى قۇرۇقلۇق ھاۋا كىلىماتىغا مەنسۇپ. يانۋار ئېيىدىكى ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا تەخمىنەن 0 دىن تۆۋەن °10 بولسا، ئىيۇل ئېيىدىكى ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا تەخمىنەن 0 دىن يۇقىرى °35 بولىدۇ؛ يىللىق ھۆل-يېغىن مىقدارى تەخمىنەن 50 م م ئەتراپىدا بولىدۇ؛ قىش پەسلىدە ئوتتۇرىچە 20 س م قېلىنلىقتا قار ياغىدۇ، ئېرىش پەسلىدە تەخمىنەن 30 كۈن ئوپچورىسىدە ئېرىپ بولالايدۇ. يامغۇر ئاساسەن باش كۈز پەسلىگە مەركەزلەشكەن بولۇپ، ياز پەسلىدىكى ھۆل-يېغىن مىقدارى تەخمىنەن 10 مم ئەتراپىدا بولىدۇ. بۇ رايونلارنىڭ قىروسىز مەزگىلى تەخمىنەن 210 كۈن ئوپچورىسىدە بولغانلىقتىن، كېۋەز، بۇغداي، قوناق قاتارلىق ئاساسىي زىرائەتلەرنى تېرىشقا ئەپلىك، بۇ جاينىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى تەخمىنەن 0 دىن

يۇقۇرى 10° ئۇيچۇرىسىدە بولىدۇ. ھەر يىلى تەخمىنەن 10 - ئۆكتەبىر كۈنلىرى ئۇيچۇرىسىدە دەسلەپكى قىرو چۈ- شىدۇ. يىل بويى ئوتتۇرا ھىساپ بىلەن 25 كۈن ئوپ- چورىسىدە 8 بالدىن يۇقۇرى غەربىي شىمال شامىلى ۋە غەربىي جەنۇپ شامىلى چىقىدۇ. تىيانشان، پامىر، قارا قۇرۇم، كوئېنلۇن تاغ تىزمىلىرىدا يىل بويى ئېرىمەيدىغان قار - مۇزلار بۇ ۋادىلارنى تۈگىمەس - پۈتمەس سۇ مەنبە- لىرى بىلەن تەمىنلەپ تۇرىدۇ. شۇڭا، قاراخانىلار مانا مۇشۇنداق ئەپلىك تەبىي شارائىتلارغا ئىگە بولغانلىقتىن، يېزا ئىگىلىكى ئۇچقاندەك تەرەققى قىلدى.

قاراخانىلار دەۋرىدە ئېرىق - ئوستەڭلەر ئارقىلىق سۇغىرىش يولغا قويۇلدى. ھەتتا سۇ چىقمايدىغان يەرلەر تاغلارنى تېشىپ سۇ ئۆتكۈزۈش، كارىز سۈيىدىن پايدىلى- نىش ئارقىلىق سۇغىرىلغان. «تۈركى تىللار دىۋانى» دا دى- خانچىلىقتا تۇپراقنى ياخشىلاش، يەر شورلىشىشنىڭ ئالدى- نى ئېلىش، بۇغدايغا چۈشىدىغان "پىت" نىڭ ئالدىنى ئېلىشقا ئوخشاش تېخنىكا يېڭىلاش ئىشلىرى قىلىنغانلىقى كورسىتىلىدۇ. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى زەرەپشان، قەشقەر ۋادى- سىدا، پەرغانە، سەمەرقەنت، تاشكەنتلەردە دىخانچىلىق سۇغىرىش ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلغان.

تارىم بوستانلىقىدا ۋە ماۋرائۇننەھرنىڭ ئاساسىي ۋىلايەتلىرىدە، يولۇيمۇ زەرەپشان، قەشقەر ۋادىسىدا دىخانلار بۇغداي، قوناق، ئارپا، زىغىر، شال، تېرىق، پۇرچاق قاتار- لىق زىرائەتلەرنى تېرىيتتى. بۇ جايلاردا ئومۇمى يۈزلۈك سۇ تۈگمەنلىرىمۇ مەيدانغا كەلدى. ئىقتىسادىي زىرائەتلەردىن كىۋەز، كەندىر، زىغىر، كۈنجۈت قاتارلىقلار تېرىلاتتى. كىۋەز-

نىڭ كوپ تېرىلىشى ئارقىسىدا، چىگىتتىن ياغ چىقىرىلىدىغان جۇۋازلارمۇ راۋاجلاندى. زەرەپشان ۋادىسى، تارىم بوستانلىقى ۋە تۇرپان ۋادىسى چوڭ كۆزچىلىك رايونى ئىدى. ئارخېولوگىيىلىك ماتېرىياللارنىڭ ئىسپاتلىشىچە، تارىم ئويمانلىقىدا ۋە زەرەپشان ۋادىسىدا مىلادىيىدىن ئىلگىرىلا كۆز تېرىلغان، ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتا- بوۋىلىرى پاختىدىن ھەر خىل رەختلەرنى توقۇغان. توقۇمىچىلىق راۋاجلىنىپ پاختا، كەندىر، يىپەك ۋە يۇڭدىن ئارىلاشما رەخت "ماشروپ" نى توقۇغان، رەخت ئۈستىگە ھەر خىل چىرايلىق گۈللەرنى باسقان. بۇ پاكىتلار ھازىرقى شىنجاڭنىڭ ۋە ماۋرائۇننەھرنىڭ ئاساسي ۋىلايەتلىرىدە پاختا توقۇمىچىلىق ھۈنەرۋەنچىلىكىنىڭ ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى كورسىتىدۇ. بۇنىڭ بىلەن شەھەرلەر بىلەن يېزىلار ئوتتۇرىسىدا، بولۇپمۇ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان يېزا- قىشلاقلار بىلەن كوچمەنلەر ئارىسىدا تاۋار ئالماشتۇرۇش يولغا قويۇلۇپ، سودا تەرەققىي قىلدى. كارۋان سودىسىنىڭ تەرەققىي قىلىشى بىلەن ھۈنەر - سەنئەتنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئاساس سېلىندى. 14- ئەسىردە ئوتكەن ئىتالىيىلىك مەشھۇر سەييياھ مارك پولو: "قەشقەر رايونىدا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى دېھقانچىلىق رايونلىرىدا گۈزەل باغلار، ئۈزۈمزارلىقلار ۋە كەڭ تېرىلغۇ يەرلەر بولۇپ، بۇ يەرلەردە كۆز ئوستۇرۇلەتتى" دەپ يازغان.

بۇ دەۋرلەردە غەربىي رايوندا باغۋەنچىلىكمۇ يۇكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلىپ، خىلمۇ- خىل مېۋىلىك دەرەخلەر يېتىشتۈرۈلگەن. بۇنىڭدىن ئۈرۈك شاپتۇل، ئەنجۈر، ئانار، ئۈزۈم، ئالما، ئامۇت، ياڭاق، بېھى، نەشپۈت، جىنەستە،

پىستە، بادام، تاۋۇز ۋە ھەر خىل شىرىن ئالمىلار، تۈرلۈك سورتتىكى قوغۇنلار داڭلىق ئىدى. ھەتتا لوپنۇرنىڭ جەنۇبىدىكى تۇپرىقى ئۇنۇمسىز بولغان جايلاردىمۇ ئۈزۈم كۆپلەپ ئۆستۈرۈلەتتى، ئۈزۈمدىن مۇسەللەس ئىشلەپچىقىرىلاتتى.

3. قول ھۈنەرۋەنچىلىك

قاراخانىلار دەۋرىدە تۆمۈر، مىس، ئالتۇن، قوغۇشۇن قاتارلىق مەدەن كانلىرىنى ئېچىش، مەدەن تاۋلاش ۋە پىششىقلاپ ئىشلەش مەيدانغا كەلدى. كۇچا، قەشقەر، ئاقسۇ، خوتەن بازارلىرىدا ئالتۇن، مىستىن ئىشلەنگەن ھەرخىل زىننەت بۇيۇملىرى ۋە ئۆي جاھازلىرى سېتىلاتتى. بۇ جايلاردا توقۇمىچىلىق (بايكالىق) ئىنتايىن تەرەققىي قىلغان بولۇپ، بۇ جايلار ئۆزلىرىنىڭ شايى - ئەتلەس، بەقسەم، بوز - ماتا، چەكمەن، زەردۇۋال، پالاز، خۇرجۇن، جايناماز، گىلەم، كىگىز قاتارلىق يەرلىك مەھسۇلاتلىرى بىلەن داڭ چىقارغان، مەرۋايىت، ئېسىل تاشلاردىن ياسالغان نەپىس ئەسۋاپلارنى ۋە باشقا قول ھۈنەر مەھسۇلاتلىرىنى چەتكە چىقارغان. ئاتاقلىق جۇغراپىيون مۇقدۇسى ئۆز ئەسىرىدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرقايسى شەھەرلەردىن سىرتقا چىقىرىلىدىغان تاۋارلارنىڭ تىزىملىكىنى تىلغا ئالغان. ماۋرائۇننەھردىكى خارەزىم، بۇخارادىن چەتكە قوي تېرىسى، گەزلىمە، جايناماز، گىلەم، ئىگەر - جابدۇق قاتارلىق تاۋارلار چىقىرىلغان. تارىخىي مەنبەلەر ۋە ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللاردا كۆرسىتىلىشىچە، تارىم ئويمانلىقىدا يىپەكچىلىكنىڭ ئومۇملىشىش ۋاقتى مىلادىيىدىن

4 ئەسىر ئىلگىرىكى ۋاقىتتا توغرا كېلىندۇ. خوتەن يىپەكـ چىلىكنىڭ مەركىزى ئىدى.

خوتەننىڭ شايى، ئەتلەس، گىلەم، قاشتاش بۇيۇملىرى، قەشقەرنىڭ كۆن، خۇرۇملىرى، دورا ـ دەرمەك، ئەينەك بۇيۇملىرى ئىران، رۇم، ھىندىستان، خارەزىم قاتارلىق جاي ـ لارغا ئېلىپ بېرىلغان.

سودا ـ سېتىقنىڭ تەرەققى قىلىشى بىلەن غەرپ ۋە شەرقتىكى ئەللەرگە بارىدىغان "كارۋان بۇيۇك" (يىپەك يولى) دا سودا كارۋانلىرىنى كۈتۈۋالىدىغان ساراي، ئۆتەڭلەر كۆپلەپ مەيدانغا كەلدى. سودىنىڭ تەرەققى قىلىشى بىلەن پۇل مۇئامىلىسى راۋاجلاندى. قاراـ خانىلاردىن ساتۇق بۇغرا قاراخان، ھارۇن بۇغرا قارا خان، مۇسا بۇغرا قاراخان، يۈسۈپ قادىر قاراخان، سۇلايمان ئارسلان قاراخان، غەرپ خانلىرىدىن تامغاچ ئىبراھىم خان، شەمسۇلمۇلۇك خان قاتارـ لىقلارنىڭ نامىدا ئالتۇن، كۈمۈش، مىس پۇللار چىقىرىلدى.

4. بىناكارلىق

قاراخانىلار دەۋرىدە قەدىمقى ئاساستىكى بىناكارلىق، ئۆي ـ ئىمارەتلەرنى لايىھىلەش ئىشلىرى ناھايىتى تەرەققى قىلدى. قاراخانىلارنىڭ ئوردا كەنت، ساراي، مەسچىت، جامە، مەدرىسلىرى ئەڭ كۆركەم، ئىنتايىن ھەشەمەتلىك سېـ لىنغان. قەدىمقى ئۇيغۇر سەنئىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان نەققاش ئۈلگىلىرىنى شۇ دەۋردىكى بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ مۇنەۋۋەر ئۈلگىسى دېيىش مۇمكىن. ئوردا كەنت (خان سارىيى)،

مەدرىسە، مەسچىت ـ جامەلەرنىڭ قۇببىلىرى، گۇمبەزلىرى ۋە مۇنارلىرىغا ئالتۇندىن ھەل بېرىلەتتى، تاملىرى ھەر خىل رەڭدىكى كاھىشلاردىن سېلىناتتى.

تارىخىي مەنبەلەردىن قارىغاندا، قاراخانىلارنىڭ ئاتۇشتىكى تۇنجى ئوردىسى ۋە 10- ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئىككىنچى قېتىمقى ئوردىسى يەنى قەشقەرنىڭ شەرقىدىكى "خان ئوي" ناھايىتى گۈزەل ياسالغان. ساتۇق بۇغرا قاراخاننىڭ ئاتۇش مەشھەتتىكى مازىرى ناھايىتى ھەشەمەتلىك ياسالغان. سۇلايمان ئارسلان قاراخان دەۋرىدە «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ئاپتورى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قەشقەردىكى مازىرى رەڭدار ۋە گۈللۈك خىشلاردىن نەقىشلىك قىلىپ ياسالغان. شۇ دەۋردە قەشقەردە قۇرۇلغان ساجىيە مەدرىسى ۋە ئۇنىڭ چوڭ تىپتىكى كۇتۇپخانىسىمۇ ناھايىتى چىرايلىق، كۆركەم قىلىپ ياسالغان. بۇلار بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققى قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. شۇ دەۋردىكى بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ ئىزلىرىدىن ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەنلىرى ئاز ئەمەس.

«تارىخىي رەشىدى» نىڭ ئاپتورى مىرزا مۇھەممەت ھەيدەر (كوراگانى) نىڭ بايان قىلىشىچە، قاراخانىلار دەۋرىدە بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ تەرەققى قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدىغان بىرقانچە شەھەر يېڭىدىن قۇرۇلغان بولسىمۇ، كېيىنكى دەۋرلەردە ئۇنىڭ خارابىسىمۇ قالمىغان.

قاراخانىلار دەۋرىدىكى غەرب خانى تامغاچ ئىبراھىم خان سەمەرقەنتنىڭ كورجۇن مەھەللىسىدە چوڭ بىر ساراي بىنا قىلدۇرغان. بۇ ساراي ناھايىتى ھەشەمەتلىك، چىراي-

لىق بولغانلىقتىن، پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيادا داڭقى چىققان. يۈسۈپ قاراخاننىڭ ئوغلى توغرول قاراخان 1072 - يىلى مەرغىلان، تەخسكە قاتارلىق جايلاردا چىرايلىق سارايلارنى سالدۇرغان ۋە يول، كوۋرۈك، چوڭ ئۆستەڭلەرنى ياساتقان.

1080- يىلى شەمسۇلمۇلۇك سەمەرقەنت بىلەن خەرجەڭ ئارىسىدىكى "ئاق كوتەل" دىگەن جايدا چوڭ ساراي بىنا قىلدۇرغان. خەرجەڭ قىشلىقى يېنىدا "قورغان مەلىكە" نامىدىكى سارايىنى سالدۇرغان؛ بۇخارا شەمساباد سارىيىنى ۋە بۇخارا مەسچىتىنى يېڭىدىن سالدۇرغان، بۇ بىنالار ھازىرغىچە ئۆزىنىڭ ئاجايىپ گۈزەللىگى بىلەن ھىلمۇ ئادەملەرنى ھەيران قالدۇرىدۇ.

قاراخانلاردىن غەربىي ئىلىك خان خىزىر دەۋرىدە (1081 - يىلى ۋاپات بولغان) سەمەرقەنتتىكى "جۇيبار" دىگەن يەردە گۈزەل بىر ساراي سالدۇرغان. ئاتاقلىق تارىخچى نەرشەخى «بۇخارا تارىخى» دىگەن ئەسىرىدە بۇ ھەقتە: "بۇ ساراي بەكمۇ گۈزەل بولۇپ، ئۇ كامالەتكە يەتكەن ماھىر ئۇستىلار تەرىپىدىن سېلىنغانلىقتىن، 30 يىلدىن بۇيان قاراخانلارنىڭ ئوردا سارىيى بولۇپ كەلمەكتە" دەپ بايان قىلغان. «كىتاب موللازادە» دىگەن ئەسەردە، ساغىر بەگ ئارسلان خاننىڭ 1103- يىلى بۇخارادا "بۇخارا سارىيى" ناملىق ساراي سالدۇرغانلىقى، شەمساباتتا 1119- يىلى چوڭ تىپتىكى بىر مەسچىت بىنا قىلغانلىقى، 1121- يىلى جامەنىڭ بۇلۇڭقا تاقاشقان مۇنارىسىنىڭ ياسالغانلىقى بايان قىلىنغان. بۇ خىل خان سارايلىرى، مەسچىت، جامەلەر ئەينى دەۋردە يۇقۇرى تېخنىكا ئاساسىدا

ماھىرلىق بىلەن ياسالغانلىقتىن ئۇزاق زامانلاردىن بېرى بۇزۇلماي كەلگەنلىكى قاراخانىلار دەۋرىدىكى بىناكارچىلىق تېخنىكىسىنىڭ يۇقۇرىلىقىنى، نەقىشچىلىق، سىرچىلىق سەنئىتىنىڭ تەرەققى قىلغانلىقىنى كورسىتىدۇ. بۇ ئىمارەتلەر قەدىمقى بىناكارلىقنى تەتقىق قىلىشتا چوڭ ئىلمىي قىممەتكە ئىگىدۇر.

توتىنچى باپ

قاراخانىلار دەۋرىدىكى مەدەنىيەت

1. بولۇم قاراخانىلار دەۋرىدىكى مەدەنىيەت توغرىسىدا ئومۇمى مەلۇمات

قاراخانىلار خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى ئۇيغۇرلار تارىخىدا ئومۇمى ئەھمىيەتكە ئىگە. ئۇ مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي قىسمىنىڭ تەرەققى قىلىشىغا چوڭ تۆھپە قوشتى؛ شىنجاڭدىكى قەدىمقى تۈركى خەلقلەرنىڭ قوشۇلۇپ بىر گەۋدە بولۇشى ئىنتايىن چوڭ رول ئوينىدى ھەمدە ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا گۈللىنىش دەۋرىنى ياراتتى.

تارىم ۋادىسى 3 خىل مەدەنىيەتنىڭ (يۇنان، ھىندى، چىن مەدەنىيىتى) ۋە 3 خىل دىن (بۇددا دىنى، خىرىستىئان دىنى، ئىسلام دىنى) نىڭ ئۇچراشقان ئورنى، قەدىمقى بۈيۈك كارۋان يولى — "يىپەك يولى" نىڭ تۈگۈنى ئىدى. 3 خىل مەدەنىيەت، 3 خىل دىننىڭ مەركىزى بولغان بۇ رايون تارىختا مەدەنىيەت رايونى بولۇپ كەلدى. شۇڭا بۇ رايوندا ياشىغان ئۇيغۇر، ياغما، قارلۇق قاتارلىق تۈركى خەلقلەر ماددى، مەنىۋى مەدەنىيەتتە ئۆز دەۋرىدە يۇقۇرى سەۋىيىگە يېتىپ، ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدا يېڭى

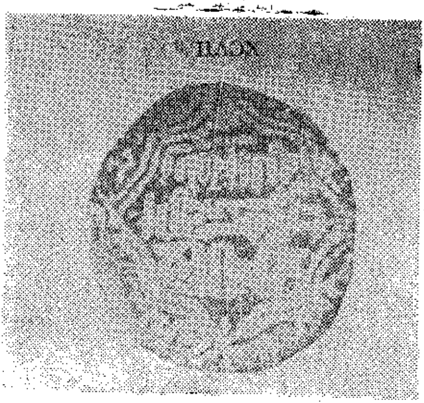

تامغاچ ئىبراھىم بۇغرا قاراخان قۇيدۇرغان
ئالتۇن پۇل

بىر دەۋر ياراتتى.

تارىخشۇناس مورگان: "دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ ئاچقۇچى تارىم ۋادىسى ئاستىدا كۆمۈكلۈكتۇر. قاچانكى بۇ ئاچقۇچ تېپىلىدىكەن، دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ سىرى بىزگە مەلۇم بولغۇسى"① دەپ ئالدىن - ئالا بىشارەت بەرگەن ئىدى. دېمەك، تارىم ۋادىسىدىكى قەدىمقى مەدەنىيەتنىڭ سىرى تەلتۆكۈس ئېچىلسا، غەربىي رايوننىڭ قەدىمقى ئەينى تارىخىي قىياپىتى روشەنلىشىش بىلەن بىللە، دۇنيا مەدەنىيىتىگە ئالاقىدار مۇھىم تارىخىي پاكىتلارمۇ ئايدىڭلىشىدۇ. بۇ مەقسەتكە يېتىش ئارخېئولوگىيە ساھەسىدىكى مۇشەققەتلىك ئىزدىنىشكە باغلىق.

① مورگاننىڭ «تۈرك تارىخىنىڭ ئانا خەتلىرى» دېگەن كىتاۋىنىڭ 1- بېتى.

ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت تارىخىنى يىپەك بىلەن چەمبەرچەس باغلانغان دېيىش ئارتۇقچىلىق قىلمايدۇ. قەدىمقى يونان تارىخچىلىرى ھازىرقى شىنجاڭ توغرىلىق نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازدى. يۇنانلىق ھىرودوتۇس ئۆزىنىڭ «تارىخ» ناملىق ئەسىرىدە قەدىمقى شىنجاڭنى "سىرىس ئېلى" دەپ تىلغا ئالغان. مىلادىدىن 4 ئەسىر ئىلگىرى ياشىغان يۇنانلىق ئالىم كىسىياس ئۆز ئەسەرلىرىدە "سىرىس دۆلىتى" (يىپەك دۆلىتى) نى تىلغا ئالغان. بىر قەدەر مۇكەممەل ۋە تەپسىلىرەك ئەسەر يېزىپ قالدۇرغان، مىلادىنىڭ 2-ئەسىرىدە ياشىغان يۇنانلىق جۇغراپىيون پىتولېمى (مىلادىنىڭ 150-يىلى ۋاپات بولغان) نىڭ «جۇغراپىيە» ناملىق 10 توملۇق ئەسىرىدە "سىرىس ئېلى" دېگەن مەخسۇس بىر باپ بولۇپ، ھازىرقى شىنجاڭدا ياشىغۇچى خەلقنى "سىرىس" لار دەپ ئاتىغان. "سىرىس" سۆزى گرېك تىلىدىكى "يىپەك" دېگەن سۆزنى كۆرسىتىدۇ. «غەربىي يۇرت توغرىسىدا خاتىرىلەر» دېگەن كىتاپتا: "خوتەندە ياۋا پىلە ئىنتايىن كۆپ، يىپەكتىن توقۇلغان شايى، ئەتلەس، چۇچۇنچىلەر ئىنتايىن پىششىق كېلىدۇ. پاقىراق ۋە ئېسىل بولىدۇ" دېيىلگەن. شىنجاڭنىڭ يەر ئاستىدىن قېزىپ ئېلىنغان ئارخېولوگىيىلىك قېزىلما ماتېرىياللاردا يىپەك بۇيۇملىرىغا ئائىت قېزىلمىلار چىققان، بۇنىڭ ئىچىدە كىتاپ، شايى، ئەتلەس ۋە چۇچۇنچىلەر بار. بۇلار ناھايىتى زور ماھارەت بىلەن توقۇلغان، بوياقلىرى ناھايىتى كۆركەم، گۈللىرى ئاجايىپ چىرايلىق.

بىز يىپەك مەسىلىسىنى تىلغا ئالغاندا، «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا "چىغرى" يىپەك ئىگىرىدىغان چاق، "كامان"

بوز ياكى گىلەم توقۇشتا ئارقاق بىلەن ئۇرۇچنى ئايرىيدىغان بىر خىل ئەسۋاپ؛ "چەكىن" يىپەك رەختكە زەر بىسىش؛ "تەختۇ" ئىگىرلىگەن مەشۇت؛ "كىمشكە" قەشقەردىن چىقىدىغان گۈللۈك پالاز دىگەن سوزلەر بار. تارىخىي پاكىتلار شۇنى كورسىتىدۇكى، بىزنىڭ ئەجداتلىرىمىزنىڭ بۇنىڭدىن 2000 يىل ئىلگىرىلا يىپەك رەخت توقۇش ھۈنىرىنى ئىجات قىلىپ، ھەر خىل يىپەك بۇيۇملارنى توقۇپ چىققان. ئۇلار يىپەك رەختلەرگە زەر بىسىش ئارقىلىق تەتىللا، كىمخاپ توقۇغان. بۇ ئىپىسىل رەختلەر شەرقتە ۋە غەرپتە قەدىمدىن تارتىپ مەشھۇر بولۇپ كەلگەن.

قەدىمقى "كارۋان بۇيۇك" ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشايدىغان مىللەتلەرنىڭ مەدىنىيىتىنى يۇكسەلدۇرۇشتە ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىدى، قەدىمقى كارۋان بۇيۇك تارىم ئويمانلىغىنىڭ ئىككى تەرىپىنى ۋە ئوتتۇرىسىنى كېسىپ ئوتەتتى.

ئوتتۇرا يول كروراندىن ئوتۇپ غەربىي جەنۇبىي كىنگىت (ھازىرقى قارا شەھەر) ئوگىدى (ھازىرقى بۇگۇرنىڭ شەرقى)، كۇسەن (كۇچا)، سۇللاغ (قەشقەر) ئارقىلىق پامىر ئىگىزلىگىدىن ئېشىپ، توپ - توغرا ئوتتۇرا دېڭىزنىڭ بويلىرىغا يېتىپ باراتتى.

جەنۇبىي يول ياڭگۇەن (كۇن قۇۋۇق) دىن چىقىپ قۇمۇلدىن ئوتۇپ تەكلىماكان قۇملۇغىنىڭ جەنۇبىنى بويلاپ پىشامشان (ھازىرقى چارقىلىق) نىڭ جەنۇبى، شىمالىي كۇئېنلۇننىڭ شىمالى، كېرىيىنىڭ شەرقى، خوتەنىنىڭ جەنۇبى قاتارلىق جايلار ۋە يەكەن قاتارلىق يەرلەردىن ئوتۇپ ئانى

دىن "دۇنيانىڭ ئوگزىسى" دەپ ئاتالغان پامىر ئېگىزلىگى- دىن ھالقىپ ئامۇ دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمى ئارقىلىق غەرپكە قاراپ ئىلگىرىلەپ ئارساكقا (ئىرانغا) باراتتى.

بۇنىڭدىن باشقا بىر يول بولۇپ، ئۇ تىيانشان تېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىنى بويلاپ ئىسسىقكۆل (قۇمۇلنىڭ غەربى) ئارقىلىق بارىكۆل، سېشبالىق (جوڭغا- رىيە ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي جەنۇبى)دىن ئۆتۈپ غەرپكە قاراپ ئىلگىرىلەپ، ئىلى دەرياسى، چۇ دەرياسى ئارقىلىق سۇياپ (سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى توقماقنىڭ يېنىدا) شەھىرىگە بېرىپ، ئاندىن شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ پاي- تەختى كونستانتىنپول (ئىستامبۇل) غا باراتتى.

يىپەك سودىسى ئەزەلدىن ئاسىيانىڭ مۇھىم سودا پائالىيىتى بولۇپ، ئۇنىڭ خېرىدارى ئاساسەن ئىران، شەر- قىي رىم ۋە يېقىن شەرق ئەللىرى ئىدى. ئوتتۇرا ئاسىيا- دىكى سوغدىلار يىپەك سودىسىنىڭ ۋاستىچىلىك رولىنى ئوي- نايتتى. يىپەك يولىدىكى ھەر بىر ئاساسىي تۈگۈنلەردە سوغ- دىلارنىڭ تىجارەت ئورنى بار ئىدى. دېڭىز يولىدا بولسا ھىندى ئوكيان ئارقىلىق كېمە قاتنايتتى. شەرقىي رىمدا ئاساسەن يىپەك ئىشلەپچىقىرىلمىغانلىقتىن، ئىراندىن ئۆتۈپ، ھىندىستان پورتلىرى بىلەن بىۋاسىتە سودا قىلماقچى بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭغا ئىران توسقۇنلۇق قىلاتتى. بۇ ۋاق- تىدا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سوغدى سودىگەرلىرى تۈرك خاند- لىقىغا بېقىندى بولغانلىقتىن، يىپەك سودىسىنى كېڭەيتىشكە غەربىي تۈرك خانى ئىستەمىدىن ياردەم سورىدى. مىلادىنىڭ 560 - يىلى، تۈرك خانى ئىستەمى خاقان ئىران شاھى

خىسراۋ I گە ئەلچى ئەۋەتىپ، يىپەك سودىسىنى يولغا قويۇشنى قاتتىق تەلەپ قىلدى. بىراق خىسراۋ I ئىستەمى خاقاننىڭ تەلىۋىنى رەت قىلدى. "ئۇ تۈركلەردىن ئوتۇپ كەلگەن يىپەكنى ئىشلەتمەيمىز" دەپ، يىپەك سودىگەرلىرىنىڭ ماللىرىنى خەلقى ئالەم ئالدىدا كويدۇرۇپ تاشلىدى، ھەتتا تۈرك ئەلچىلىرىنى قاماپ، ئۇلارغا زىيانكەشلىك قىلدى. شۇنداق قىلىپ ئىستەمى بىلەن خىسراۋ I نىڭ ئوتتۇرىسىدا يىپەك سودىسىنى قوغداش ئۇرۇشى پارتلىدى. كېيىن، ئىستەمى سوغدى سودىگەرلىرىنىڭ تەكلىۋى بويىچە، شەرقىي رىم بىلەن بىۋاستە ئالاقە قىلىشنى يولغا قويۇش نىيىتىدە شەرقىي رىمغا مەخسۇس ئەلچىلەر ئومىگى بىلەن خەت ۋە يىپەك ئەۋەتتى. تۈرك خانلىغىنىڭ ئەلچىلىرى مىلادىنىڭ 567 - يىلى شەرقىي رىمغا يېتىپ بېرىپ، شەرقىي رىم پادىشاسى يۇستىنىئاننىڭ كۈتۈۋېلىشىغا ئېرىشتى. شەرقىي رىم پادىشاسىمۇ تۈرك خانى ئىستەمىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، ئىككى ئوتتۇرىدا دوستلۇق مۇناسىۋەت ئورناتتى.

مۇشۇ دەۋردە، تۈركلەرنىڭ ھۈنەرۋەنچىلىگىمۇ تەرەققى قىلغان ئىدى. 669 - يىلى پادىشا يۇستىنىئان ۋاقتىدا تۈرك خانى ئىستەمىنىڭ قېشىغا ئەلچى بولۇپ كەلگەن زىمارك: "تۈرك يۇرتىدا ئالتۇندىن ياسالغان نەرسىلەرنىڭ سەنئىتى ۋە نازۇكلىغى رىم مەملىكىتىدىن قېلىشمايدىكەن. مەن ئىستەمى خاقاننىڭ بىرنەچچە ئوردىلىرىدىكى ئالتۇن ئەسۋاپلار ۋە ئۇلارنىڭ كوپلۇگىدىن ھەيران بولدۇم. مېنى ئىستەمى خاقان ھوزۇرىدا مۇراسىم بىلەن قوبۇل قىلدى. مېنى قوبۇل قىلغان ئوردىنىڭ ھەممە يېرى يىپەك زىلچىلار، يىپەك پەردىلەر بىلەن زىننەتلەنگەن. ئىستەمى خاقان مۇشۇ زىنـ

بەتلىك ئوردىدا ئالتۇن تەختتە ئولتۇرۇپ مېنى قوبۇل قىلـ
دى. بۇ ئوردىنىڭ زىننەتلىكلىكى، ھەشەمەتلىكلىكى رىم پادىـ
شالىقىدىن كەم ئەمەس، بۇ ئورۇندا بىرقانچە ئالتۇن ئاپـ
تۇۋىلارنى كوردۇم. بۇ ئاپتۇۋىلار ناھايىتى چىرايلىق،
سىپتا، نەقىشلىق قىلىپ ئىشلەنگەن. ئوردىدىكى جاھازلار
ئالتۇن، كۇمۇش، قىممەتلىك نەرسىلەردىن ئىشلەنگەن، مەن
ئوردىدا ھايۋان سۇرەتلىرى ئورنىتىلغان جايلارنى تاماشا
قىلدىم" دېگەن. دېمەك، تۈرك، خاندانلىقىنىڭ تەرەققىياتىغا
رىم پادىشالىقىمۇ قىزىققان. شۇڭا ئۇلار بىلەن يىپەك يو-
لىدىكى سودا داۋام قىلغان. مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن يىپەك
يولى ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىيا، شەرقىي رىم ۋە ھىندىستانغا
سودا كارۋانلىرى قاتناپ تۇرغانلىقتىن، غەربىي يۇرتىنىڭ
يىپەك مەھسۇلاتلىرى چەتكە چىقىرىلغان.

يىپەك يولى كېيىنكى دەۋرلەردە قاراخانىلار مەدەنىـ
يىتىنى ئىلگىرى سۈردى. قاراخانىلار مەدەنىيىتى 3 خىل
مەدەنىيەت، 3 خىل دىنىڭ ۋە يىپەك يولىنىڭ تەسىرى
بىلەن يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققى قىلدى. قاراخانىلار دەۋ-
رىدە شەرقتە كۇچاغىچە بولغان ئارىلىق بىلەن شەرقىي
شىمالدا ئىلى ۋادىسىنى، غەرپتە ئامۇ دەرياسى ئوز ئىچىگە
ئالغان كەڭ زېمىنغا جايلاشقان قەشقەر، بالاساغۇن،
بارسغان، بارچۇق (مارالبېشى)، تالاس (ھازىرقى جام-
بۇل)، فاراپ (ئوترار)، شاش (تاشكەنت)، سەمەرقەنت، بۇخاراقا-
تارلىق بىر قانچە چوڭ شەھەرلەر تېخىمۇ گۈللىنىپ ئىقتىسات ۋە
مەدەنىيەت مەركەزلىرىگە ئايلاندى. قاراخانىلار ئىقتىسادىنىڭ تە-
رەققىي قىلىشى قاراخانىلارنىڭ مەدەنىيىتىنى يۈكسەلدۇردى. تارى-
خىي ھوججەتلەردىن قارىغاندا، بۇندىن 1000 يىل ئىلگىرى
بىزنىڭ ئاتا - بوۋىلىرىمىز يىپەك قولياغلىق توقۇغان،

يىپەك كىيىملەرنىڭ پۇكلىشىپ قالغان يەرلىرىنى سىلىغداش ئۈچۈن دەزمال ئىشلەتكەن، قىز - ئاياللار قىممەت باھا تاشلار ئىلىنغان ئالتۇن ياكى كۈمۈش "بوغماق" (مىدالىيون) "باغىرداق" (لىپتىك) ئىشلەتكەن. مانا بۇلاردىن شۇ دەۋردىكى تۇرمۇش مەدەنىيىتىنىڭ قانچىلىك يۇقۇرى دەرىجىدە ئىكەنلىكىنى، ئاتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ ئىستىتىك (گۈزەللىك) قارىشىنىڭ قانچىلىك يۇقۇرى دەرىجىگە يەتكەنلىكىنى كورۇۋالغىلى بولىدۇ.

ئۇيغۇر خەلقى ئۆزىنىڭ ئەقىل - پاراسىتىنى جارى قىلىپ، ئۆزىنىڭ ھىس - تۇيغۇلىرىنى ئىپادىلەيدىغان خىلمۇ-خىل سەنئەت ئويۇنلىرىنى ئىجات قىلدى. قەدىمدىن تارتىپ داۋام قىلىپ كەلگەن ھەر خىل ئويۇنلار ئۇيغۇرلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلاتلىرىغا قالدۇرغان قىممەتلىك مىراسىدۇر. قەدىمقى ئويۇنلاردىن ياش - ئوسمۇرلەر ئىچىدە ئومۇملاشقان "ئوتۇش" ئويۇنى، "ئوردىكام" ئويۇنى، "چەۋگەن" ئويۇنى (ئاتلىق توپ ئويناش ئويۇنى)، "كولاپ" ئورەككە ياڭاق تاشلاش ئويۇنى قاتارلىقلارنى مىسال كەلتۈرۈش مۇمكىن، يەنە خەلقىنىڭ ئورپ - ئادىتىگە ئايلىنىپ تارىختىن بېرى داۋام قىلىپ كەلگەن ئەنئەنىمە، مەشرەپلەرنى كورستىشكە بولىدۇ.

نەزمە ئويۇنى يىگىت بىلەن قىزنىڭ باشلىرىدىن چاچقۇ رەخت ياكى (پۇل) چىچىلىدىغان كىچىك نەزمە بولۇپ، بۇ قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "ماندۇرى" دەپ ئاتىلاتتى.

"سۇرچۇك" كىچىك ئولتۇرۇش زىياپىتى بولۇپ، ئۇيى-

غۇرلار ئارىسىدا ھازىرغا قەدەر مەشرەپ نامى بىلەن ساق-لانماقتا. «ئوغۇزنامە» دە قەدىمقى زاماندىكى مۇنداق بىر توي مۇراسىمى تىلغا ئېلىنغان: بىر كۈنى ئوغۇزخان ئەل-جامائەتنى يىغىپ، ئۇلارغا "ئۇلۇغ توي" قىلىپ بەرگەن. بۇ مۇراسىم شۇ دەرىجىگە يەتكەنكى، تويدا ھەممە ئېسىل نازۇ-نىمەتلەر تەييارلانغان، كىشلەر ھاراق-شاراپ ئىچىپ "ئۇلۇغ توي" نى قۇتلۇقلاشقان. ئۇيغۇرلار بۇ يەرگە يىغى-لىپ مۇراسىم ئۆتكۈزگەندە، يىغىلغانلارنىڭ سانى نەچچە تۈمەنگە يېتەتتى، مال سويۇلاتتى، ئات بەيگىسى ئۆتكۈزۈ-لەتتى، كىشىلەر ئەتراپنى سەيلە قىلاتتى، ناخشا ئېيتاتتى، ئۇسۇل ئوينىشاتتى.

«تۈركى تىللار دىۋانى» دا بۇ مەقتە تۇرغۇن مىساللار بار. مەسىلەن، بەزمە ھەققىدە ئېيتىلغان قوشاق-بېيىتلار:

ئوتتۇز (ئۈچ قېتىم ئۈچتىن) ئىچىپ قىقىرايلى،
يۇقۇرى قوپۇپ سەكرەيلى.
ئارسلاندەك ھوكۇرەيلى،
قايغۇ قاچتى سۆيۈنەيلى.

(ئۈچ قېتىمدىن ئىچەيلى، ئورنىمىزدىن تۇرايلى، ئارس-لاندەك ھوكۇرەيلى، قايغۇنىڭ بىزدىن يىراق كەتكەنلىكىنى كۆرسىتەيلى.)①

ئىۋرىق بېشى غاز (بويىنى) غا ئوخشاپ (تۇرماقتا)،
ساغەر تولۇپ كوزگە ئوخشاپ (تۇرماقتا)،
قايغۇنى چوكقۇر كومۇۋېتىپ،

① «تۈركى تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 - يىل نەشرى، 1 - توم، 193 - بەت.

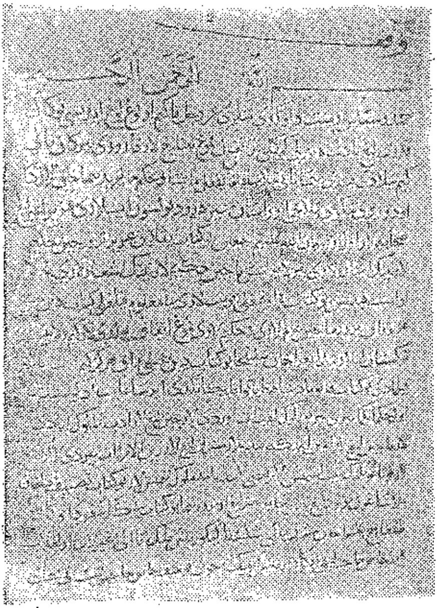

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ب نۇسخىسى (قاھىرە نۇسخىسى)

كېچە، كۈندۈز سۈيۈنەيلى.

(ئۇرۇقنىڭ بېشى خۇددى غاز بويىندەك تىك تۇرماقتا، ساغەرلەر خۇددى كۆز چانىغىدەك مەيگە تولدى. قايغۇ-ھەسرەتنى چۆرۈۋېتىپ، كېچە-كۈندۈز كۆڭۈل ئاچايلى.)①

«تۈركى تىللار دىۋانى» دىكى بۇ قوشاقلارنىڭ مەزمۇنىدىن قەدىمقى زاماندا ئەر-ئايال جەم بولۇپ ناخشا،

① «تۈركى تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 - يىل نەشرى، 1 - توم، 136 - بەت.

ساز نەغمىلەر بىلەن خۇشال-خورام ئۇسۇلغا چۈشۈپ كۆ-ڭۈل ئاچىدىغان بۇنداق مۇراسىم شەكلىنىڭ شۇ چاغدىن تارتىپلا ئومۇملاشقانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

قاراخانىلار دەۋرىدە تارىم بوستانلىقىدىكى رايونلاردا، جەمئىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ ئۇيغۇر مەدەنىيە-تىمۇ تەرەققىي قىلدى. شۇڭا بەزى يېقىنقى زامان ئالىملى-رى مۇشۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە "قەشقەرىيە دەۋرى دەپ نام بېرىش كېرەك" دەپ ھېساپلىدى.

قاراخانىلار دەۋرىدە قەشقەر، بالاساغۇن ۋە سەمەرقەنت-لەردە مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان ھەر-خىل تىپتىكى يۇقىرى دەرىجىلىك بىلىم يۇرتلىرى-مەدرىس-لەر قۇرۇلدى. ساتۇق (ئابدۇكېرىم) ئارسلان بۇغرا قاراخان دەۋرىدە قەشقەردە "ساچىيە"① مەدرىسى بولغان. "ساچىيە" ("ساچ" قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا سېپىش، يېيىش، ئىلىم-پەننى كېڭەيتىش دېگەن مەنىدە) ئۇز دەۋ-رىدە يۇقىرى دەرىجىلىك ئوقۇش يۇرتى ھەمدە ھەر خىل پەنلەرنى ئۆگىنىشنىڭ ئوچىقى ئىدى. ساچىيە مەدرىسىدە ئىسلام پەلسەپىسى، تارىخ، ئەدەبىيات، ئاسترونومىيە، مېدىتى-سىنا، رەسىمات جەڭ (ئۇرۇش ئىلمى) قانارلىق تەبىي ۋە ئىجتىمائى پەنلەردىن دەرس بېرىلەتتى. شۇ دەۋردە كۆپلى-گەن بىلىمگە ئىگە بولغان ئۆلىمالار، ئەدىپ-شائىرلار، تىل-

① قەشقەردە "ساچ مەدرىسى" دېگەن مەدرىسە بار. «سۇراھ» ناملىق كىتاپنىڭ ئاپتورى جامال قارشى ئۆز كىتاۋىدا، جەۋھىرى (مىلادىنىڭ 1002-يىلى ۋاپات بولغان) نىڭ «سەھاھ» ناملىق 4 توملۇق كىتاپىنى قەشقەردىكى "ساچىيە" كۇتۇپخانىسىدىن ئالغانلىقىنى ئېيتىدۇ.

شۇناسلار، پەيلاسوپلار، تارىخشۇناسلار، يېزا ئىگىلىك مۇتەخەسسىسلىرى، ئوتاچى (تىۋىپ) قاتارلىق مۇتەخەسسىسلەر مۇشۇ مەدرىستە يېتىشىپ چىققان. مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا ئۆزىنىڭ ئۇستازى سۈپىتىدە تىلغا ئالغان ھۈسەيىن ئىبنى خەلەفە قەشقەرىدەك ئالىملار، ئابدۇجاپپاردەك تارىخشۇناسلار، ئۇيغۇر ئەدىبى تىلىنىڭ ئەڭ يۈكسەك نەمۇنىسى بولغان «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئاپتورى يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋە مەھمۇت قەشقەرى مۇشۇ مەدرىستە يېتىشىپ چىقتى.

قاراخانىلار دەۋرىدە بىر مۇنچە ئۇيغۇر ئالىملىرى تۈرك مەدەنىيىتى ھەققىدە نۇرغۇن كىتاپلارنى يازدى ۋە ھەر خىل تىلدىكى قىممەتلىك كىتاپلارنى تەرجىمە قىلدى. بىراق، بۇ ئەسەرلەردىن بىزنىڭ دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەنلىرىنى ھىساپقا ئالمىغاندا، بىزگە تېخى نامەلۇم بولغان يەنە بىر مۇنچە ئەسەرلەرنىڭ بارلىقىغا شۈبھىلەنمەيمىز، ئەلۋەتتە. بۇ ئەسەرلەرنىڭ ئىچىدە ئۆز دەۋرىدىن ئىلگىرىكى ۋە كېيىنكى يۈكسەك مەدەنىيەتنى نامايەن قىلىدىغان تەڭداشسىز قىممەتكە ئىگە ئەسەرلەرمۇ بار ئىدى.

بىز قاراخانىلار دەۋرىدە كامالەتكە يەتكەن ئالىملار ۋە ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى توغرىسىدا تولۇق خەۋەردار بولالمىساقمۇ، ئەمما قاراخانىلار دەۋرىدە قەشقەردە، بالاساغۇندا يېتىشىپ چىققان ئالىملارنىڭ ئىسىملىرى ۋە ئەسەرلىرىدىن زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەنلىرىنى تۆۋەندىكىچە تونۇشتۇرىمىز:

(1) ئۇيغۇر تارىخشۇناسى ئەبۇلفۇتۇھ ئابدۇغاپپار

ئىبنى ھۈسەيىن قەشقەرى (مىلادىنىڭ 1098 - يىلى ۋاپات بولغان)۔ ئۇ «قەشقەر تارىخى» ناملىق چوڭ ئەسەر يازغان۔ ئۇنىڭ «قەشقەر تارىخى» دىن باشقا يەنە «مۇجەمە ئۇششۇرخ» (ئۇستازلارنىڭ توپلانغان يېرى) ناملىق ئەسىرىنىڭ بارلىقىنى شەمئانى ئۆز ئەسىرىدە بايان قىلىپ ئۆتكەن۔ ئەپسۇسكى بۇ ئىككى ئەسەر قولىمىزدا يوق۔

(2) جامال قارشى (ئەسلى ئىسمى ئەبۇل فەزلى ئىبنى مۇھەممەت)۔ ئۇنىڭ ئاتىسى بالاساغۇنلۇق بولۇپ، ئۆزى ئالمىلىقتا (ئىلىدا تۇغۇلغان)، ئىجادىي پائالىيىتىنى قەشقەردە ئۆتكۈزگەن۔ جامال قارشى ھىجىرىيىنىڭ 681 - يىلى، مىلادىنىڭ 1282 - يىلى قەشقەردىكى ساچىيە مەدرىسىسىنىڭ كۇتۇپخانىسىدا ئەل جەۋھىرى① نىڭ «ئەسساھ فىل لۇغەت» ناملىق 4 جىلدلىق كىتاۋىنى «سۇراھ» (ھەقىقىي، تولۇق) نامغا ئۆزگەرتىپ، ئەرەبچىدىن پارسچىغا تەرجىمە قىلدى۔ 14 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئەرەبچە ئىلاۋە بىلەن «مولھەقاتوس سۇراھ» دىگەن مەشھۇر لۇغەتنى يېزىپ چىقتى۔

جامال قارشىنىڭ «سۇراھ» قا يازغان ئىلاۋىسى

① ئەل جەۋھىرى (تولۇق ئىسمى ئەبۇ نەسىر ئىسمايىل ئىبنى جادال فارابى) بولۇپ، ھىجىرىيىنىڭ 393 - يىلى ۋاپات بولغان. ئۇ قاراخانىلارنىڭ يەنە بىر مەركىزى بولغان بالاساغۇندا تۇغۇلغان. ئۇ شۇ جايدىكى ئىبراھىم فارابى قاتارلىق ئالىملاردىن ئۆگەنگەن، كېيىن مىسىر، ئىراقتا كېلىپ ئەرەپ تىلىنى تەتقىق قىلىپ، كېيىنچە نىشاپوردا تۇرۇپ قالغان. ئۇ پارسچە، تۈركچە تىلدا يېزىلغان نۇرغۇن ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلغان. ئۇ «ۋانقۇلى» ناملىق ئەسەرنى تەرجىمە قىلىش بىلەن مەشھۇردۇر.

قاراخانىلار دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيادا ئوتكەن ئاتاقلىق ئا-لىم، مەشھۇر شەخسلەر، دىنىي ئالىم ۋە شەيخلەرنىڭ تارى-خىنى ھەمدە شۇ دەۋرىكى مەنىۋى ھاياتنى يورۇتۇپ بېرىش-تە زور ئىلمىي قىممەتكە ئىگە. بۇ ئىلاۋىنىڭ قولىيازمىسى ئوتتۇرا ئاسىيادا م. س. ئاندىرىۋ تەرىپىدىن تېپىلىپ، ف. ب. نەلفىكىن تەرىپىدىن ئاسىيا مۇزېيىغا تاپشۇرۇلغان، ھازىر شۇ يەردە ساقلانماقتا.

(3) مەشھۇر ھېكىم ئىمادۇددىن قەشقەرى. ئۇ ئۇيغۇر تىلىدا «شەرھى ئەلقانۇن» (قانۇنلار شەرھىسى) ناملىق ئە-سەر يازغان، بۇ ئەسەرنى يېزىشتا ئاتاقلىق پەيلاسوپ فارابىنىڭ ئەسەرلىرىدىن پايدىلانغان. شۇنداقلا ئىبنى سىنا (980 — 1037 - يىللار)نىڭ تىبابەتچىلىك ھەققى-دىكى ئەسەرلىرىنى شەرقتە تونۇشتۇرۇش ۋە ئەمەلىي تەجرىبىلەر بىلەن بېيىتىش ئارقىلىق تىبابى ئىلىمغا چوڭ تۆھپە قوشقان.

(4) مۇھەممەت ئىبنى ئەلكاتىپ سەمەرقەندى. ئۇ 12-ئەسىرنىڭ ئاخىرقى يېرىمىدا سەلتەنەتلىك ھاكىمىيەت تۆپى-سىدە تۇرغان تامغاچ قىلىچخان مەسئۇد ئىبنى ئىبلى (مىلا-دى 1095 - يىلى ۋاپات بولغان)غا بېغىشلاپ «ئەغرازۇ سى-ياسى فى ئىلمىي سىياسى» ناملىق ئەسەرنى يازغان. بۇ ئەسەر سالجۇقلار سۇلتانى سەنجار (مىلادى 1157 - يىلى ۋاپات بولغان) نىڭ پاشىغان دەۋرىنى ئوز ئىچىگە ئالغان تارىخىي ئەسەر بولۇپ، ئۇنىڭدا شۇ دەۋرىكى ھوكۇمدارلار-نىڭ تەرجىمھالى ۋە ئاتاقلىق تارىخىي شەخسلەر نۇقـ-تىلىق بايان قىلىنغان. ئۇ ئەسەر ھېكايە شەكلىدە يېزىلغان بولۇپ، سۇلتان سەنجار سالجۇققا ئائىت قىسمى ئوتتۇرا

ئاسىيا قاراخانىلار تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا ئەڭ قىممەتلىك ماتېرىيال بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

(5) مەجىددىن مۇھەممەت ئىبنى ئەد نايىنى. ئۇ قاراخانىلار ئەۋلادى تامغاچ ئىبراھىم ئىبنىنى ناسىرغا بېغىشلاپ «تۈركىستان تارىخى» بىلەن «چىن تارىخى» ناملىق ئەسەرلەرنى يازغان. ئۇ «تۈركىستان تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە تۈرك خەلقى ۋە تۈركىستاننىڭ ئومۇمى ئەھۋالى، شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ پادىشالىرى توغرىسىدا تەپسىلى مەلۇمات بەرگەن. «چىن تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە چىن خانلىقلىرى ھەققىدە، بولۇپمۇ قارا خىتاي خانلىقى ھەققىدە مەلۇمات بەرگەن.

(6) ئوبۇل فەيزى مۇھەممەت ئىبنى ھۇسەيىن بەيھەقى (996 — 1039 - يىللار). ئۇ 30 تومدىن ئارتۇق ئەسەر يازغان، بۇنىڭدىن سۇلتان مەسئۇد (مىلادى 1030 - يىلى) نىڭ ۋەقەلىرىگە ئائىت يېزىلغان 10 تومى زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن. بۇ ئەسەردە قاراخانىلارنىڭ تارىخىغا دائىر ئەڭ كوپ ۋە توغرا مەلۇمات بايان قىلىنغان بولۇپ، بۇ ئىلمىي قىممەتكە ئىگە تارىخىي ئەسەر ھىساپلىنىدۇ.

(7) مۇھەممەت ئەلئەۋفى. ئۇ ھىجرىيىنىڭ 625 - يىلى ھىندىستاندا «جامىئۇل ھىكايات» ناملىق ئەسەر يازغان. ئاپتور خارەزىم ۋە بۇخارادا تۇرغانلىقى ئۈچۈن، بۇ ئەسەردە قاراخانىلاردىن تامغاچ ئىبراھىم خان ھەققىدىكى ئىشلارنى ھىكايە شەكلى بىلەن بايان قىلغان. بۇ ئەسەر 5 باپ بولۇپ، ئەسەرنىڭ ئاخىرقى 5 - بابىدا جۇغراپىيىلىك مەلۇماتلارغا قوشۇپ، ئۇيغۇرلار ھەققىدە نۇرغۇن قىممەتلىك ئىلمىي مەلۇمات بەرگەن.

(8) ئەبۇ نەسر فارابى. فارابىنىڭ تولۇق ئىسمى ئەبۇ نەسر مۇھەممەت ئىبنى ئۇزلۇق ئىبنى تارخان. ئۇ فاراپ شەھىرىدىن بولغاچقا، فارابى دەپ ئاتالغان. ئۇ فاراپ شەھىرىدە تۈركى خەلقلەردىن بولغان مۇھەممەت ئىسملىك ھەربى كىشىنىڭ ئائىلىسىدە تۇغۇلۇپ، 950-يىلى دەمەشقتە ۋاپات بولدى.

فاراپ شەھىرى بۇرۇن قەشقەر خانلىقىغا، كېيىن قاراخانىلار خانلىقى قۇرۇلغان چاغلاردا قاراخانىلار خانلىقىغا قارىدى. ئەبۇنەسر فارابى دەسلەپ فاراپ شەھىرىدە ئوقۇدى، كېيىن بالاساغۇن، قەشقەرلەردە بىلىمىنى تولۇقلاپ، ئىسلام ئەللىرىگە ساياھەت قىلىپ، باغدات، ئىران، مىسىر، سۈرىيىگە بارغان. ئۇ ئۆزىنىڭ ئىجادىي پائالىيىتىنى شۇ جايلاردا ئۆتكۈزدى، كېيىن باغداتقا كەلدى. بۇ جايدا ئۇ ئەرەپچىنى پىششىقلىدى، مۇشۇ جەريانىدا، پەلسەپە، تارىخ، ئاسترونومىيە، قانۇن، تىبابەتچىلىك ۋە مۇزىكا ئىلمىنى ئۆگەندى.

فارابى ئۆزىنىڭ زور كۆپ ساندىكى ئەسەرلىرىنى ئەرەپچە يازغان. شۇڭا فارابىغا باھا بېرىشتە ھەرخىل چۈشەنچىلەر مەيدانغا چىققان ئىدى. جۇرجى زەيدان فارابىنىڭ قەۋرىسى شام (سۈرىيە) دا بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇنى ئەرەپ دەپ ئوتتۇرىغا قويغان بولسا، مەملىكىتىمىزدە چىققان «سىخەي» (سۆزلەر قامۇسى) دىمۇ فارابىنى ئەرەپ دەپ تونۇشتۇرغان. يېقىنقى زامان تارىخچىلىرى ئىچىدىمۇ فارابىنىڭ زور كۆپچىلىك ئەسەرلىرىنىڭ ئەرەپچە يېزىلغانلىقىغا قاراپ، ئۇنى ئەرەپ دىگۈچىلەر ھازىرغىچە مەۋجۇت بولۇپ كەلمەكتە.

ھەممىگە ئايانكى، شۇ زاماندا ئەدەبىي تىل غەرپتە

لاتىنچە بولسا، شەرقتە ئەرەبچە ۋە پارسچە ئىدى، فارا-بىنىڭ ئەرەبچە ياكى پارسچە ئەسەر يازغانلىقىغا قاراپلا ئەرەپ دىگىلى بولمايدۇ. فارابى ئۆز ئەسەرلىرىدە ئۆزىنىڭ تۈرك ئىكەنلىگىنى كوپ قېتىم قەيت قىلىپ ئۆتكەن. ئۇ پۈتۈن هاياتىدا ئىلىم-پەن بىلەن شۇغۇللىنىپ، پەلسەپە، مەنتىقە، تىببى ئىلىم، تىلشۇناسلىق، مۇزىكىغا ئوخشاش هەرخىل ساهەلەردە چوڭقۇر بىلىمگە ئىگە بولغانلىقتىن، ئۇ ئەرەپ تىلىدا 100 پارچىدىن ئارتۇق ئەسەر يازدى. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا نىمىسچە، فرانسۇزچە، ئىران تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنغاندىن كېيىنلا، ئاۋال غەرپ، كېيىنچە شەرقتە جاهانشۇمۇل ئەسەرلەر قاتارىدا تونۇلدى.

ئۇ پەلسەپە جەهەتتە «ئىهسائۇل ئۇلۇم» (بىلىملەر بايانى) ناملىق داڭلىق ئەسەرنى يېزىپ، ئىلىم دۇنياسىنىڭ دەسلەپكى قەدەمدە سىنىپلارغا بولۇنۇشىنى كورسىتىپ بېرىش بىلەن، ئەينى دەۋردە نۇرغۇن ئالىملار ۋە كىتاپخانىلارنى ئالاهىدە ئۆزىگە جەلپ قىلدى.

فارابىنىڭ يەنە «ۋەتتە ئىرىپ بىئەغىزايىها» (پارچە بولەكلەرنى تونۇشتۇرۇش) ناملىق مەشهۇر پەلسەپە ئەسىرى ئىسلام مەملىكەتلىرىدىن ئىراق، شام، مىسىردىكى پەيلا-سوپلارنى هەيران قالدۇردى. ئۇنىڭ ئارىستوتىلنىڭ مەنتىقە ئەسەرلىرىنى ئوقۇش جەريانىدا يازغان لېكسىيە دەپتىرى 70 كە يەتكەنلىگىنى تارىخىي مەنبەلەر كورسىتىپ كەلمەكتە.

فارابى هەمدانىلەر ئەمىرى سەيفۇل دەۋلە هوزۇرىغا تۈركچە كىيىم بىلەن كەلگەنلىگىنى تارىخىي مەنبەلەردە

ئېنىق. ئۇ شوھرەتلىك ئالىم بولغاچقا، سەيفۇل دەۋلە ئۇنىڭ ئىلمىي پائالىيىتىگە شەرت ـ شارائىت يارىتىپ بېرىش ئۈچۈن ئۇنى ناھايىتى يۇقۇرى مۇئاش بىلەن تەمىنلىمەكچى بولغاندا، فارابى كۈندىلىك خىراجەتلىرى ئۈچۈنلا كېرەك ـ لىك پۇللارنى ئېلىپ، باشقىنى ئالمىغان. ئەمىر سەيفۇل دەۋلە فارابىنى ئالاھىدە ھۆرمەت قىلىپ، پۈتۈن ساياھەت سەپىرىدە فارابىنى ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ يۈرگەن.

فارابى ئاتاقلىق سەنئەتكار، ئاتاقلىق كومپوزىتور ۋە ئۆز دەۋرىنىڭ شائىرى ئىدى. ئۇ مۇزىكىدا ھازىر تارىخىي قىممەتكە ئىگە بولغان «مۇزىكا ھەققىدە چوڭ كىتاپ» ناملىق ئەسەرنى يېزىپ، مۇزىكا ساھەسىگە نەزىرىيە جەھەتتىن ئاساس سېلىش بىلەن مۇزىكا ئىلمىگە چوڭ تەسىر كۆر ـ سەتكەن. فارابىنىڭ بۇ ئەسىرى 12 قىسىمدىن تەركىپ تاپقان بولۇپ، مەزمۇن جەھەتتىن مۇزىكا تارىخى، مۇزى ـ كىنىڭ ئەھمىيىتى، مۇزىكا نەزىرىيىسى، پىراكتىكىسى، ئەسۋاپلىرى، مۇزىكىنى ئورۇنلاش چېۋەرلىكى، تۈزۈلۈشى (كومپوزىتسىيىسى) ۋە باشقىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇنىڭ بۇ ئەسىرى شەرق بىلەن غەرپكە كەڭ تارقالغان بولۇپ، نۇرغۇن تىللارغا تەرجىمە قىلىنغان.

فارابى مۇزىكىنىڭ ئاساسىي نەزىرىيىسىنى تەتقىق قىلىپلا قالماستىن، ئۇ مۇزىكا ساھەسىدە ئۈيغۇر سازلىرىدىن قالۇن، تەمبۇر قاتارلىق بىرقانچە مۇزىكا ئەسۋاپلىرىنى ئىجات قىلغان. ئۇ مۇزىكا ئىلمىدە ئىنسانلارنىڭ روھىي دۇنياسىنى ئۆزىگە جەلىپ قىلالايدىغان ناھايىتى يۇقۇرى ماھارەت ۋە ئۇستۇنلۇككە ئىگە ئىدى. فارابى داڭلىق

شائىر بولۇپ، تارىخشۇناسلارنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، ئۇ پەلسەپىۋى سوئاللارنىڭ كوپ قىسمىغا شېئىر ئارقىلىق جاۋاپ قايتۇرغان. ئۇنىڭ شېئىرىيەتتە يېڭىچە ئىزدىنىش ۋە يېڭىچە مۇلاھىزىلىرى ئالىملارنى دائىم ئالغا يېتەكلەيدىغان ئۇستازلىق رولىنى ئوينىغان. مانا مۇشۇ خىل ئۇقۇمنى فارابى بىر كۇپلىت شېئىر ئارقىلىق مۇنداق دەپ يەكۈنلىگەن:

يايرايدۇ گۇللەر كەبى ئالەم سىرى،
يالت-يۇلت قىلار زۇمرەتتەك چاقنار نۇرى،
دانالار قىلسىمۇ گەرچە قانچە بىشارەت،
تاپىدى ئاچقۇچنى ھېلىھەم بىرى.①

ئەمدى ئۇيغۇرلارنىڭ قاراخانىلار دەۋرىدىكى سىياسى، ئەدەبىيات، تىل، پەلسەپە، قانۇن، ئىلمىي نۇجۇم (ئاسترونومىيە)، ماتېماتىكا، جۇغراپىيە، تارىخ، دېخانچىلىق، ھەربى ئىلىم قاتارلىق ساھەلەردىكى تۇرلۇك كوز قاراشلىرى شەرھىلەنگەن «قۇتادغۇبىلىك» بىلەن «تۇركى تىللار دىۋانى» قاتارلىق ئىككى ئەسەرنى نۇقتىلىق تونۇشتۇرىمىز.

2 - بولۇم «قۇتادغۇبىلىك» توغرىسىدا

«قۇتادغۇبىلىك» قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر

① پروفېسسور ئاقجان ماشانىۇر: «فارابى تۇغۇلغانلىقىنىڭ 1000 يىللىقىغى مۇناسىۋىتى بىلەن».

ۋە باشقا تۈركى خەلقلەرنىڭ قەدىمقى دەۋرلىرىنى چۈشىنىشتە بىرىنچى قول ماتېرىيال بولۇپلا قالماستىن، بەلكى جۇڭخۇا مىللەتلىرى چوڭ ئائىلىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەتەن مەدەنىيىتىنى يارىتىشتا قوشقان شانلىق تۆھپىسىنى چۈشىنىشتىمۇ ئەڭ ئوبدان تارىخىي ھۆججەتتۇر.

«قۇتادغۇبىلىك» قاراخانىلارنىڭ سىياسى، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائى ھاياتىنىڭ مەھسۇلى. قاراخانىلار دەۋرىدە دولەت تۈزۈلمىسىدە، جەمىيەتتىكى ھەرقايسى تەبىقىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتتە يېڭى مەسىلىلەر بارلىققا كەلدى. بولۇپمۇ جەمىيەتنىڭ ئۈستقۇرۇلمىسىنى تەشكىل قىلىدىغان ئەخلاق، قائىدە، ئىنتىزام، قانۇن، پىرىنسىپلارنى، كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى يېڭى مۇناسىۋەتلەرنى ۋە ئۇلارنىڭ ئەھمىيىتىنى كورسىتىپ بېرىش، قاراخانىلار جەمىيىتىنىڭ ئىچكى ھاياتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىزاھلاپ بېرىش شۇ دەۋرنىڭ جىددى تەلىۋى ئىدى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ قاراخانىلار جەمىيىتىنىڭ ئىجتىمائى، سىياسى، ئىقتىسادى، ئەخلاقىي ۋە تەربىيە قاتارلىق مەسىلىلىرىگە ئالاقىدار بولغان نۇرغۇن مەسىلىلەر ئۈستىدە ئىنچىكە ئىجتىمائى تەكشۈرۈش، تەتقىق قىلىش ئارقىلىق ئىگەللەپ چىققان مەسىلىلەرنى ئىلمىي قاراش بويىچە سىستېمىلاشتۇرۇپ چىقتى؛ ھوكۇمرانلارنىڭ دولەتنى ئىدارە قىلىش ئۇسۇللىرى، دولەت خادىملىرىنىڭ ئوتەشكە تېگىشلىك ۋەزىپىسى، ئۇلاردا بولۇشقا تېگىشلىك ئەخلاقىي پەزىلەت ۋە ئۇلارنىڭ شەرتلىرى قاتارلىق دولەتنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسىغا دائىر مەسىلىلەرنى چوڭقۇر پەلسەپىۋى كوز قاراش بىلەن يورۇتۇپ بەردى.

«قۇتاتقۇ بىلىك» نىڭ ئەڭ قىممەتلىك، ئەڭ ئەھمىيەتلىك يېرى شۇ يەردىكى، ئاپتور بۇ ئەسەردە ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ شۇ دەۋردىكى تەرەققىيات ئەھۋالىنى يورۇتۇپ بەرگەندىن تاشقىرى، قەدىمقى تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ تارىخىي مەنبەلىرىنى ئۆز ئەسىرىگە سىڭدۇرۇپ، شۇ دەۋرگە نىسبەتەن ئىلغار پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى.

ئاپتور بۇ ئەسىرىدە يەنە قەدىمقى ئەسىرلەردىن قالغان تارىخىي مەنبەلەردىن پايدىلىنىپ ۋە ئۇلارنى پەلسەپىۋى كۆز قاراشلار بىلەن بېيىتىپ، قەدىمقى دەۋرلەردىن تارتىپ داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان بۈيۈك مەدەنىيەت بولمىغاندا، ھازىرقى يۈكسەك تەرەققىي قىلغان مەدەنىيەتنىڭ بولمايدىغانلىقىنى تارىخىي پاكىتلار بىلەن ئىسپاتلاپ بەردى. شۇڭا «قۇتاتقۇبىلىك» قاراخانىلار دەۋرىنىڭ ئىجتىمائىي تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ قەدىمقى مەدەنىيەت تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ھاياتى

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتاتقۇبىلىك» تە ئۆز ئىسمىنى پەقەت بىرلا قېتىم (6627 ـ بەت) تە تىلغا ئالدۇ. ئۇنىڭ ھاياتى توغرىسىدا، «قۇتاتقۇبىلىك» نى كىتابخانلارغا تونۇشتۇرۇش مەقسىتىدە قوشۇمچە قىلىنغان نەزمى ۋە نەسرى مۇقەددىمىلەردە بېرىلگەن مەلۇماتلاردىن باشقا، مەلۇمات بېرىدىغان ئېنىق بىر مەنبە يوق. يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇ ئەسەردە مۇنداق دەيدۇ:

ئەگۈردى ماڭا ئەلىگ ئەلگە ياشىم
قۇغۇ قىلدى قۇزغۇن تۇسى ئەگ باشىم
ئوقۇر ئەمدى ئالتمىش ماڭا كەل تەيۇ
يۇسۇغ بولماسا باردىم ئەمدى نارۇ

(ماڭا تەككۈزۈپ قولىن ئەللىك يېشىم،
قۇغۇ قىلدى قوزغۇن تۇسىدەك بېشىم.
مېنى قىچقىرىپ ئاتمىش ئەمدى دەيدۇ كەل،
بارۇرمەن ئەگەردە يەتمىسە ئەجەل.)

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ مۇشۇ بېيىتلىرىغا قاراپ، ئۇنىڭ بۇ ئەسەرنى يېزىۋاتقان چاغلاردا دەل ئەللىك ياشلارغا كىرىپ قالغانلىقىنى قىياس قىلىش مۇمكىن.

يىل ئاتمىش ئىكى ئەردى تورت يۈز بىلە
تۈكەل ئون سەككىز ئايدا ئايدىم بۇ سوز

دېگەن مىسرالارغا قارىغاندا، يۇسۇپ خاس ھاجىپ بۇ كىتاپنى ھىجرىيىنىڭ 462 - يىلى (مىلادى 1069 - 1070 - يىللار) جەمى 18 ئايدا يېزىپ تۈگەتكەن. ئەمدى يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ ئەسەرنى يېزىشقا باشلىغاندا، بېيىتتا ئۇزىنىڭ 50 ياشلاردا ئىكەنلىكىنى ئېيتقانلىقىغا قاراپ، ئۇنىڭ تەخمىنەن مىلادىنىڭ 1019 - 1020 - يىللىرى بالاساغۇندا تۇغۇلغانلىقىنى بىلەلەيمىز. ئاپتور

بۇ ئەسەرنى بالاساغۇندا يېزىشقا باشلاپ قەشقەردە تاماملىغاندىن كېيىن، ئۇنى تاۋغاچ بۇغرا قاراخان ئەبۇ ئەبلى ھەسەن ئىبنى سۇلايمانغا تەقدىم قىلغان.

تاۋغاچ سۇلايمان ئارسلان بۇغرا قاراخان ئاپتورنىڭ قەلەم قۇۋۋىتىنىڭ كۈچلۈكلۈكىنى ماختاپ، كىتاپىنىڭ قەدىر-قىممىتىگە يېتىپ، ئۇنىڭغا "خاس ھاجىپ"① لىق ئۇنۋان بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن ئاپتورنىڭ ئىسمى يۈسۈپ خاس ھاجىپ دەپ ئاتالغان. مۇشۇ ئىلمىي ئۇنۋان مۇناسىۋىتى بىلەن يۈسۈپ خاس ھاجىپ قاراخانىلار ھاكىمىيىتىگە تەسىر ئۆتكۈزىدىغان ئەرباپقا ئايلاندى. قاراخانىلار مۇشۇ دەۋردە ئۆز سىياسىتىنى ياخشىلاش، قانۇن-تۈزۈملىرىنى ئىسلاھ قىلىش، مالىيە، ئىقتىسات ۋە پۇل مۇئامىلە ئىشلىرىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش، سودا، قاتناش، دېخانچىلىق، چارۋىچىلىق، قول سانائەت ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش، مائارىپ، مەدەنىيەتنى گۈللەندۈرۈش قاتارلىق جەھەتلەردە نۇرغۇن ئىشلارنى قىلىشقا مۇۋەپپەق بولدى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ قاراخانىلار دەۋرىنىڭ ئەڭ ئاتاقلىق شائىرى، پەيلاسوپى، مۇتەپەككۇرى ئىدى. ئۇ بارلىق تۈركىي تىل دىيالېكتلىرىنى ئېنىق بىلگەندىن تاشقىرى ئەرەپ، پارس تىللىرىنىمۇ ياخشى بىلەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن

① "خاس ھاجىپ" خاننىڭ ئەڭ يېقىن كىشىسى، خاس مەسلىھەتچى دىگەن مەنىدە. مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا بۇ سۆزنىڭ قەدىمقى تۈركچىسى "تاپاگۇ" يەنى سەلتەنەت تايانچىسى، دولەت تۈۋرۈكى، ئەڭ ئىشەنچلىك كىشى دىگەن بولىدۇ دەپ ئىزاھلىغان.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنى ئۇز دەۋرىنىڭ ئەڭ يېتىلگەن ئىنسكلوپېدىكى دىيىشكە بولاتتى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قاچان ۋاپات بولغانلىقى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات بولمىغانلىقتىن، تولۇق تەرجىمھالىنى رەتلەپ چىقىش قىيىن. لېكىن ئاپتور ئۇز ئەسىرىنىڭ قو-شۇمچە قىلىنغان قىسمىدا ئۇز ئەھۋالىنى سوزلەپ كېلىپ، قې-رىپ قالغانلىقىنى مۇنۇ سوزلەر بىلەن بايان قىلىدۇ:

تاتىغ ئەردى بارچە يىگىتلىك ئىشىم
ئاغۇ قىلدى ئەمدى ماڭا يەر ئاشىم

(يىگىتلىكتە تاتلىق ئىدى ھەر ئىشىم،
ئۇغا قىلدى ئەمدى ماڭا يەر ئېشىم.)

قايىسىڭ تەگ بودىم ئەردى ئوق تەگ كونى تۈز
ياتەگ ئەگرى بولدى ئەگىلدىم تۇگىنتىم

(قېيىندەك بويۇم ئوقتەك ئىدى توز،
يايدەك ئەگرى بولدى، پۈكۈلدۈم ئېگىلىپ.)

بۇنىڭدىن يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ خېلىلا ئۇزۇن يىل ياشىغانلىقىنى پەرەز قىلىش مۇمكىن.

ئەسەرنىڭ نامى ۋە بىر قانچە نۇسخىلىرى

يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ نامى ھەق-قىدە بۇ ئەسەرنىڭ 351 - بېيىتىدە مۇنداق دەيدۇ:

كىتاب ئاتى ئوردۇم قۇتادغۇ بىلىك
قۇتاد سۇ ئوقغىلىقا تۇتسۇ ئەلىگ

(كىتاپىقا «قۇتادغۇ بىلىگ» دەپ ئات قويىدۇم ئوقۇغان كىشىنى قۇتلۇق قىلسۇن، ئۇنىڭغا يول كور-سەتسۇن،)

ئالىملار «قۇتادغۇ بىلىگ» ياكى «قۇتاتقۇبىلىك» دىگەن سوزنىڭ مەنىسىنى ھەرخىل ئىزاھلاپ كەلدى. قەدىمقى تۇركچىدە "قۇت" سوزى "قۇتلۇق"، "مۇبارەك"، "مۇقەددەس"، "بەخت" مەنىسىدە، "بىلىك" ياكى "بىلىگ" بىلىم دىمەكتۇر. دۇنيا ئالىملىرى ئوزلىرىنىڭ تەرەققىياتىدا "قوت" سوزىنى "بەخت ـ سائادەت" مەنىسىدە چۇشىنىپ، «قۇتاتقۇبىلىك» دىگەن سوزنى "بەخت ـ سائادەت بىلىمى" دىسە، بەزىلەر "بەخت-لىك قىلغۇچى بىلىم"، "پادىشالارغا لايىق بىلىم" دەپ ئىزاھ-لاشتى. رەشىت رەھىمتى ئارات «قۇتاتقۇبىلىك»نى "ئادەمگە ھەر ئىككى دۇنيادا بەخت ـ سائادەتلىك (قۇتلۇق) بولۇش يولىنى كورسەتكۇچى بىلىم" دەپ چۇشەندۇرگەن ئىدى.

«قۇتاتقۇ بىلىك» ئۇستىدىكى مۇلاھىزە ۋە چۇشەندۇ-رۇشلەرگە قاراپ شۇنى ئېيتىشقا بولىدۇكى، «قۇتاتقۇبىلىك» "بەخت ـ سائادەتكە ئېرىشىش يولىنى كورسىتىش مەقسىدىدە يېزىلغان. ھەقىقى مەنىسى بىلەن ئېيتقىنىمىزدا، بۇ ئەسەرنى ئوز دەۋرىگە نىسبەتەن دولەتنى ئەخلاق، قانۇن، ئىلىم، ئادالەت بىلەن ئىدارە قىلىش دەستۇرى، قانۇن بىلەن باش-قۇرۇشنىڭ پۇروگىراممىسى دەپ قاراشقا بولىدۇ.

«قۇتاتقۇبىلىك» قەدىمقى ئۇيغۇر ئەدەبى تىلى بىلەن مەسنەۋى شەكلى ۋەئارزۇ ۋەزنىدە يېزىلغان بولۇپ، جەمى

6645 بېيت، 13 مىلى 290 مىسرادىن تەركىپ تاپقان، 85 باپقا بولۇنگەن. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئۆزقولى بىلەن يازغان نۇسخىسى تېخىچە دۇنيادا تېپىلمىدى. قۇتادغۇبىلىك-نىڭ زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن نۇسخىلىرى ئەسەر يېزىل-غان ۋاقىتتىن بىرقانچە ئەسىر ئۆتكەندىن كېيىن كوچۈرۈل-گەن، بۇلار ۋېنا، قاھىرە، پەرغانە نۇسخىلىرىدىن ئىبارەت.

(ئا) ۋېنا نۇسخىسى. بۇ نۇسخا مىلادىنىڭ 439 - يىلى ئافغانىستاننىڭ غەربىي شىمالىدىكى ھىرات شەھىرىدە قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدا كوچۈرۈلگەن، 1474 - يىلى ئىستامبۇلغا كەلتۈرۈلگەن؛ 1796 - يىلى ئاۋستىرىيىلىك ھامىر پورۇگىس-تاك ۋېناغا ئېلىپ بېرىپ، ۋېنا كۇتۇپخانىسىغا تاپشۇرغان، ھازىرغىچە شۇ يەردە ساقلانماقتا. 19 - ئەسىردە ۋېنگرىيە-لىك شەرقشۇناس ئا. ۋامبىرى ۋە رۇس ئالىملىرىدىن ۋ. رادلوۋلار بۇ ئەسەرنى تۇنجى قېتىم ترانسكرىپسىيىسى ۋە بىر قىسىم تەرجىمىسى بىلەن دۇنياغا ئېلان قىلغان.

(ب) قاھىرە نۇسخىسى. بۇ نۇسخا ئەرەب يېزىقىدا كوچۈرۈلگەن، جەمئى 8500 بېيت، بۇ نۇسخىنى قاھىرەخىدىۋ-لىك كۇتۇپخانىسىنىڭ نېمىس مۇدىرى دوكتۇرمۇرىتز 1896 - يىلى تۇنجى قېتىم ئېلان قىلدى. كېيىنكى دەۋرلەردە تۈر-كىيە تىل جەمئىيىتى بۇ نۇسخىنىڭ فاكسىمىل نۇسخىسىنى تۈركىيىگە ئېلىپ بېرىپ، 1943 - يىلى نەشر قىلدى.

(ت) پەرغانە نۇسخىسى. بۇ نۇسخا 445 بەت، 6095 بېيت بولۇپ، ئەرەب يېزىقىدا كوچۈرۈلگەن، 1914 - يىلى زەكى ۋەلىدى توغان پەرغانىنىڭ نەمەنگان شەھىرىدىن تاپقان.

بۇ يەردە شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، «قۇتادغۇ-بىلىك» دۇنياغا تونۇلغاندىن كېيىن، دۇنيا ئالىملىرى ئىچىدە

«قۇتادغۇبىلىك» نىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغانلىقى ھەققىدە ئۇخشىمىغان پىكىرلەر ئوتتۇرىغا چىقتى. شۇ دەۋرلەردە قەشقەر ۋە قەشقەر ئەتراپىنىڭ ئىسلام دۇنياسى بىلەن بولغان زىچ باغلىنىشىغا، ئىسلام ئەدەبىياتىنىڭ خېلى بۇرۇنلا بۇ جايلاردا ئۆزىگە زېمىن ھازىرلىغانلىقىغا قاراپ، «قۇتادغۇبىلىك» نى ئىسلامىيەت مەدەنىيىتى ئەسەرلىرىنىڭ بىرى دەپ قا-راش تارىخىي رىيالىلىققا ئۇيغۇن ئەمەس. قاراخانىلار قە-دىمقى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن بىللە ئەرەپ يېزىقىنىمۇ بارا-ۋەر قوللانغان. مەھمۇت قەشقەرى قەدىمدىن تارتىپ قاراخا-نىلارنىڭ دولەت ئىشلىرىدا ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ قوللىنىلغانلىقى ئۈستىدە توختىلىپ مۇنداق دىگەن ئىدى: "قاراخانىلار تىلى ئەڭ ساپ تىل، قەدىمقى زاماندىن تارتىپ مۇشۇ كەڭگىچە قەشقەردىن تارتىپ چىنغىچە بولغان ھەممە تۈرك شەھەرلى-رىدىكى بارلىق خاقانلار، سۇلتانلارنىڭ كىتاپ، خەت - چەكلىرى مۇشۇ يېزىق بىلەن يۈرگۈزۈلگەن". يەركەندىن 11 - ئەسىر-نىڭ 80 - يىللىرىغا ۋە 12 - ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىغا ئائىت رەسمى ۋەسىقىلەر ۋە دولەت ئىشلىرىغا ئائىت ھوججەتلەر تېپىلدى. بۇ ھوججەتلەردە ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ، ئەرەپ يېزى-قىنىڭمۇ قوللىنىلغانلىقىنى كورۇشكە بولىدۇ. رەشىت رەھمىتى ئارات: "تارىخىي پاكىتلار «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ئەبۇ ئېلى ھەسەن ئىبنى سۇلايمان ئارسلان بۇغرا قاراخانغا تەق-دىم قىلىنغان دەسلەپكى نۇسخىسىنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېزىلغانلىقىنى ئىسپاتلىماقتا" دىگەن. بۇ ۋەسىقە-ھوججەتلەردىن شۇنى كورۇشكە بولىدۇكى، شۇ دەۋردە ئۇي-غۇر يېزىقى بىلەن يېزىلغان ھوججەتلەر بولغىنىدەك، ئەرەپ يېزىقى بىلەن يېزىلغان ئەرەپچە ھوججەتلەرنىڭمۇ بارلىقى،

بۇ ھوججەتلەرنىڭ بەزىلىرىدە گوۋاچىلارنىڭ ئىمزالىرى ئۇيـ
غۇر يېزىقى بىلەن يېزىلغانلىقى دولەت ئىشلىرىدا يۈرگۈزۈـ
لىدىغان يېزىقلار ئىچىدە يەنىلا ئۇيغۇر يېزىقى ئاساسىي
ئورۇندا تۇرغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئەمدى ئەرەپ يېزىقى قايـ
سى ۋاقىتتىن باشلاپ ھوكۇمران ئورۇنغا ئۆتكەنلىكىگە كەلـ
سەك، بۇ ھەقتە قولىمىزدا ئېنىق مەلۇمات يوق.

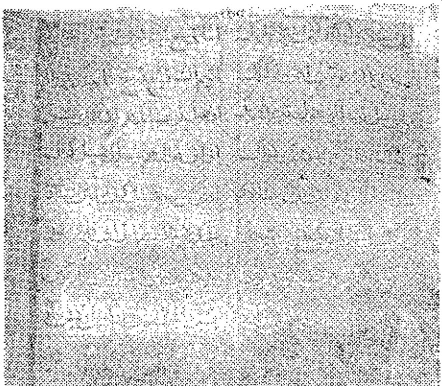

«قۇتاتقۇبىلىك» نىڭ ت نۇسخىسى (پەرغانە نۇسخىسى)

تارىخىي مەنبەلەردە ئۇيغۇر يېزىقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى
ئالتۇن ئوردا ۋە ئىران تەۋەسىدىكى تۈرك خانلىقلىرىدا كېيىنكى
چاغلارغا قەدەر قوللىنىلغانلىقى قەيت قىلىنىدۇ. دىمەك، پا-
كىتلار «قۇتاتقۇبىلىك» نىڭ بۇغرا خانغا تەقدىم قىلىنغان
ئەسلى نۇسخىسىنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېزىلـ

خانلىغىنى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر قىلماقتا.

«قۇتادغۇبىلىك» خەلقارا جامائەتچىلىككە تونۇلغاندىن كېيىن، باشقىلار تەرىپىدىن «قۇتادغۇبىلىك» كە يېزىلغان بىر مۇقەددىمىدە مۇنداق دەپ كۆرسىتىلگەن: چىن ۋە ماچىن ھېكىملىرىنىڭ ھەممىسى شۇنداق دەپ تونۇغانكى، تۈركتە چىن ئەللىرىدىن ئىبارەت بارلىق شەرق ئەللىرىدە بۇغرا خان تىلى (خاقانىيە تىلىنى دىمەكچى) ۋە تۈركى سۆزلەر بىلەن ھېچكىم مۇنداق بىر پايدىلىق كىتاپنى يازمىغان. بۇكىتاپنىڭ پايدىلىق بىر كىتاپ ئىكەنلىكىنى ھەرقايسى ئەللەردىكى ھېكىملەر، ئالىملار نامايەن قىلىشتا ھەرخىل ناملار بىلەن ئاتىدى. چىنلىقلار «ئەدىبى مۇلۇك» (دۆلەتنىڭ ئەدەپ - قائىدىلىرى)؛ ماچىن پادىشالىغىنىڭ چوڭلىرى «ئەينە يول مەمالىك» (مەملىكەت ئەينىكى)؛ شەرق ئىلىنىڭ چوڭلىرى «زىننە تول ئەل ئۇمۇرا» (ئەمىرلەر زىننىتى)؛ تورانلار «قۇتادغۇبىلىك»، ئىرانلىقلار «شاھنامەئى تۈركى» دەپ ئاتىدى.

بۇنىڭدىن «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ دۇنيا ئەللىرىگە قانچىلىك چوڭ تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، «قۇتادغۇبىلىك» ئۆزىنىڭ مەزمۇنىنىڭ چوڭقۇرلۇغى، ماتېرىياللىرىنىڭ موللۇغى، ھەجمىنىڭ چوڭلۇغى، ئالىمنىڭ بىلىمىنىڭ كەڭلىگى قاتارلىق جەھەتلەردىن قارىغاندا، يالغۇزلا تارىخ كىتاۋى ئەمەس، يا رايون، شەھەرلەرنى تەسۋىرلەيدىغان جۇغراپىيىۋى كىتاپ ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركى خەلقلەرنىڭ قەدىمقى ئىجتىمائى ھاياتىنى، روھىي قىياپىتىنى، دۇنيا قاراشلىرىنى، ئەخلاقىي - پەزىلەتلىرىنى، بولۇپمۇ قاراخانىلار دەۋرىدىكى دۆلەتنىڭ سىياسەت، قانۇن، ئەخلاق ھەققىدىكى چوڭقۇر پەلسەپىۋى قاراش-

لىرىنى ئوبرازلىق بەدىى شېئىر شەكلى بىلەن يورۇتۇپ بەر-
گۈچى يىگانە ئەسەردۇر.

«قۇتادغۇبىلىك» نىڭ مەزمۇنى توغرىسىدا

«قۇتادغۇبىلىك» 82 باپتا بولۇنگەن بولۇپ، ھەر باپنىڭ قىسقىچە مەزمۇنى مۇنداق:

1 - ، 2 - ، 3 - باپلاردا تەڭرىگە، مۇھەممەت پەيغەم-
بەرگە ۋە ئۇنىڭ چارىيارلىرىغا مەدھىيە ئوقۇلغان؛ 4 - باپتا
بۇغراخانغا مەدھىيە ئوقۇلغان؛ 5 - باپتا يەتتە سەييارە يۇل-
تۇز ۋە ئون ئىككى بۇرچ سوزلىنىدۇ؛ 6 - باپتا ئادەمنىڭ
ھورمىتى، چۈشەنچىلىرى بىلىمدىن پەيدا بولىدىغانلىقى سوز -
لىنىدۇ؛ 7 - باپتا تىلنىڭ ئارتۇقچىلىقى، پايدا - زىيىنى
سوزلىنىدۇ؛ 8 - باپتا كىتاب ئىگىسى ئوزىنىڭ سوزىنى سوز -
لەيدۇ؛ 9 - باپتا ياخشىلىق قىلىش ھەققىدە تەربىيە - نەسى-
ھەتلەر سوزلىنىدۇ؛ 10 - باپتا ئىلىم ۋە پاراسەت، پەزىلەتنىڭ
پايدىسى سوزلىنىدۇ؛ 11 - باپتا كىتاپنىڭ ئىسمى ۋە ئاپتور -
نىڭ قېرىغانلىقى سوزلىنىدۇ؛ 12 - باپتا قىلىق - ھەركەتنىڭ
بۇزۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ زىيىنى سوزلىنىدۇ؛ 13 - باپتىن 79 -
باپقىچە ئەسەردىكى 4 ئاساسىي پېرسوناژ: كۈن تۇغدى (پا-
دىشا)، ئاي تولدى (ۋەزىر)، ئوگدۇرۇلمىش (ۋەزىر ئوغلى)،
ئۇدغۇرمىش (ۋەزىرنىڭ قېرىندىشى) قاتارلىق 4 پېرسوناژنىڭ
سوھبىتى سوزلىنىدۇ؛ 80 - باپتا يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ
ئوتكەن ياشلىقىغا ئېچىنىپ قىلغان پۇشايمانلىرى سوزلىنىدۇ؛
81 - باپتا زاماننىڭ بۇزۇلغانلىقى ۋە دوستلارنىڭ ۋاپاسىز-
لىقى سوزلىنىدۇ؛ 82 - باپتا ئالىم ئوزىگە نەسىھەت قىلىپ،
ئوزرە تىلەيدۇ؛ ئوز ئەسىرىنىڭ توغرىلىق (ئادالەت)، سائادەت
(بەخت)، ئەقىل، قانائەتتىن ئىبارەت توت ئاساس ئۇستىگە

قۇرۇلغانلىقىنى بايان قىلىدۇ. ئالىم بۇلارنىڭ ھەر بىرىگە تۈركچە ئىسىم قويغان: توغرىلىقتا "كۈن توغدى" ئىسمىنى بېرىپ، ئۇنى پادىشا ئورنىغا قويغان؛ سائادەتكە "ئاي تولدى" ئىسمىنى بېرىپ، ئۇنى ۋەزىر ئورنىغا قويغان؛ ئەقىلغا "ئوگ-دۇرۇلمىش" ئىسمىنى بېرىپ، ئۇنى ۋەزىرنىڭ ئوغلى ئورنىغا قويغان؛ قانائەتكە "ئۇدغۇرمىش" ئىسمىنى بېرىپ، ئۇنى ۋە-زىرنىڭ قېرىندىشى قىلىپ ئالغان. ئالىم دۆلەتنى تۈزەش ۋە دۆلەتنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسىغا ئائىت سىياسەت، قانۇن، جە-مىيەت، ئەخلاق، ئەقىل، قانائەت ھەققىدىكى پەلسەپىلىك كۆزقاراشلار ۋە تەشەببۇسلارنى بۇ تۆت شەخسنىڭ ئۆزئارا سوئال-جاۋاپ شەكلىدىكى سۆھبىتى ئارقىلىق ئوبرازلىق بايان قىلىپ، خەلق ھىمايە قىلىدىغان دۆلەتنىڭ قانداق بولۇش لازىملىقى، دۆلەتنى بىلىم، ئەقىل، پاراسەت ۋە ئادىل قانۇن بىلەن باشقۇرغاندا، ئۇنىڭ روناق تاپىدىغانلىقى، ھەممە ئىشتا بىلىم، ئەقىل، پاراسەت ۋە ئەخلاقنى يېتەكچى قىلىشنىڭ زۆرۈرلۈكى، دۆلەت ئەرباپلىرىنىڭ ئەخلاق-پەزىلەتتە باش-قىلارغا ئۈلگە بولۇشنىڭ لازىملىقى، خەلقنىڭ دۆلەتكە ۋە دۆلەت ئەرباپلىرىغا قانداق مۇناسىۋەتتە بولۇشى، دۆلەت ئەر-باپلىرىنىڭ خەلققە قانداق مۇئامىلىدە بولۇشنىڭ لازىملىقى قاتارلىق مەسىلىلەرنى ئېنىق كۆرسەتكەن. مەسىلەن:

1459 - بېيىت: ئەسسىز ئۆگىدى ئۇرما ئاي ئىلچى بوگۇ
ئەسسىز بولسا بولماز ئاۋۇنۇغ يىگۇ

(ئەي مەملىكەتنى ئىدارە قىلغۇچى ھاكىم! يامان تەر-تىپ ئورناتما، يامان قانۇن بىلەن دۇنيىاغا ھۆ-كۈمرانلىق قىلغىلى بولمايدۇ.)

1411 ـ بېيىت: ئاي ئەلىگ قاتىغلان ئۆزۈڭ ئەدگۈ بول
بەگى ئەدگۈ بولسا، بودۇن ئەدگۈ ئول
(ئەي ھوكۇمدار، ئۆزەڭ ياخشى بولۇشقا تىرىشقىن،
بېگى ياخشى بولغان ئەلنىڭ خەلقىمۇ ياخشى بولىدۇ.)

1458 ـ بېيىت: تورۇ ئەدگۈ ئۇر ئاي تورۇ بەرگۈچى
تۇرۇ ئولدى ئىمىسىز تورۇ ئۇرغۇچى
(ئەي قانۇن تۈزگۈچى، ياخشى قانۇن تۈز،
يامان قانۇن تۈزگەن ئادەم تىرىك تۇرۇپ
ئۆلگەن بولىدۇ.)

1367 ـ بېيىت: بەلا كۈچ يېيرىندە سەن ئەدگۈ قىلىن
بودۇنۇغ سەۋىندۇرگىل ئەلگىن، تىلىن
(سەن خەلقنى بالا ـ قازادىن ساقلا، ياخشىلىق قىل،
قولۇڭ، تىلىڭ بىلەن ئۇلارنى خوش قىل.)

2969 ـ بېيىت: نەچە بەگ ئۇلۇغ بولسا ئەسلى بەدۈك،
تاپۇنچى بىلە بولدى ئاتى بەدۈك
(بەگنىڭ ئەسلى قانچىلىك ئېسىل، ئۆزى قانچىلىك
ئۇلۇغ بولسۇن، ئۇنىڭ نامى خىزمەتكارلىرى بىلەنلا
مەشھۇردۇر.)

1435 ـ بېيىت: ئۆزۈڭ مەڭۈ بەگلىك تىلەسە تۈجى
تورۇ قىل بورۇندىن كوتۇرگىل كۈچى
(ئەگەر داۋاملىق ۋە ئەبەدى بەگلىكىنى خالىساڭ،
ئادالەتتىن ئايرىلما، خەلق ئۈستىدىكى زۇلۇمنى ئېلىپ
تاشلا.)

يۈسۈپ خاس ھاجىپ دۆلەتنى تۈزەشتە دۆلەتنى ئىدـ
لىم ـ ئەقىل بىلەن باشقۇرۇش لازىملىقىنى، بۇنىڭ ئۈچۈن
ياخشى ئۆگىنىش لازىملىقىنى مۇنداق بايان قىلىدۇ:

6608 - بېيت: بىلىرمەن تەسەسەن بىلگىدىن يىراق
بىلىگسىزگە ساندىلىق بىلگىلى ئارا
("بىلىمەن" دېمە، سەن تېخى بىلىمدىن يىراق،
بىلىملىكلەر ئارىسىدا سەن بىلىمسىزلەردىن بىرى.)

6605 - بېيت: بىلىگ بىل ئۆزۈڭگە ئورۇن قىل تورە،
بىلىگ بىلسە ئۆزكە ئەدى بەرگ تۇرا
(بىلىم ئال، ئورنۇڭ تۆردە بولىدۇ. بىلىم ئادەم ئۈچۈن
مۇستەھكەم بىر قالقاندۇر.)

يۈسۈپ خاس ھاجىپ يەنە ئاسترونومىيە بىلەن ماتېـ
ماتىكا قاتارلىق پەنلەرنى ئۆگىنىش ھەققىدە مۇنداق دەيدۇ:
"يۇلتۇزچىلارنىڭ دىلى ئاي، كۈنلەرنىڭ ھېساۋىنى بىلىدۇ.
ئەي ئىنسان! مۇنداق ھېساپ بەك لازىمدۇر. بۇنى ئۆگەنـ
مەكچى بولساڭ، گېومېتىرىيە ئوقۇ، ئاندىن ساڭا ھېساپنىڭ
ئىشىگى ئېچىلىدۇ. كوپەيتىش، بولۇش ۋە ھەممە كەسىرلەرنى
تولۇق ئۆگەنگىن ...... يەتتە قات ئاسمانىڭ سىرلىرىنى
يەردە ياتقان غازاڭدەك پىششىق بىل، ئالگېبرا ئۆگەن. يۈـ
سۈپ خاس ھاجىپ "بۇ دۇنيا ھېچنىمىگە ئەرزىمەيدۇ،
بەخت پەقەت جەننەتتىلا ئەمەلگە ئاشىدۇ" دېگەن كۆز قاـ
راشلارغا ئۆز پىكرىنى ئېيتىپ، "ئادەملەر ئارىسىغا بېرىش
لازىم"، "قولغا كەلگەن ۋاقىتنى زادىلا بىكارغا ئۆتكۈزۈشكە

بولمايدۇ»، «ئادەمنىڭ بۇ دۇنيادىن ئالىدىغان مەنپەئەتى ئەنە شۇ»، «جاپا بولماي، ھالاۋەت بولۇش مۇمكىن ئەمەس»، «ئادەملەر ئۈچۈن تاماق، كىيىم لازىم، بۇ ھاياتلىقنىڭ زورۇ-رىيىتى»، «قالغان ئۆمرۈڭنى ئەمەلىي ىشلارغا ئۆتكۈزمە»، «سەۋر قىلساڭ، جاپاسەن ئۈچۈن نىمەتلىك بولىدۇ»، «ياخ-شىلىق تىلەشتىن ياخشىلىق قىلغان ئەۋزەل» دەپ، كىشى-لەرنى قولدىن كېلىشىچە ياخشىلىق قىلىشقا، بەخت يارىتىشقا ئۈندەيدۇ ۋە كىشىلىك تۇرمۇشقا مۇھەببەت باغلاشقا چاقى-رىدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئەيىنى دەۋردىكى جەمئىيەت تەرەققىياتىدا دېخانلار، چارۋىچىلارنىڭ جەمئىيەتنىڭ بايلىقىنى ياراتقۇچى ئىكەنلىكى ئۈستىدە توختىلىپ: «ئۇلارسىز (دېخاننى دېمەكچى) ئىش پۈتمەس. ئۇلارغا كويۇمچان بول، ئۆزەڭ ئۈچۈنلا ئىش قىلما» دەيدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇ نۇق-تىنى شۇ دەۋردىلا تونۇپ يەتكەن.

ئاپتور تىجارەت توغرىسىدا توختىلىپ مۇنداق دېگەن: «سودا - تىجارەت ئەھلى بىلەن ئارىلاش، ئۇلارغا ئۈچۈق چىراي بىلەن ياخشى سوز قىلغىن. سودىگەر تىجارەت قىلىپ غەرپ ۋە شەرقنى ئايلىنىپ، سېنىڭ ئارزۇ قىلغان نەرسەڭنى ئېلىپ كېلىدۇ. ئەگەر ئۇ بولمىسا، شىمالىي ياۋروپا توقۇل-مىلىرى قانداق كېلەتتى. سودىگەرلەر دۇنيانى ئايلانمىغان بولسا، ئۈنچە - مەرۋايىتلارنى كىم كورەتتى. شۇڭلاشقا سو-دىگەرلەرگە ياخشى مۇئامىلە قىل.» تېۋىپلار ھەققىدە توختى-لىپ مۇنداق دەيدۇ: بۇلارنى ئۆزەڭگە يېقىن تۇت، ئەزىز كور، ھېكىملەر پۈتۈن كېسەللىكلەرنى داۋالايدۇ. داۋالاش ۋاستىسى بىلەن كېسەللىك ساقىيىدۇ. ھېكىملەر كېسەلنى كورۈپ ئىلاج قىلىدۇ.» ئالىملار ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «ئالىملار خەلققە يول كورسىتىدۇ، بۇلاردىن ئازدۇر-

كوپتۇر بىلىم ئۇگەن. ئالىملارنىڭ بىلىمى خەلق ئۇچۇن."

شائىرلار ئۇستىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: "شائىرلار قىلىچتىن كەسكىن بولىدۇ. ئۇلار بىلەن ياخشى ئۇتۇش كېرەك"، "ئۇلارنىڭ كوڭلىنى سىنچىلاپ كۇزەتسەڭ، ئۇلار دېڭىزغا چۇمگەن كىشىلەرگە ئوخشاش گوھەر، ئۇنچە، ياقۇت چىقىرىدۇ".

يۇسۇپ خاس ھاجىپ دولەت تەشكىلاتىدىكى خادىملار (تاپۇغۇچى) دا بولۇشقا تېگىشلىك پەزىلەتلەر توغرىسىدا سوزلەپ: "بۇنداق خادىملار ئىناۋەتلىك كىشىلەردىن بولۇشى، سەممىي بولۇشى، ئەخلاقلىق بولۇشى كېرەك. ئىتتىپاقسىزلىق تۇغدۇرىدىغان، يالغان سوزلەيدىغان، ئىككى يۇزلىمىلىك قىلىدىغان ئادەملەرنى ھەرگىز ئۇزەڭگە يېقىن يولاتما" دەپ يامان ئىللەتلەرنى قاتتىق سوككەن.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ بەگ ئۇستىدە توختىلىپ: "بەگ دولەتنىڭ باش ۋەكىلى، بەگنىڭ قانداق بولۇشى دولەتنىڭ تەقدىرىنى بەلگىلەيدۇ. بەگ بەگلىك ئىشلىرىنى قىلىپ ئۇگىنىدۇ. بەگ تېز پۇكمەس ئالىپ (قەھرىمان)، جەسۇر قابىل بولۇشى كېرەك. بەگدە مۇشۇ خىسلەتلەر بولسا. ئاندىن خەلق ئىشىنى ياخشى ئىدارە قىلالايدۇ"، "ياخشى پادىچى ئوز قويلىرىنى بورىدىن ئاسرايدۇ، ياخشى خىسلەتلىك بەگمۇ خەلقنى ئاپەتتىن ساقلىشى لازىم. خان باغۇ-بوستانلارنى سۇغارغۇچىغا، خەلق گۇلگە ئوخشايدۇ. گۇل سۇغا قېنىپ باراقسان بولۇپ ئېچىلسۇن" دەيدۇ. ئەمەلدار ئۇستىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: "تاپۇغۇچى — ئەمەلدارلارنىڭ بىرىشىدۇر، ئاندىن قالسا سۇ بېشى (ھەربىي قوماندان) دۇشمەننى كورۇپ چوچۇپ كەتمەسلىكى، تېز پۇكمەسلىكى، بىشىدىن

قەھرىمانلىق سەرگۈزەشتىلىرىنى ئۆتكۈزگەن بولۇشى، كۈچلۈك، قەتئىي، شەخسىيەتسىز، دادىل، باتۇر، تەمكىن بولۇشى لازىم. ئۇنىڭغا پەقەت بىر ئات، كىيىم - كېچەك ۋە قورال - ياراق قالدۇرۇشى لازىمكى، ئوغلۇم، قىزىم، خوتۇنۇم دەپ مال توپلىماسلىقى، سۆيۈم، بېغىم دەپ ئالتۇن - كۈمۈش توپلىماسلىقى كېرەك.

كور، ئارسلان بولۇ بەرسە ئىتقا باشى
ئىت بارچە ئارسلان بولۇر ئوز تۇسى
قالى بولسا ئارسلانغا ئىت باشچىسى
ئول ئارسلان بولۇر بارچە ئىت ساقشى"

(قاراڭلاركى، بىر ئارسلان ئىتقا باش بولسا، ھەممە ئىتلار ئارسلاندەك بولۇپ كېتىدۇ. ئەگەر ئىت بىر ئارسلانغا باش بولسا، ھەممە ئارسلان ئىتقا ئايلىنىپ قالىدۇ.)

شائىر يەنە، قوشۇننى باشقۇرۇش ئۈچۈن ئۇنىڭغا لايىق بايلىق ئاجرىتىش، بۇنىڭ ئۈچۈن ئەلنى بېيىتىش، جەڭدە ئەسىرگە چۈشكەنلەرگە ياخشى مۇئامىلىدە بولۇش، ئۇلارنىڭ بالىلىرى بولسا تۇرمۇشىدىن خەۋەر ئېلىش لازىملىقىنى ئېيتىدۇ. دولەتنى باشقۇرۇشتا: "ئۈچ نەرسە يەنى ئوڭ قولدا قىلىچ، سول قولدا مۇكاپات بېرىلىدىغان نىمەت بولۇش، ئاغزىدا تاتلىق سوز بولۇش كېرەك" دىگەن پىكىرنى ئالغا سۇرىدۇ.

يىغىپ ئېيتقاندا، يۈسۈپ خاس ھاجىپ قاراخانىلار جەمىيىتىدىكى ھەرقايسى سىنىپ ۋە ھەرقايسى تەبىقىلەر ھەققىدە بىر - بىرلەپ توختىلىدۇ. دولەت ئىدارىلىرىدىكى خا-

دىملار ئۇستىدە يۇرگۈزگەن مۇھاكىمىسىنى يەكۇنلەپ مۇنداق دەيدۇ:

"ساڭا بەگلىك نېسىپ بولسا، بىلىمنىڭ بىلەن ئىدارە قىل،
يابغۇ-تېگىن بولساڭ، قولۇڭدىن كەلگەنگە قەدەر ۋاپادار بول،
ئارمىيە قوماندانلىقىغا نېسىپ بولساڭ، دۈشمەننى بىل، ھوشيار تۇر،
ساڭا ۋەزىرلىك نېسىپ بولسا، ئادىل بول، ناھەق ھوكۇم چىقارما،
ئۆگە①لىك ئورنىغا ئېرىشسەڭ، ھوكۇمدار خاتالاشقان بولسا يول كورسەت،
ھاجىپ بولساڭ، پارە ئالما، قۇل، يېتىملارنىڭ سوزىنى ئاڭلا،
ھوكۇمدارلار كاتىۋى بولساڭ، سىر ساقلاشنى بىل."

يۇسۇپ خاس ھاجىپ تۈركى خەلقلەرنىڭ جۇملىدىن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىجتىمائى ھاياتىنى، دۇنيا قاراشلىرىنى، ئەخلاقىي پەزىلەتلىرىنى چوڭقۇر پەلسەپىۋى مۇھاكىمىلىرى ئارقىلىق يۇكسەك دەرىجىگە كوتىرىدۇ. بۇ قاراشلار جەمىيەتنى ئىدىولوگىيىسىنىڭ ۋە مەدىنى ھاياتىنىڭ يېڭى بىر دەۋرگە كىرگەنلىكىنى كورسىتىدۇ. شۇڭا قاراشلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر مەدىنىيەت تارىخىنى نامايەن قىلغان بۇنداق بىر نادىر ئەسەرنىڭ مەيدانغا كېلىشى جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ جۇملىدىن ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئىپتىخارىدۇر!

① ئۆگە — تېگىندىن بىر دەرىجە تۆۋەن ئەمەلدار، مەسلىھەتچى.

3 - بولۇم «تۈركى تىللار دىۋانى» توغرىسىدا

11 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بولغان دەۋر قارا-
خانىلار مەدەنىيىتىنىڭ گۈللەنگەن دەۋرى بولۇپ، بۇ دەۋر-
دە خاقانىيە تىلى (ئۇيغۇر تىلى) ئۈستۈنلۈككە ئىگە ئىدى.
شۇڭا بىر مۇنچە كىشىلەر ئۇيغۇر تىلىدا بىر قانچىلىغان ئەسەر-
لەرنى يازغان. بۇ ئەسەرلەردىن زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەنلى-
رى ئىچىدە ھەر جەھەتتىن ئەڭ قىممەتلىك يەنە بىر ئەسەر
«تۈركى تىللار دىۋانى» دۇر. مەھمۇت قەشقەرى بۇ ئەسەردە
ئەرەپلەرنىڭ تۈركى تىلنى ئۆگىنىشى ئۈچۈن، سۆز - ئىبا-
رىلەرگە ئەرەپ تىلى بىلەن ئىزاھات بەرگەن. «تۈركى
تىللار دىۋانى» (توۋەندە «دىۋان» دەپ ئالىدۇق) دۇنيا
بويىچە ئەڭ بۇرۇنقى ئىنسكلوپېدىيىلىك لۇغەت دەپ ھې-
ساپلانغان «كاشغى لۇغىتى» دىنمۇ كوپ ئىلگىرى تۈزۈلدۇ.
شۇڭا بۇ ئەسەر مەملىكىتىمىزدىكى قەدىمقى يادىكارلىقلار ئى-
چىدە بىباھا گوھەرلەرنىڭ بىرسى ھىساپلىنىدۇ.

ئىلىم دۇنياسى «دىۋان»نى تىلشۇناسلىقتا تەڭداشسىز
ئەسەر دەپ ھىساپلىماقتا. «دىۋان» مۇندىن 1000 يىل ئىل-
گىرى تۈزۈلگەن تۈركى تىللىرى قامۇسى بولۇپلا قالماستىن،
بەلكى بىزنى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە مەملىكىتىمىزنىڭ ھازىرقى
شىنجاڭ رايونىغا ئالاقىدار ئىنتايىن مۇھىم ماتېرىيال مەنبەسى
بىلەن تەمىنلەيدۇ. بۇنى چوڭ ئىنسكلوپېدىيە دېيىشكە
بولىدۇ.

«دىۋان» دا قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى ۋە باشقا تۈركى
تىللارنىڭ ئاساسلىق قائىدىلىرى، گىراماتىكىلىق خۇسۇسى-

يەتلىرى، ھەربىر جايىنىڭ دىيالېكتىلىق پەرقلىرى ۋە ئۇلار- نى ئىپادىلەشتىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ جانلىق ئۈرنەك- لىرى بايان قىلىنغان. «دىۋان» دا كەلتۈرۈلگەن ئۈرنەكلەر، جۈملە، ماقال، تەمسىل، بېيىت، شېئىر، پارچە، داستانلاردىن ئىبارەت بولۇپ، بۇلار ئارقىلىق قەدىمقى دەۋردىكى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ كۈرەش پائالىيەتلىرى، ئەقىل- پاراسەتلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بىز بۇ ئەسەردىن قەدىمقى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىللىرىنىڭ تىل تۈزۈلۈشى، قەدىمقى تارىخى، ئەدەبىياتى ۋە پىكىر قىلىش ئۇسۇللىرى، قەبىلىلەرنىڭ ئىسمى ۋە جايلاشقان يەر ناملىرى، ئۇلارنىڭ بىر بىرىگە قوشۇلۇپ كېتىش جەريانلىرى، يېمەك-ئىچمەك، كىيىم-كې- چەك، ئۆي جابدۇقلىرى، تۇرمۇش بۇيۇملىرى قاتارلىق ئېتنوگ- رافىيىلىك قىممەتلىك مەنبەلەر بىلەن تونۇشىمىز. «دىۋان» دىكى بۇ مەنبەلەر قەشقەرنى مەركەز قىلغان قاراخانىلار جەمىيىتىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش ئۈچۈن مۇھىم ماتېرىيالدۇر.

مەھمۇت قەشقەرى توغرىسىدا

«تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ ئاپتورى مەھمۇت قەش- قەرى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ 11-ئەسىردە ئۆتكەن مۇتەپەككۇر ئالىمى.

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ھاياتى ھەققىدە قولىمىزدا ماتې- رىيال كەم. ئەمما، «دىۋان» نىڭ كىرىش سۆز قىسمىدا مەھمۇت قەشقەرى ئۆزىنىڭ تولۇق ئىسمىنى "مۇھەممەت ئوغلى ھۈسەيىن ئىبنى مەھمۇت قەشقەرى" دەيدۇ. بۇنىڭدىن

ئۇنىڭ ئوز ئىسمى مەھمۇت، دادىسىنىڭ ئىسمى مۇھەممەت ئىكەنلىكىنى ئېنىق بىلەلەيمىز.

مەھمۇت قەشقەرى قەشقەرنىڭ ئەينى زامان-دىكى يېزىلىرىدىن ئوپالىنىڭ① ئازىق كەنتىدە تۇغۇل-غان، قەشقەردە ئىجادىي پائالىيەت بىلەن شۇغۇللانغان.

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ قاچان تۇغۇلغانلىقى ۋە قانچە-لىك ئۆمۈر كۆرگەنلىكى ھەققىدە «دىۋان»دا بايان قىلىنغان قاراخانىلار خانلىقىنىڭ خانلىق شەجەرىسىدىكى مەنبەلەرگە قاراپ شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، ساتۇق بۇغراخاننىڭ ئو-غۇللىرىدىن بولغان مۇسا ئىبنى ئابدۇكېرىم، يەنە بىر ئوغلى سۇلايمان ئىبنى ئابدۇكېرىم، سۇلايماننىڭ ئوغلى ھارۇن (ئەلى ھەسەن) ئىبنى سۇلايمان ھىجرىيىنىڭ 302-يىلى، مىلادىنىڭ 992-يىلى ۋاپات بولغان. ئۇنىڭ ئوغلى يۇسۇپ قادىرخان بۇ مەزگىلدە، ھېچ بولمىغاندا، 20 ياشلاردا بولۇشى كېرەك. يۇسۇپ قادىرخان خېلى ئۇزۇن ئۆمۈر سۈرگەن بىر ئادەم بولۇپ، ھىجرىيىنىڭ 423-يىلى، مىلادىنىڭ 1032-يىلى ۋاپات بولغان. ئۇنى 60 ياشلاردا ۋاپات بولغان دەپ ھېسابلىساق، ئۇ، ھېچ بولمىغاندا، مىلادىنىڭ 971 — 981-يىللىرىدا تۇغۇلغان بولىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا ئۇنىڭ ئۇزۇن داۋام قىلغان ئۇرۇشلاردىن كېيىن خوتەننى ئىشغال قىلغان-لىغىنى بىلىمىز. ئۇ قەشقەردە "ناسىر دەۋلە قادىرخان" دې-گەن ئۇنۋان بىلەن، ھېچ بولمىغاندا، ھىجرىيىنىڭ 396-

① "ئوپال *opal*. بىزنىڭ يۇرتىمىزنىڭ نامى." «دىۋان»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980-يىل نەشرى، 1-توم 99-بەت.

يىلى، مىلادىنىڭ 1005 — 1006 - يىللىرىدىن باشلاپ ھۆ-
كۈم سۈرگەن بولدۇ. چوڭ ئوغلى سۇلايمان ئىبنى يۇسۇپ
يەركەندىمۇ تەخمىنەن ھىجرىيىنىڭ 407 - يىلى، مىلادىنىڭ
1016 — 1017 - يىللىرىدىن باشلاپ ھوكۈم سۈرگەن بولدۇ.
ئىككىنچى ئوغلى مەھەممەت ئىبنى يۇسۇپ بەك كىچىك ئەمەس
ئىدى. يۇقۇرىدا كورۇپ ئۆتكىنىمىزدەك، مەھمۇت ئىبنى يۇ-
سۇپ ھىجرىيىنىڭ 449 - يىلى، مىلادىنىڭ 1057 — 1058 -
يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان. بۇ ۋاقىتتا مۇھەممەت ئىبنى
يۇسۇپنى ھىجرىيىنىڭ 327 - يىلى، مىلادىنىڭ 991 —
992 - يىللىرىدا تۇغۇلغان دەپ قىياس قىلساق، ھۇسەيىن
ھىجرىيىنىڭ 400 - يىلى، مىلادىنىڭ 1010 — 1011 - يىل-
لىرىدا دۇنياغا كەلگەن بولۇپ چىقىدۇ. بۇنداق بولغاندا، مەھ-
مۇت ئىبنى ھۇسەيىن ئىبنى مۇھەممەت قەشقەرىنىڭ تۇغۇل-
غان يىلى تەخمىنەن ھىجرىيىنىڭ 442 - يىلى، مىلادىنىڭ
1028 — 1029 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ. بۇنىڭدىن شۇ نەر-
سە ئايانكى، مەھمۇت قەشقەرى بۇ ئەسەرنى يازغان مەزگىل-
لىدە تەخمىنەن 40 ياكى 50 ياشلاردا بولغانلىقى ئېھتىمال-
غا بەك يېقىن. بۇنى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ تەتقىق قىلىشقا
توغرا كېلىدۇ.

مەھمۇت قەشقەرى قاراخانىلارنىڭ مەركىزى بولغان قەشقەردىكى "ساچىيە" كۈتۈپخانىسىدا، سەمەرقەنت ۋە بالاساغۇنلاردا، كېيىنكى چاغلاردا باغداتتىكى مەشھۇر كۈتۈپخانىلاردا ئەرەپ، پارس ۋە تۈركى تىللاردىكى ئىلمىي ئەسەرلەرنى تەتقىق قىلغان ۋە چوڭقۇر بىلىم ئالغان.

مەھمۇت قەشقەرى «دىۋان» نى يېزىشتىن ئاۋال ئىلى

ۋادىسىدىن تارتىپ تاكى ئامۇ دەريا، سىر دەريا ۋادىلىرىغىچە بولغان پۈتۈن ماۋرا ئۈننەھر ۋە ھازىرقى شىنجاڭ دائىرىسىدىكى ئوغۇز، تۈركمەن، ياغما، چىگىل، قارلۇق، قىپچاق، باسمىل، چومۇل، تۈركەش، ياباقۇ قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ ئەھۋالى ۋە تىل پەرقلىرى ئۈستىدە جاپالىق ئىلمىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، دۇنياۋى قىممەتكە ئىگە بولغان بۇ ئەسەرنى مەيدانغا چىقاردى. ئاپتور بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ: "مەن شۇ تۈركلەرنىڭ ئەڭ سوزمەنلىرىدىن، پىكىرنى ئەڭ روشەن بايان قىلالايدىغانلىرىدىن، ئەڭ زېرەكلىرىدىن، ئەڭ ئاساسلىق قەبىلىگە مەنسۇپلىرىدىن ۋە جەڭ ئىشلىرىدا ئۇستا نەيزىۋازلىرىدىن بولۇپ تۇرۇقلۇق، ئۇلارنىڭ شەھەر ۋە سەھرالىرىنى باشتىن- ئاياق كېزىپ چىقتىم. تۈرك، تۈركمەن، ئوغۇز، چىگىل، ياغما، قىرغىزلارنىڭ سوزلىرىنى ۋە قاپىيىلىرىنى ئېنىقلاپ چىقىپ، ئۇلاردىن پايدىلاندىم. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ ھەر بىرىنىڭ تىلى دىلىمغا ناھايىتى ياخشى ئورۇنلاشتى. مەن ئۇلارنى پۇختا رەتلەپ، ئوبدان تەرتىپكە سېلىپ چىقتىم."①

بۇنىڭدىن شۇنى كورۇش مۇمكىنكى، مەھمۇت قەشقەرى «دىۋان» نى يېزىشتا ۋە تەتقىق قىلىشتا ئومرىنىڭ ئاخىرىغىچە ئىشلەپ، ئۇنى ئوزىگە خاس ئالاھىدە بىر خىل ئىلمىي ئۇسۇلدا تۈزۈپ، كېيىنكى ئەۋلاتلارغا "ئەبەدىي يادىكار" قىلىپ قالدۇرغان. تارىخىي مەنبەلەرگە قارىغاندا، مەھمۇت قەشقەرى «دىۋان» دىن باشقا يەنە «تۈركىي تىللىرىنىڭ

① «دىۋان»، يۇقۇرىقى توم 2 - ، 3 - بەتلەر.

نەۋھنگە ئائىت جەۋھەرلەر» ناملىق مەشھۇر ئەسەرنىمۇ يازغانلىقى مەلۇم. ئەمما بۇ ئەسەر بىزنىڭ قولىمىزدا يوق.

«دىۋان» نىڭ يېزىلغان ۋاقتى

مەھمۇت قەشقەرى «دىۋان» نى يېزىش ئۇستىدە توختىلىپ، "بۇ كىتاپنى ھىجرىيە 464 - يىلى جۇمادىيەل ئەۋۋەلنىڭ باشلىرىدا يېزىشقا كىرىشىپ، 4 قېتىم كوزدىن كەچۇرۇپ، ئوبدان تەھرىرلەپ چىققاندىن كېيىن، 466 - يىلى ھىجرىيىدە تاماملىدىم" دەيدۇ. ئاپتورنىڭ مۇشۇ سوزىدىن قارىغاندا، «دىۋان» نىڭ 1- نۇسخىسى ھىجرىيىنىڭ 464— 466 - يىللىرى (مىلادى 1072 — 1074 - يىللار) دا يېزىلغان بولۇپ، ھىجرىيىنىڭ 467 - يىلى (مىلادى 1075 - يىلى) دا قايتا كوزدىن كەچۇرۇپ، پۇختا تەھرىرلىگەندىن كېيىن، باغداتتىكى ئاببasسىلار خەلىپىلىگىنىڭ 27 - خەلىپىسى بولغان ئوبۇلقاسىم ئابدۇللا مۇقتەدى بىئەمرىللاغا تەقدىم قىلغان.

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ باغداتقا بېرىشى توغرىسىدا

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ باغداتقا بېرىشىدىكى سەۋەپ توغرىسىدا تەتقىقاتچىلار ئارىسىدا ھازىرغىچە ئوخشاش بولمىغان كوز قاراشلار مەۋجۇت. پىرىتساك: "مەھمۇت قەشقەرىنىڭ باغداتقا نىمە سەۋەپ بىلەن كوچۇپ كەلگەنلىكى پەقەت ئاشكارىلانمىغان، تۇرك ئەللىرىدە ئېلىپ بارغان نۇرغۇن ساياھەتلەرىنىڭ سەۋەپلىرى سوزلەنمىگەن. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ باغداتقا بېرىشتىن ئىلگىرىكى ۋەقەلەر تولۇق ئېچىلمىغان" دەپ قارايدۇ.

سالجۇقىلار دەۋرىدە باغدات ئەرەپلەر بىلەن ئۇيغۇر ۋە

باشقا تۈركى خەلقلىرىنىڭ سىياسى، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت جەھەتلەردە ئۆزئارا ئۇچرىشىدىغان ۋە ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىدىغان مۇھىم مەدەنىيەت مەركىزى بولغانلىقى ئۈچۈن، سىياسى پائالىيەتلەرگە قاتنىشىش ۋە بىرەر مەرتىۋىگە ئېرىشىش ئارزۇسىدا بولغانلارنىڭ باغدات ۋە مىسىرغا كۆچۈپ بارغىنىدەك، ئىلىم - پەن بىلەن شۇغۇللىنىشنى ئارزۇ قىلغانلارنىڭمۇ مەدەنىيەتنىڭ مەركىزىگە بېرىشى تەبىئىي هال ئىدى. شۇ دەۋرلەردە باغداتتىن باشقا بۇخارا، قاهىرە ۋە شام قاتارلىق بىرمۇنچە شەھەرلەر بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار باغداتتەك ئەھمىيەتلىك ئەمەس ئىدى.

باغداتقا توپلانغان ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركى خەلقلەرنىڭ ئەرەپ دۇنياسىغا نىسبەتەن مەدەنىيەت جەھەتتىكى تەسىرى كۈچلۈك بولغانلىقتىن، پۈتۈن سىياسى، ئىلمىي پائالىيەتلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركى خەلقلەرنىڭ قولىدا ئىدى.

مەھمۇت قەشقەرى باغداتقا بارغان ۋاقىت سالچۇقىلار سۇلتانى مەلىكشاھنىڭ تەختتىكى ۋاقتى بولۇپ، ئۇنىڭ خوتۇنى تۈركان خاتۇن قاراخانىلار خانى تاۋغاچ بۇغراخاننىڭ قىزى ئىدى. بۇ خاتۇن رەسمىي سىياسى پائالىيەت بىلەن شۇغۇللانغان. ۋىلايەت دەرىجىلىك ئورۇنلارغا كۆپىنچە تۈركلەردىن ۋالى دەرىجىلىك ئەمەلدارلار تەيىنلىنەتتى. بۇنداق ئوبيېكتىپ سەۋەپ تۈپەيلىدىن، تۈركى خەلقلەرگە تېخىمۇ يېقىنلىشىش ۋە ئۇلار بىلەن ياخشى ئۆتۈش نىيىتىدە بولغانلارنىڭ ھەممىسى ۋە ئەرەپ تىلىدا سۆزلىشىدىغانلارنىڭ زور كۆپچىلىكى ئۈچۈن، تەبىئىي هالدا، ئۇيغۇر تىلى (خاقانىيە تىلى) نى ئۆگىنىش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلدى.

تارىخىي مەنبەلەردىن قارىغاندا، قاراخانىلار دۆلىتىدە ھەجرىيە 447 - 448 يىللىرى (مىلادى 1056 — 1057 - يىللىرى) سىياسى ئۆزگىرىش يۈز بەرگەن. ئەڭ چوڭ خان (ئارسلان خان) سۇلايمان ئىبنى يۇسۇپ ئۆزىنىڭ ئىنىسى ھەم خانلىق شېرىكى بولغان مۇھەممەت ئىبنى يۇسۇپقا قارشى سىياسى ئۆزگىرىش قوزغاپ، دۆلەت ھوقۇقىنى ئۇنىڭ قولىدىن تارتىۋالغان. ئىككى ئوتتۇرىدىكى جەڭدە ئارسلان خان سۇلايمان ئىبنى يۇسۇپ مەغلۇپ بولۇپ ئەسىرگە چۈشىدۇ. بۇغراخان مۇھەممەت ئىبنى يۇسۇپ ئۇنى زىندانغا تاشلاپ، دۆلەت ھوقۇقىنى قولىغا ئالىدۇ. بۇنىڭدىن تاشقىرى، يەنە ئىبنولئەسىر ئۆزىنىڭ «تارىخى كامىل» دېگەن ئەسىرىدە مۇنداق مەلۇمات بېرىدۇ: "15 ئايدىن كېيىن، بۇغراخان مۇھەممەت ئىبنى يۇسۇپ چوڭ خاقان (ئارسلان خان) بولۇپ، دۆلەت ھوقۇقىنى چوڭ ئوغلى ھۈسەيىن چاغرى تېگىنگە تۇتقۇزدى. ئۇنى دۆلىتىنىڭ نامزات خانى دەپ ئېلان قىلدى. لېكىن، بۇغراخانىنىڭ (ئارسلان خان مۇھەممەت ئىبنى يۇسۇپنىڭ) 2 - خوتۇنىدىن تۇغۇلغان كىچىك بىر ئوغلى بار ئىدى. بۇ خوتۇن ھۈسەيىن چاغرى تېگىنىنىڭ نامزات خانلىققا تەيىنلەنگەنلىكىگە نارازى بولۇپ، بۇغراخان (سۇلايمان ئىبنى يۇسۇپ) غا قەست قىلدى، ئۇنى ۋە پۈتۈن بىر ئائىلىنىڭ بىرنەچچە ئەزاسىنى زەھەرلەپ ئۆلتۈردى. ئۇنىڭ قېرىندىشى ئارسلان خان ئىبنى قادىرخان (سۇلايمان يۇسۇپ) نىمۇ بوغۇزلىۋەتتى. مەھمۇت ئىبنى ھۈسەيىن يەنى مەھمۇت قەشقەرى مۇشۇ قىرغىندىن ئامان قالغان بىرقانچە كىشىنىڭ بىرسى ئىدى. ئۇ بۇ ۋاقىتتا قېچىپ چىقىپ خوشنا

تۈرك ئەللىرىگە بېرىپ، بۇ جايلاردا 10 نەچچە يىل يۈرۈپ ئاخىرى باغداتقا كېلىپ قالدى. قەشقەرى بۇ ئۇزۇن سەپەر جەريانىدا تۈرك دۇنياسىنى كوزدىن كەچۈرۈش پۇرسىتىگە ئىگە بولدى.“

قاراخانىلار دەۋرىدە تۈركى خەلقلەرگە ئورتاق بولغان قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى ئەنئەنىسىنى ساقلىغان هالدا شەكىللەنگەن يېزىق تىلى ۋە ئەدەبىي تىل بار ئىدى. مەھمۇت قەشقەرى «دىۋان» نى يېزىشتا ئوز دەۋرىدىكى ئەدەبىي تىلنى ئاساس قىلدى. ئۇ خاقانىيەنىڭ مەركىزىي ئولكىسى (قەشقەر رايونى) دىكى خەلقلەر سوزلىشىدىغان ئورتاق تىلنى ئاساس قىلغان هالدا ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركى خەلقلەرنىڭ فۇنېتىكا-گىراماتىكا قائىدىلىرىنى ئېنىق چۈشەندۈردى. قاراخانىلارنىڭ مەركىزىي ئولكىسىدە ياشىغۇچى خەلقلەرنىڭ تىلىنى ئومۇمى تىلنىڭ ئاساسىي دەپ ھىساپلاپ، ئۇنىڭغا «خاقانىيە تىلى» دەپ نام بەردى. خاقانىيە تىلى ئەڭ ساپ ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى بولۇپ، ئۇ قەدىمقى ئۇيغۇرچە 24 ھەرپتىن تۈزۈلگەن؛ بارلىق خاقانلار، سۇلتانلارنىڭ كىتاپ، خەت - چەكلىرى قەدىمقى زاماندىن شۇ كەمگىچە، قەشقەردىن تارتىپ چىن ۋە ھەممە تۈرك شەھەرلىرىگىچە مۇشۇ يېزىق بىلەن يۈرگۈزۈلگەن.

مەھمۇت قەشقەرى خاقانىيە تىلىنىڭ ئەرەپ تىلىدىن قېلىشمايدىغانلىقى ئۈستىدە توختالغاندا، تۈركى تىلنىڭ ئەرەپ تىلى بىلەن بەيگىگە چۈشكەن ئىككى ئاتقا ئوخشاش تەڭ چېپىپ كېتىۋاتقانلىقىنى كورسەتكەن ئىدى.

«دىۋان» نىڭ مەزمۇنى

«دىۋان» تىلشۇناسلىق كاتېگورىيىسىگە كىرىدىغان ئەسەر بولسىمۇ، لېكىن شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئۇنىڭغا ھەممە ساھەدىن مەلۇمات بېرىلىپ، ناھايىتى كەڭ مەزمۇن بىلەن بېيىتىلغان.

(ئا) ئەدەبىيات

«دىۋان» بىزگە قاراخانىلار ئەدەبىياتى توغرىسىدىمۇ ياخشى مەلۇمات بېرىدىغان مەنبەلەردىن بىرىدۇر. ئۇنىڭغا قەدىمدىن تارتىپ ئۇيغۇر ۋە تۈركى خەلقلەرنىڭ تۇرمۇشىنى، مەدەنى ھاياتىنى، كۈرەش پائالىيىتىنى، ئەقىل - پاراسىتىنى ئىنچىكە ۋە ئەتراپلىق بايان قىلىدىغان 242 پارچە (1 - جىلدىدا 117 پارچە، 2 - جىلدىدا 48 پارچە، 3 - جىلدىدا 77 پارچە) ئەدەبى پارچە ۋە تۈركى خەلقلەرنىڭ سەرگۈزەشتىلىرىنى ئىپادىلەيدىغان 200 پارچىدىن ئارتۇق شېئىر، قوشاق، تەمسىل، ھېكمەتلىك سۆزلەر كىرگۈزۈلگەن. «دىۋان» غا كىرگۈزۈلگەن شېئىر، قوشاق، ماقال - تەمسىللەر ئۆزىنىڭ يېقىملىقلىقى، گۈزەللىكى، رەڭدارلىقى ۋە مەزمۇنىنىڭ موللىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ.

(1) ئوۋچىلىق ۋە ئەمگەك قوشاقلىرى

«دىۋان» دىكى ئوۋچىلىق ۋە ئەمگەك قوشاقلىرى تەبەئتنى، جەمئىيەتنى ئۆزگەرتكۈچى، ماددى ۋە مەنىۋى بايلىقنى ياراتقۇچى ئەمگەكچى خەلقنىڭ پائالىيىتى، روھىي قىياپىتى ۋە سەيلە - تاماشاسىنى تەسۋىرلەپ مۇنداق دەيدۇ:

يىگىتلەرنىڭ ئىشلەتۇ
يىغاچ يەمىش ئىرغاتۇ
قۇلان كېيىك ئاۋلاتۇ
بەزرەم قىلىپ ئاۋنالىم

(يىگىتلەرنى ئىشقا سېلىپ، مۇۋلىنىك دەرەخلەرنى ئىرغاتتۇرۇپ، ياۋا ھايۋانلارنى ئۇۋلىتىپ، بايرام قىلىپ كوڭۈل ئاچايلى.)①

«دىۋان» دىكى بۇ خىل ئوۋچىلىق ۋە ئەمگەك قوشاقلىرىغا ئىپتىدائىي جەمىيەتكە دائىر ماتېرىياللار سىڭدۇرۇلگەن بولۇپ، بۇ قوشاقلار ئەدىبىي قىممىتى جەھەتتىنلا ئەمەس، بەلكى ئۇزاق زامانلاردىكى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى، ئىپتىدائىي جەمىيەتنى ئۆگىنىش، تەتقىق قىلىشتا ئىنتايىن چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە.

(2) جەڭ قوشاقلىرى

«دىۋان» دىكى جەڭ قوشاقلىرىدا قاراخانىلار تېررىتورىيىسىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش، قاراخانىلار ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش، كىچىك خانلىقلارنى بىرلىككە كەلتۈرۈش، ئىچكى بۇلۇنۇشكە خاتىمە بېرىشتىكى جەڭ-ئۇرۇشلار ۋە ئىسلام دىنىنى كېڭەيتىشتە ۋە ئومۇملاشتۇرۇشتا غەيرى دىندىكىلەر ئۈستىدىن قىلىغان غازاتلار، خوشنا ئەللەرنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى ئېلىپ بارغان جەڭ، ئۇرۇشلار ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

ئالپلار ئارىغ ئالقىشۇر
كۆچ بىر قىلىپ ئارقاشۇر
بىر بىر ئۇزە ئالقىشۇر
ئەزگەرمەزىپ ئوق ئاتار

(باتۇرلار بىر-بىرىنى ئولتۇرۇشتى، كۈچىنى توپلاپ

① «دىۋان» يوقۇرىقى توم، 348-بەت.

ئۆز كىشىلىرىنى قوللاشتى، مەدەت بېرىپ بىر-بىرىنى ئالقىشلاشتى، ئۇلۇغدىن قورقماي ئوق ئېتىشتى.)①

....

تەلىم باشلار يۆۋالدىمات
ياغى ئاندىن ياۋالدىمات
كۈچى ئانىڭ كەۋەلدىمەت
قىلىچ قىنقا كۈچۈن سىغدى

(باتۇرلارنىڭ باشلىرى تېنىدىن جۇدا قىلىندى، شۇڭا دۈشمەنىنىڭ ھەيۋىسى سۇنۇپ، كۈچى ئاجىزلاشتى. قىلىچلار يۈزگە قاتقان قاننىڭ كوپلۈگىدىن قىنىغا تەستە سىغدى.)②

(3) مەرسىيە قوشاقلىرى

«دىۋان» دىكى مەرسىيە قوشاقلىرى قايغۇ، ئۇلۇغ ئادىملىرى يۈز بەرگەندە ئېيتىلىدىغان مەرسىيىلەر. «دىۋان» دا چوڭ سالماقنى تەشكىل قىلىدىغان ئىككى مەرسىيە بار: بۇنىڭ بىرى قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ مەشھۇر قەھرىمانى ئالىپ ئەر تۇڭانىڭ ئۇلۇمىگە بېغىشلانغان مەرسىيە، يەنە بىرى نامى كورسىتىلمىگەن بولسىمۇ، ئۇرۇشتا ۋاپات بولغان تارىخي شەخسلەر ۋە ئۇلارنىڭ پەزىلەتلىرىنى ئەسلىتىدىغان مەرسىيىلەر. مەسىلەن:

ئالىپ ئەرتۇڭا ئولدىمۇ
ئېسىز ئاژۇن قالدىمۇ

① «دىۋان» 1 - توم، 316 -، 317 - بەتلەر.
② «دىۋان» ئۈچۈنچى توم، 515 -، 516 - بەتلەر.

ئۆزلەك ئۈچىن ئالدىمۇ
ئەمدى يۈرەك يېرتىلۇر

(ئالىپ ئەرتۇڭا ئۆلدىمۇ؟
يامان دۇنيا قالدىمۇ؟
پەلەك ئۈچىنى ئالدىمۇ
ئەمدى يۈرەك تىتىلۇر.)①

....

ئۈلشىپ ئەرەن بورلەيۇ
يىرتىپ ياقا ئۈرلايۇ
سىقرىپ، ئۈنى يۈرلايۇ
سىغتاپ كوزى ئورتولۇر

(ئەرلەر بورىدەك ھۇلىشىپ،
ياقا يىرتىپ ۋاقىرىشىپ،
ئۈنىنىڭ بىرىچە چىقىراپ، پەرياد چېكىپ،
ئوكسۈپ كوزنى ئورتىلەر.)② (ئاپراسىياپنىڭ ئۆلۈمى ئۈچۈن)

بۇخىل مەرسىيىلەردە تىپىك تارىخىي شەخسلەرنىڭ خەلق يولىدا كورسەتكەن خىزمىتى ئەسلىنىپ، ئۇنىڭ جەڭدە ۋاپات بولغانلىقىغا چوڭقۇر قايغۇ ـ ھەسرەت ئىپادىلەنگەن.

(4) مۇھەببەت قوشاقلىرى

① «دىۋان» يۇقۇرىقى توم، 59 - بەت.

② «دىۋان» يۇقۇرىقي توم، 254 - بەت،

قاراخانىلاردىن ئىلگىرىكى دەۋرلەردە مەيدانغا كەلگەن مۇھەببەت قوشاقلىرى شۇ دەۋردىكى ئەمگەكچى خەلقنىڭ ساپ ـ سەممىي ئەخلاقىنى، سويگۇ ـ ھېسسىياتىنى، شۇ دەۋردىكى كىشىلىك ۋىجدان ۋاپادارلىقىنى تىپىك ئىپادىلىگەن. بۇ قوشاقلار «دىۋان» يېزىلىشتىن بۇرۇن خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقالغان مۇھەببەت قوشاقلىرىدۇر. مەسىلەن:

باردى كوزۇم يارۇقى
ئالدى ئۇزۇم قونۇقى
قاندا ئەرىنج قانىقى
ئەمدى ئۇدىن ئوزغۇرۇر

(كوزۇمنىڭ يورۇغى كەتتى،
جېنىمنى ئالدى،
ئۇ قەيەردە بولغاي،
ئەمدى ئۇيقۇدىن ئويغىنار.)①

كوز نۇرۇم (سويگەن يارىم) كەتتى، ئۇ مېنىڭ روھىمنىمۇ ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ كەتتى. ئەمدى ئۇ قەيەردىكىن؟ (ئۇنىڭ پىراقىدىن) كوزۇمگە ئۇيقۇ كەلمەيدۇ.

....

بۇلنار مەنى ئۇلاس كوز
قارا مەڭىز قىزىل يۇز

① «دىۋان» يۇقۇرىقى توم، 65 ـ بەت.

ئاندىن تامار تۇگەل تۇز
بولناپ يانا ئول قاچار

(ئۇۋلار مىنى خۇمار كوز،
قارا خاللىق قىزىل يۈز،
تامار ئاندىن تۇگەل ئۇز،
ئۇۋلاپ يەنە ئۇ قاچار.)①

قارا مەڭلىك قىز يۈزلىرىدىن گۈزەللىك تېمىپ تۇرىدىغان خۇمار كوز مېنى ئەسىر قىلدۇ، ئەسىر قىلدۇ-دە، يەنە قېچىپ كېتىدۇ.

(5) پەندى-نەسىھەت قوشاقلىرى

«دىۋان» دا يېزىلغان پەندى-نەسىھەت قوشاقلىرى شۇ دەۋرنىڭ ئىجتىمائىي ئەخلاق قارىشىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. بۇ قوشاقلاردا كىشىلەر ئەجداتلارنىڭ ئېسىل خىسلەتلىرىگە ۋارىسلىق قىلىشقا، ئۇلارنى ئۇزلەشتۇرۇشكە، چوڭلارغا ھورمەت قىلىشقا، ئىلىم-پەن ئۇگىنىشكە دەۋەت قىلىنغان ۋە تەييارتاپلىق، يالغانچىلىقنىڭ ئىنسانغا زىيانلىق ئىكەنلىگى تەسۋىرلەنگەن.

بىلگە ئەرىگ ئەزگۇ تۇتۇپ سۆزىن ئېشىت
ئەرزەمىنى ئوگرەنىپەن ئىشقا سورا
(بىلىملىك ئادەمنى ئىززەتلەپ، سوزىنى ئىشىت،
پەزىلىتىنى ئوگىنىپ ئىشقا ئاشۇر.)②

---

① «دىۋان» بۇقۇرىقى توم، 82 - بەت.
② «دىۋان» يۇقۇرىقى توم، 558 - بەت.

(ب) تىبابەتچىلىك

«دىۋان» ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمقى تىببىي ئىلمى، تىبابەت تارىخى ئۈستىدە بىزنى مول ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەيدۇ. ئاتا - بوۋىلىرىمىز ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىش، تەبىئەت ۋە كېسەللىكلەر بىلەن كۈرەش قىلىش جەريانىدا، ھەرخىل داۋالاش تەدبىرلىرىنى ئىجات قىلغان ئىدى. «دىۋان» مۇشۇ تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەش ئاساسىدا، تۈركىي ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ماكانلاشقان رايونىنىڭ ئاب - ھاۋاسى، يەر - سۈيى، خەلقنىڭ تۇرمۇشى، ئۆرپ - ئادەتلىرى، غىزا - لىنىشى، بۇ جايلاردا ئۆسكەن ھەر خىل ئۆسۈملۈكلەر، ئوت - چۆپ، مەدەن، دورا - دەرمەك بايلىقلىرى، شاراپ تەييارلاش ئۇسۇللىرى، كېسەللىكلەرنى داۋالاش ۋە دورد - گەرلىك ئىلمى توغرىسىدا ماتېرىيال بېرىدۇ.

شۇ دەۋردە خەلق ئىچىدە پەيدا بولغان كېسەللىكلەر - دىن قان بېسىمى كېسىلى، ەوخۇ كېسىلى، ئۇيقۇسىزلىق كېسىلى، بەزگەك، ئاق كېسەل، ئىچ ئۆتكۈ، زۇكام، باش ئاغرىقى، چىش ئاغرىقى، چاپلاشقاق كېسىلى، قوساق ئاغ - رىقى، قېرىندا سېرىق سۇ يىغىلىش كېسىلى، سېرىق چىچەك كېسىلى، ئۆسمۈرلەرنىڭ تېرىنىغا ئاق داغ چۈشۈش كېسىلى، كېزىك كېسىلى، ئايالالارنىڭ يۈزىگە داغ چۈشۈش كېسىلى، تاز، قىچىشقاق كېسىلى قاتارلىق ھەرخىل يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنى داۋالىغانلىقى، قوساق ئاغرىقىنى ئىگىر بىلەن داۋالىغانلىقى، "ئاكىت" دەپ ئاتىلىدىغان بىرخىل دورىنى زەپەر بىلەن قوشۇپ ئاياللارنىڭ يۈزىدىكى داغنى داۋالى - غانلىقى بىر بىرلەپ بايان قىلىنىدۇ. يەنە ھەرخىل كېسەل - لىكلەرنى داۋالاپ ساقايتىشتا ھەسەل، زەپەر، سىغۇن

ئوت (مېھرىگىيا)، قوداي يېشىن، ئېپار ۋە ھايۋان، ئۈچار - قانات ھەمدە ھەر خىل ئوسۇملۇكلەردىن پايدىلىنىلغانلىقى توغرىسىدا تەپسىلى مەلۇمات بېرىلىدۇ. بىز بۇنىڭدىن تۈركى ۋە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەدىمدىن تارتىپلا ئۆزىگە خاس تىببى ئىلمىنىڭ بولغانلىقى، بۇ ئىلىمنى راۋاجلاندۇرۇشتا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىچكى ئۆلكىلەردىكى داۋالاش تەجرىبىلىرىنى ئەپچىللىك بىلەن تاللاپ قوبۇل قىلىپ، ئۆز تىببى ئىلمىنى بېيىتقانلىقىنى كورۈۋالالايمىز.

«دىۋان» دا يەنە ئۇيغۇر ۋە تۈركى خەلقلەرنىڭ كالىندارچىلىقىغا دائىر مەلۇماتلار بېرىلگەن. ئەڭ قەدىمقى زامانلاردىن تارتىپلا يىللارنى موچەل بىلەن ھىساپلاش ئۇسۇلىنىڭ تۈركى خەلقلەر ئارىسىدا ئومۇملاشقانلىقىدىكى تارىخىي پاكىتلارنى بىزگە يېزىپ قالدۇرغان.

قاراخانىلار دەۋرىدە ئاسترونومىيە خېلىلا تەرەققى قىلىپ، ئاسماندىكى سەييارىلەرنىڭ ئورۇنلىشىشىنى تەتقىق قىلىش باشلانغان. شۇ چاغدىكى ئاسترونوملار ناھايىتى نۇرغۇن يۇلتۇزلارغا ئىسىم قويۇپ، بىرنى ئاسمان جىسىملىرى توغرىسىدا مەنبەلەر بىلەن تەمىنلىگەن ئىدى. «دىۋان» دا بۇ ھەقتىمۇ ياخشى مەلۇمات بېرىلگەن.

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركى تىللار دىۋانى» قاراخانىلار خانلىقى دەۋرىدە بىزگە قالدۇرۇلغان مەدىنى مىراس بولۇپلا قالماستىن، شۇنداقلا ئۇيغۇر ۋە بارلىق تۈركى خەلقلەرنىڭ ئۇزاق تارىخىي ئوتمۇشىنى تىل ۋاستىسى بىلەن بايان قىلىپ بەرگەن ئۆچمەس تارىخىي ھوججەتتۇر.

4. بولۇم «ئەتەبەتۇل ھەقايىق» توغرىسىدا

قاراخانىلار دەۋرىدە يېزىلغان «قۇتاتقۇبىلىك»، «تۈركى تىللار دىۋانى» دىن باشقا يەنە ئوزىنىڭ چوڭقۇر پەلسەپىۋى پىكىرلىرى بىلەن پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيادا مەشھۇر بولغان نادىر ئەسەر «ئەتەبەتۇلھەقايىق» («ھەقىقەت ئىشىگى») دىگەن ئەسەرنى مىسال قىلىش مۇمكىن.

«ئەتەبەتۇلھەقايىق» نىڭ ئاپتورى ئەھمەت يۈكنەكى 12 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 13 - ئەسىرنىڭ باشلىرى ياشىغان ئۇيغۇر ئەدىپ، ئۇنىڭ بۇ ئەسىرىنىڭ يېزىلغان ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. ئەمما ئەسەرنىڭ مەزمۇنى ۋە تىل خۇسۇسىيەتلىرىدىن قارىغاندا، بۇ ئەسەرنى قاراخانىلار دەۋرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا يېزىلغان دەپ تەخمىن قىلىشقا بولىدۇ. چۈنكى بۇ ئەسەرنىڭ مەزمۇنى ئىسلام دىنى ئەقىدىلىرى ئاساسىدىكى ۋەز - نەسىھەتلەرنى ئوز ئىچىگە ئالغان. بۇ ئەسەر جەمى 14 باپ، 484 مىسرا (كىتاپقا ئىلاۋە قىلىنغان 3 پارچە شېئىر بىلەن 512 مىسرا) دىن تەركىپ تاپقان. ئالدىنقى 5 بابى 11 بوغۇمدىن تۈزۈلگەن مەسنەۋى (ھەربىر كوبلىتى ئىككى مىسرالىق شېئىر)، كېيىنكى 9 بابىنىڭ ھەربىر مىسراسى 11 بوغۇمدىن تۈزۈلگەن. 1 -، 2 -، 3 - مىسرالىرى قاپىيىلىشىپ كېلىدىغان رۇبائى شەكلىدە يېزىلغان. كېيىن، دۇنيا ئالىملىرىدىن بىر قانچىلىرى ئىنچىكىلەپ تەتقىق قىلىپ، باشقىلارنىڭ ئىلاۋە قىلغان مىسـرالىرىنى قوشقاندا، بۇ ئەسەر جەمى 512 مىسرادىن تەركىپ تاپقان داستان ئىكەنلىكىنى تېپىپ چىقتى.

«ئەتەبەتۇل ھەقايىق» ئۇيغۇر ئەدەبىياتى، ئۇيغۇر تىلى ۋە تارىخىنى تەتقىق قىلىش ھەمدە قەدىمقى دەۋردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىنى ئۆگىنىشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. ئەمىر ئارسلان خوجا قاراخان تەرىپىدىن بۇ ئەسەرگە يېزىلغان ئىلاۋىدە، ئەسەرنىڭ قەشقەر تىلى (خاقانىيە تىلى) دا يېزىلغانلىقى ئېيتىلغان.

«ئەتەبەتۇل ھەقايىق» نىڭ «قۇتادغۇبىلىك» ۋە «تۈركى تىللار دىۋانى»غا ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، بۇ ئەسەر چاغاتاي تىلى (چاغاتاي دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تىلى) بىلەن يېزىلغان. بۇ ئەسەر ئۇيغۇر يېزىق تىلىنىڭ تەرەققىياتىنى ۋە تۈركى تىللار ئىچىدە تۇتقان ئورنىنى تەتقىق قىلىشىمىز ئۈچۈن بىزنى قىممەتلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ.

«ئەتەبەتۇل ھەقايىق»نىڭ بىزگە ھازىرچە مەلۇم بولغىنى 3 خىل قوليازما نۇسخىسى بولۇپ، بىرىنچىسى، قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسى (ئا نۇسخا). بۇ مىلادىنىڭ 1444-يىلى زەينول ئابىدىن، سۇلتان بەخت، ھۈسەيىن قاتارلىقلار تەرىپىدى سەمەرقەنتتە كۆچۈرۈلگەن، ھازىر ئىستانبۇلدىكى «ئاياسوفىيا» مۇزېيىدا ساقلانماقتا. ئىككىنچىسى، قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن ئەرەب يېزىقىدا قۇرمۇ-قۇر پاراللېل قىلىپ كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسى (ب نۇسخا) بولۇپ، بۇ نۇسخا مىلادىنىڭ 1480-يىلى ئابدۇلرازاق قاتارلىقلار تەرىپىدىن ئىستانبۇلدا كۆچۈرۈلگەن. بۇ نۇسخىمۇ ئىستانبۇلدىكى «ئايا سوفىيا» مۇزېيىدا ساقلانماقتا. ئۈچىنچىسى، يالغۇز ئەرەب يېزىقىدا

كوچۇرۇلگەن نۇسخىسى (ت نۇسخا) بولۇپ، بۇ نۇسخىمۇ ئىستامبۇلدا كوچۇرۇلگەن. بۇ نۇسخىنىڭ كوچۇرۇلگەن ۋاقتى ۋە كوچۇرگەن كىشىنىڭ نامى ئېنىق ئەمەس. ھازىر بۇ نۇسخىمۇ ئىستامبۇلدىكى «توپقاپى ساراي» كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا.

بەشىنچى باپ

قاراخانىلار خانلىغىنىڭ يىمىرىلىشى

قاراخانىلار خانلىغى مىلادى 9 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن 13 - ئەسىرگە قەدەر ھوكۇم سۈرۈپ، مىلادىسىنىڭ 1222 - يىلى يىمىرىلدى.

قاراخانىلار خانلىغى فېوداللىق تۈزۈمدىكى ئۇيغۇر ئىسلام دولىتى، قاراخانىلار ھوكۇمرانلىق قىلغان دەۋر — مەملىكىتىمىز تارىخىدا زور ئەھمىيەتكە ئىگە دەۋردۇر. يىغىپ ئېيتقاندا، ئۇ قاراخانىلار تېررىتورىيىسىدە ياشىغان ئۇيغۇر، تۈركى خەلقلەرنى بولۇپمۇ قەشقەر ۋادىسىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش، گۈللەندۈرۈشتەك تارىخىي ۋەزىپىنى ئۆتىدى. بىرقانچە مۇستەقىل ھاكىمىيەتلەرنى ۋە بىرقانچە قەۋملەرنى قاراخانىلار دائىرىسىگە كىرگۈزۈپ، بىرلىككە كەلگەن قۇدرەتلىك قاراخانىلار دولىتىنى قۇردى. قاراخانىلار دولىتىنىڭ قۇرۇلۇشى دولىتىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى ۋە مەدەنىيىتىنى ئالغا سۈرۈپ، يېپيېڭى بىر ئىسلام مەدەنىيىتىنى مەيدانغا كەلتۈردى. كەڭ تېررىتورىيىگە ھوكۇمرانلىق قىلغان قاراخانىلار خانلىغى ئۆز دائىرىسىدىكى رايونلارنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، مەركەزلەشتۈرۈپ باشقۇرۇش بىلەن يەرلىك باشقۇرۇش تۈزۈمىنى يولغا قويدى. خان ئۆزىگە قاراشلىق يەرلەرنى ئۆز پەرزەنتلىرىگە

بولۇپ بەردى. ئوتتۇرا ئاسيا، ماۋرا ئۇننەھر ۋە يەتتە سۇ قاتارلىق جايلاردىكى ئېلىك خان، ئەمىر، بەگلەر ئەپلىك جۇغراپىيىلىك شارائىتتىن پايدىلىنىپ، تەپرىقىچىلىق ھەركەتلىرى بىلەن شۇغۇللاندى. ئۇلار ئۆزى بەگ، ئۆزى خان بولۇۋېلىپ، ئۆز مەيلىچە ئىش قىلىدىغان، بىر بىرى بىلەن دۈشمەنلىشىدىغان، ئۆزئارا تالاش - تارتىش قىلىدىغان بولۇپ قالدى. نەتىجىدە قاراخانىلار خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىختىلاپ، زىددىيەتلەر كۈچەيدى. "ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچىلار بىلەن ئېكسپلاتاتسىيە قىلىنغۇچىلار ئوتتۇرىسىدىكى سىنىپىي كۈرەش — فېوداللىق تۈزۈمنىڭ ئاساسىي بەلگىسى."① ئەمگەكچى خەلقلەر بىلەن ھوكۇمران سىنىپ ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت بارغانسېرى كەسكىنلىشىپ، كېلىشتۈرگىلى بولمايدىغان دەرىجىگە يەتتى.

شۇنىڭ ئۈچۈن كورسىتىپ ئوتۇش كېرەككى، قاراخانىلار خانلىقى فېودال ئاقسۆڭەك خانزادىلەر ۋە دىنىي يۇقۇرى قاتلام ۋەكىللىرىنىڭ ھاكىمىيەت بولغاچقا، بۇ خانلىق ئۇلارنىڭ مەنپەئەتىنى قوغدايتتى. بۇ ھال قاراخانىلارنىڭ مۇستەھكەم بولماسلىقىغا، بولۇنۇشى، ئاجىزلىشىشىغا سەۋەپ بولدى.

قاراخانىلار خانلىقىنىڭ ئاخىرقى دەۋردە ھەرقايسى جايلاردا خەلق قوزغىلاڭلىرى كوتىرىلدى. قاراخانىلار خانلىقى دەل مۇشۇنداق خەلق قوزغىلاڭلىرىنىڭ زەربىسى ئاستىدا ئاجىزلىشىپ يىمىرىلىشكە يۈزلەنگەن ئىدى.

① ستالىن: «دىيالېكتىك ماتېرىيالىزىم ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزىم».

1 - بولۇم قاراخىتايلارنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى

خەنزۇچە تارىخ كىتابلىرىدا غەربىي "لياۋ" دەپ ئاتالغان قارا خىتايلار (ئەسلىدە قاراقىتان. بىز ئادەت بويىچە قاراختاي دەپ ئالدۇق). مىلادىنىڭ 1124 - يىللىرى جىن سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ زەربىسى ئاستىدا زاۋاللىققا يۈزلەندى. مۇنداق بىر تارىخىي شارائىتتا، قاراخىتايلاردىن يەلىلىغ تاشىن دىگەن بىر ئاقسوڭەك بىر قىسىم ئادەمنى باشلاپ غەربىي شىمال تەرەپكە قېچىپ كەلدى. ئۇ ئاخىرى بۇ رايونغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، بۇ جايدا "لياۋ" خانلىقىنى قۇرۇپ، ئۆزىنى خان دەپ جاكالىدى. بۇ خانلىق ئىسلام تارىخلىرىدا "قاراخىتايلار" دەپ ئاتالدى.

قارا خىتايلارنىڭ خانىنى يەرلىك خەلقلەر "گورخان" دەپ ئاتايتتى. بۇ خانلارنىڭ خانى دىگەنلىك بولاتتى. ئۇ ئۇرخۇن دەرياسى بويىدىكى خاتۇن شەھىرىگە، ئۇندىن كېيىن غەربىي شىمالغا يوتكىلىپ، يەنسەي ۋادىلىرىدىكى قىرغىز (خاكاسلار) رايونىغا باردى. قىرغىزلار ئۇنى يەنسەي ۋادىسىدىن ھەيدىۋەتكەندىن كېيىن، ئۇ يەنە جەنۇپقا يۈرۈش قىلىپ، بېشبالىق (جىمسار ئەتراپى) غا كېلىپ ئورۇنلاشتى. يەلىلىغ تاشىن جىن سۇلالىسىدىن قىساس ئېلىش ۋە قاراختاي خانلىقىنى قايتا قۇرۇش مەقسىدىدە بۇ جايدا قۇرۇلتاي ئېچىپ، نۇرغۇن كىشىلەرنى ئۆزىگە قوشۇپ، 40 مىڭدەك ئادەم توپلىدى. ئۇ غەربىي رايونغا ئىچكىرىلەپ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، ئېمىل دەرياسى بويىغا يېتىپ كەلدى. كېيىنچە چۆچەك رايونىغا كېلىپ ھەركەت-

لەندى. ئۇندىن كېيىن قوچۇ خانلىقى (ئۇيغۇر ئىدىقۇتى) چىڭگىزخانغا قەدەر بېقىپ كەلدى. جىن سۇلالىسى مىلادىنىڭ 1129 - يىلى يەللىغ تاشىنىڭ قايتا تىرىلىش ئۈچۈن ھەركەت قىلىۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، ئۇنىڭغا ئۇزۇل-كېسىل زەربە بەرمەكچى بولۇپ غەربىي رايونغا قوشۇن ئەۋەتكەندە، قاراخىتايلار بولۇنۇپ قېچىپ كەتتى. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى قاراخانىلار دائىرىسىدىكى يەتتە سۇغا يېقىن كەلگەندە، شىمالىي ئىلىك خان ئۇلارغا تاغ يوللىرىنى مۇھاپىزەت قىلىش، چىڭگىزنى قوغداش ۋەزىپىسىنى يۈكلەش شەرتى بىلەن يەر، سۇ كورسىتىپ بەردى ۋە مەلۇم دەرىجىدە خىزمەت ھەققى بەردى. ئەينى ۋاقىتتا بۇلارنى مۇنداق ئورۇنلاشتۇرۇشتىكى مەقسەت قارلۇق، قىپچاق، قانقىلى قاتارلىقلارنىڭ قاراخانلارغا قارشى ئىسيان كوتىرىشىگە تاقابىل تۇرۇش ئىدى. قارا خىتايلارنىڭ يەنە بىر قىسمى قاراخانىلارنىڭ مەركىزى قەشقەر، چىگىرىسىغا بارغاندا، قاراخانىلارنىڭ چىگرا مۇداپىئە قىسىملىرى ئۇلارغا قاخشاتقۇچ زەربە بېرىپ ھەيدىۋەتتى.

يەتتە سۇ ھاكىمى (تارىخىي كىتابلاردا قايسى ئىلىك خان ئىكەنلىكى ئېيتىلمىغان) قاراخىتايلارنى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشقا زورلىغاندا، قارا خىتايلار رەت قىلدى ۋە ئۇزلىرىنىڭ دىنىي ئېتىقادىنى ساقلاپ قېلىش ھىساۋىغا ئىلىك خان تەرەپتىن قويۇلغان ھەممە تەلەپلەرنى ئىجرا قىلىپ، خانغا تولۇق بوي سۇنىدىغانلىقىنى بىلدۈردى (ئۇلارنىڭ ئېتىقات قىلغان دىنى مانى دىنىمۇ ياكى خرىستىيان دىنىمۇ، ھازىرچە ئىسپاتلاش قىيىن)، ئەمما قاراخىتايلار ماكانلىشىپ بولغاندىن كېيىن، "چىگرا مۇدا-

پەسنى قوغداش" ۋەزىپىسىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان قىياپەتكە كىرىۋېلىپ، ئىچكى جەھەتتىن كۈچ توپلاپ، قاراخانىلار ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇش سۇيىقەستىنى پىلانلىدى.
1137 - يىلى قارلۇقلارنىڭ شىمالىي ئېلىك خانغا قارشى قوزغىلىڭى پارتلىغاندا، قاراختايلار پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ شىمالىي ئېلىك خانغا قارشى يېتىنە قوزغاپ، ئۇنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، بالاساغۇننى ئىشغال قىلدى.
مىلادىنىڭ 1137 - يىلى، خوجەند يېنىدىكى ئۇرۇشتا تامغاچ مەھمۇت خاننىڭ ئەسكەرلىرى يەللىغ تاشىن تەرىپىدىن مەغلۇپ بولدى. بۇ مەغلۇبىيەت ماۋرا ئۇننەھر خەلقى ئۈچۈن چوڭ بالايى - ئاپەت ئېلىپ كەلدى. قاراختايلار داۋاملىق ئىلگىرىلەپ يەنسەي دەرياسىدىن تالاسقا قەدەر سوزۇلغان كەڭ رايوننى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇپ، قارا خىتايلار ھاكىمىيىتىنى ئورناتتى.
قارا خىتايلارنىڭ خانى يەللىغ تاشىن زور تۈركۈمدىكى ھەربى قوشۇن بىلەن ئىسسىق كول ئارقىلىق قاراخانىلارنىڭ مەركىزى قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىپ، قەشقەرنى بېسىۋالدى، ئارقىدىنلا يەكەن، خوتەن، كۇچا، ئاقسۇ قاتارلىق يەرلەرنى بويسۇندۇرۇۋالدى. قەشقەر قاراختايلار تەرىپىدىن تامامەن ئىشغال قىلىنغاندىن كېيىن، قاراخانىلار قاراختاي خانلىقىغا بېقىندى بولۇپ قالدى. ئۇزۇن ئۆتمەي قارا خىتايلار شەرققە قاراپ يەنە داۋاملىق ئىلگىرىلەپ، قوچۇ خانلىقىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنىمۇ بويسۇندۇردى.
1141 - يىلى، قارا خىتايلار غەربىتىكى قاراخانىلار خانى تامغاچ مەھمۇت خان ئۈستىگە ئەسكەر تارتىپ بېرىپ، ئۆزكەنت، كاسان قاتارلىق مۇھىم شەھەرلەرنى

ئىشغال قىلدى. تامغاچ مەھمۇت خان سەمەرقەنتتىن ھەربى قوشۇن كەلتۈرۈپ، قارا خىتاي-لار بىلەن قاتتىق جەڭ قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئاجىز كېلىپ سۇلھى تەلەپ قىلدى. يەللىغ تاشىن تامـغاچ مەھمۇت خاننىڭ تەلىۋى بويىچە سۇلھى تۈزۈشكە قوشۇلدى. سۇلـھى بويىچە تامغاچ مەھمۇت خان "ئىچكى جەھەتتىن مۇستەقىللىقنى ساقلاپ قېلىپ، مەلۇم مىقداردا باج تاپشۇرۇش" شەرتى بىلەن قارا خىتاي-لارغا تەۋە بولدى.

مىلادىنىڭ 1141 - يىلى 9 - ئايدا، قاراخىتايلار غەربىتىكى سۇلـتان سەنجەر سالجۇقىغا قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلدى. سۇلتان سەنجەر سالجۇقـى قاراخىتاي-لارنىڭ ئىلگىرىلىشىگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، ئەسكەر باشلاپ ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ سەمەرقەنتكە قاراپ ئىلگىرىلىدى. قارا خىتايلار بۇخارا بىلەن سەمەرقەنت ئارىسىدىكى كاتۋان چۆلىگە ئەسكەر توپلىدى. مىلادىنىڭ 1141 - يىلى 10 - ئايدا، سۇلتان سەنجەر سالجۇقى بىلەن قاراخىتايلارنىڭ قوشۇنلىرى كاتۋان چۆلىدە ئىنتايىن دەھشەتلىك ئۇرۇش قىلدى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا سۇلتان سەنجەر سالجۇقنىڭ ئەسـكەرلىرى قاتـتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىـدى؛ ئىككـى تەرەپتىن 30 مىڭ ئادەم ھالاك بولدى. سۇلتان سەنجەر تىرمىزغا قاچتى. 1141 - يىلىنىڭ ئاخـىرى، قاراخىتايلار بۇخارانى ئىشغال قىلىپ، ئالىپ تېگىننى بۇخاراغا ئەمىر قىلىپ بەلگىلىدى.

سۇلتان سەنجەر سالجۇقنىڭ مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىشى خارەزىم شاھى ئاتسىز ئۈچۈن خـۇددى قاراخىـتاي-لارنى چاقىرىپ كەلگەندەك خەۋپلىك بىر ۋەزىيەتنى شەكىللەندۈر-

دى. قارا خىتايلارنىڭ قوماندانى ئەزبەر خارەزىمگە نۇرغۇن ھەربى قوشۇن باشلاپ بېرىپ، خارەزىم شاھىنى يەڭدى. بۇنىڭ بىلەن خارەزىم شاھى ئاتسىزنىڭ مەملىكىتى ئۇزۇنغا قالماي قارا خىتايلارنىڭ ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن تالان - تاراج قىلىندى. خارەزىم شاھى قارا خىتايلار بىلەن سۈلھى تۈزۈشكە مەجبۇر بولۇپ، ھەر يىلى 30 مىڭ دىنار (30 مىڭ تىللا) ئالتۇن تۆلەش ۋە مەملىكىتىدە ئۇنىڭ بىر ئالىي دەرىجىلىك ۋەكىلىنى تۇرغۇزۇش شەرتى بىلەن قارا خىتايلارغا بېقىندى ئەل بولدى.

2 - بولۇم قاراخىتايلارنىڭ زۇلمى

قارا خىتايلار ئەسلىدىكى لياۋ خانلىقىنىڭ ھاكىمىيەت شەكلىنى داۋاملاشتۇردى. تارىخىي مەنبەلەردىن قارىغاندا، قاراخىتايلار ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، بۇخارا، سەمەرقەنت، خارەزىم ۋە شىنجاڭ قاتارلىق جايلارنى قەدىمقى لياۋ خانلىقىنىڭ ھاكىمىيەت باشقۇرۇش سىستېمىسى بويىچە باشقۇردى. ئۇلار قاراخانىلارنىڭ ئەسلىدىكى بىر يۈرۈش چارىلىرىنى ئەمەلدىن قالدۇردى، يەرلىك ئاھالە ئۈستىدىكى سىياسىي زۇلۇمنى تېخىمۇ كۈچەيتتى. قاراخىتايلار ئۆزىگە قاراشلىق جايلار ۋە رايونلارنى تۆۋەندىكى 3 خىل ئۇسۇل بىلەن ئىدارە قىلدى:

1. بويسۇندۇرۇلغان يەرلىك ھاكىمىيەت ئورۇنلىرىغا ئۆزىنىڭ ئەمەلدارلىرى (باسقاق)نى ئەۋەتىپ، يەرلىك ھوكۇمدارلار ئۈستىدىن نازارەت قىلدى. مەسىلەن، قارا خىتايلار قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىدا كەنجى باسقاق ناملىق

ۋەكىلىنى تۇرغۇزدى. ئۇلار باشقا جايلاردىمۇ شۇنداق قىلدى.

2. مەلۇم مۇددەتتە باج - خىراج يىغقۇچى ئەمەلدار-لارنى ئەۋەتىپ، باج - خىراج يىغدى.

3. ئۆز ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى جايلارنىڭ ئەمەلدار-لىرىغا كۈمۈشتىن ياسالغان دەستەك (پەيزە) بېرەتتى. بۇ دەستەكنى ئالغانلار ئۇنى دائىم بېلىدىن ئايرىمايتتى، بۇ دەستەك قاراخىتايلارغا تەۋە بولغانلىقىنىڭ بەلگىسى ئىدى. قاراخىتايلار ئۆز ھاكىمىيىتىنى ئورناتقاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ باسقاق (ئەمەلدار)لىرىنى ئەۋەتىپ داۋاملىق ئېغىر ئالۋاڭ - ياساقلارنى ئېلىپ، خەلقنى دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيە قىلدى. ھەربىر ئائىلە باشلىقىنى بىر دىنار (بىر تىللا) باج تاپشۇرۇشقا مەجبۇر قىلدى. بۇ باجدىن باشقا يەنە خىراج دەپ، مەھسۇلاتنىڭ 10 دىن بىرىنى تارتىۋالاتتى. بۇ باجنى ۋاقتىدا تاپشۇرمىغانلارنى دەرھال جازالايتتى. قارا خىتايلارنىڭ چىرىكلىرى ئېغىمۇ ھەددىدىن ئېشىپ، يەرلىك خەلقنىڭ خوتۇن - قىزلىرىغا باسقۇنچىلىق قىلىپ، ئۇلارنى دەپسەندە قىلىسىمۇ، ھېچقانداق جاۋاپكار-لىققا تارتىلمايتتى.

مىلادىنىڭ 1143 - يىلى، قاراخىتايلارنىڭ خانى يەللىغ تاشىن ئۆلدى، قاراخىتاي خانلىقىنىڭ تەخت ۋارىسى يەللىغ ئېلى كىچىك بولغاچقا، ئۇنىڭ ئورنىغا يەللىغ تاشىننىڭ خوتۇنى كوياك ياكى "پوسوۋەن خان" خان بول-دى. بۇنىڭ خانلىق ۋاقتىنىڭ قانچىلىك داۋام قىلغانلىقى تارىخىي مەنبەلەردە ئېنىق ئېيتىلمىغان. ئەمما، يەللىغ تاشىن (گورخان) ئۆلگەندىن كېيىن، قاراخىتايلار ئىچىدە خانلىق تالىشىش كۈرەشلىرى ئىنتايىن كەسكىن بولۇپ، نەتىجىدە

"كوياك" ئولتۇرۇلدى. مىلادىنىڭ 1150 - يىلى، قارا-
خىتايلار تەختىدە يەلىغ ئىلى («شىنجاڭنىڭ قىسقىچە
تارىخى» دا چورۇق دەپ ئاتالغان) ئولتۇردى، قاراخىتاي-
لارغا قاراشلىق جايلارنى گورخاننىڭ ئىدارە قىلىش ئۇسۇلى
بويىچە ئىدارە قىلدى.

مىلادى 1156 - يىلى، ئىبراھىم ئىبنى ئەھمەت قارا-
خان قەشقەردە ۋاپات بولدى. شۇ يىلى ئىبراھىم ئىبنى مۇ-
ھەممەت تاۋغاچ قاراخان قەشقەردە تەختتە ئولتۇردى. ئۇ-
مۇ قاراخىتايلاغا تەۋە بولۇپ، مەلۇم مىقداردا باج تولەپ
تۇردى.

مىلادىنىڭ 1156 - يىلى، خارەزىم شاھى ئاتسىز ۋاپات
بولدى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئىل ئارسلان خان تەختتە ئولتۇر-
دى. مىلادىنىڭ 1157 - يىلى، سۇلتان سەنجەر سالچۇقى
ۋاپات بولدى. بۇ چاغدا ئۇ 71 ياشتا ئىدى. سەنجەر سال-
چۇقى خانلىقىنىڭ نەسلىدىن (مەلىكشاھ نەسلىدىن) غىيا-
سىدىن مۇھەممەت ئىبنى مەھمۇت ئىراقتا خان بولدى. بۇ ۋا-
قىتتا سەمەرقەنتتە قاراخانلاردىن ئىبراھىم ئارسلان خاننىڭ
ئوغلى تامغاچ مۇھەممەتنىڭ قاراخىتايلارغا بېقىندى ھاكىمى-
يىتى مەۋجۇت ئىدى، تامغاچ مۇھەممەت خان ھاكىمىيىتى
ئۇزۇن داۋام قىلالمىدى. مۇشۇ مەزگىللەردە يەتتە سۇ قا-
تارلىق جايلاردا قارلۇقلار قاراخىتايلارغا قارشى قوزغىلاڭ
كوتەردى، تامغاچ مۇھەممەت خان قارلۇقلار تەرىپىدىن ئول-
تۇرۇلدى. تارىخچى جامال قارشى بۇ ۋەقەنى مىلادىنىڭ
1156 - يىلى بولغان دەپ كورسىتىدۇ.

تامغاچ مۇھەممەت ئىبراھىم خاننىڭ ئورنىغا يۇسۇپ
ئىبنى مۇھەممەت قاراخان بولۇپ، سەمەرقەنتتە تەختتە ئول-

تۆردى. يۈسۈپ ئىبنى مۇھەممەت قاراخان تەختكە چىقىش بىلەن، قارلۇقلارنىڭ قاراخانغا قارشى قوزغىغان ئىسيانىنى بېسىقتۇرۇش ئۈچۈن دەررۇ تەدبىر قوللىنىپ، قارلۇقلارنىڭ رەئىسى قاراخان ياپغۇنى ئۆلتۈردى، قارلۇقلارنىڭ ئىسيانى تىنجىتىلدى.

قارلۇقلار ئىسيانى تىنجىتىلغاندىن كېيىن، قارلۇقلارنىڭ بىر قىسمى خارەزىم شاھى سۇلتان ئېل ئارسلان خان قېشىغا قېچىپ بېرىپ، ئۇنىڭدىن پانالىق تىلىدى. خارەزىم شاھى ئېل ئارسلان قارلۇقلار بىلەن بىرلىشىپ، مىلادىنىڭ 1158 -يىلى، ماۋرا ئۇننەھرگە يۈرۈش قىلدى. سەمەرقەنتتىكى قاراخانىلار خانى تامغاچ ئىبنى مۇھەممەت قاراختايلارنىڭ خانى گورخاندىن ياردەم تەلەپ قىلدى. قاراختايلار ئېلىك تۈركمەن قوماندانلىقىدا 10 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى ياردەمگە ئەۋەتتى. خارەزىم شاھى بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ چېكىندى، شۇنىڭ بىلەن ئۇرۇش سۇلھى يولى بىلەن ھەل قىلىندى. خارەزىم شاھى ئۇرۇشتا يېڭىلگەنلىكى ئۈچۈن قاراختايلارغا ھەسسىلەپ باج تۆلەشكە مەجبۇر بولدى. بۇ ۋاقىتتا بۇخارادا جالالىدىننىڭ ئوغلى قىلىچخان مەسئۇت ھوكۇم سۈرۈۋاتاتتى. خارەزىم شاھى ئارسلانخان مىلادىنىڭ 1172 - يىلى ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئورنىغا كىچىك ئوغلى سۇلتان شاھ تەختكە چىقتى. بۇ چاغدا، ئارسلانخاننىڭ چوڭ ئوغلى تەكەش جەندنى ئىدارە قىلاتتى. خارەزىم شاھلىقىنىڭ ھوكۇمران گۇرۇھىنىڭ ئىچكى قىسمىدا زىددىيەتلەر كەسكىنلىشىپ، ئاكا - ئۇكا ئىككىيلەن تەخت تالىشىپ قالدى. نەتىجىدە، تەكەش سۇلتان شاھتىن تەختنى تارتىۋالدى. ئۇ مىلادىنىڭ 1172 - يىلى خارەزىم تەختىگە چىقىپ مىلادىنىڭ 1200 - يىلىغىچە ھوكۇم

رانلىق قىلدى. خارەزىم شاھى تەكەش تەختكە چىقىشى بىلەن قاراختايلارغا قارشى قوزغىلاڭ كوتىرىپ، قاراختاي-لارنىڭ باسقىنىنى ئولتۇردى، قاراختايلار بۇ قوزغىلاڭنى قو-راللىق باستۇرۇۋەتتى.

1200 - يىلى خارەزىم شاھى تەكەش ۋاپات بولدى، ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى مۇھەممەت خارەزىم شاھلىق تەختىگە چىقتى. بۇ ۋاقىتدا سەمەرقەندتە قاراخانىلاردىن ئىبراھىم ئىبنى ھۇسەيىن ئوغلى ئوسمان سۇلتان ئۇنۋانى بىلەن ھوكۇمرانلىق قىلاتتى. قاراختايلارنىڭ سەمەرقەندتىكى زۇلمى چېكىدىن ئاشقانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ ھوكۇمرانلىقىغا قارشى چەكسىز غەزەپ - نەپرەت پۇتۇن سەمەرقەندنى قاپلىغان ئىدى. شۇنىڭدەك ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەممە جايلىرىدا قاراختايلارنىڭ زۇلمى-غا قارشى ئوت ئۇچقۇنلىرى يېنىپ، خەلقىنىڭ نارازىلىقى كۈندىن - كۈنگە كۈچەيمەكتە ئىدى. قاراختايلارغا قارشى قوز-غىلاڭ ئالدى بىلەن خوتەندە كوتىرىلدى. قاراختايلار قار-لۇقلارنىڭ باشلىقى ئارسلانخانغا قوزغىلاڭنى باستۇرۇشقا يار-دەم بېرىش ھەققىدە بۇيرۇق قىلدى. ئارسلانخان قاراخ-تايلارغا قارشى بولغاچقا، قاراختايلار مۇشۇ تەدبىر ئارقىلىق ئارسلان خاننىڭ قارشىلىقىنى بوشىتىپ، ئۇنىڭ دىققەت - ئېتىۋارىنى خوتەن خەلقىنىڭ قوزغىلىڭىنى باستۇرۇشقا بۇرۇ-ماقچى بولدى. ئارسلانخان قاراختايلارنىڭ بۇيرۇغى بو-يىچە، نائىلاج ھالدا خوتەن خەلقىنىڭ قوزغىلىڭىنى باس-تۇردى. لېكىن كۈرەش يوشۇرۇن ھالدا داۋاملىق راۋاجلاندى.

مىلادىنىڭ 1204 - يىلى، چىڭگىزخان نايمانلارنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇنىڭ باشلىقى تايان خاننى ئولتۇردى. تايان خاننىڭ ئوغلى كۈچلۈك شىنجاڭغا — قاراختايلارنىڭ يېنىغا پانا تارتىپ قېچىپ كەلدى. بۇ ۋاقىتتا، بۇ يەردىكى ھەر مىللەت

خەلقىنىڭ قاراخىتايلارنىڭ ھوكۇمرانلىقىغا قارشى قوزغىلاڭلىرى خۇددى لاۋىلداپ يانغان ئوتتەك ھەممە جايغا تۇتاشقان ئىدى. قاراخىتايلارنىڭ خانى ۋەزىيەتنى ئوڭشاش مەقسىتىدە كۇچلۇكنى دەرھال قارشى ئېلىپ، ئۇنىڭغا قىزىنى بېرىپ، ئۇنى كۇيوغۇل قىلدى. كۇچلۇك قاراخىتاي خانىنىڭ قېشىدا بىر مەزگىل تۇردى.

مىلادىنىڭ 1205 - يىلى، قەشقەردە قاراخانىلار خانى يۇسۇپ ئىبنى مۇھەممەت ۋاپات بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا مۇھەممەت ئىبنى يۇسۇپ خان بولدى. قەشقەر خانى گەرچە قاراخىتايلارغا بېقىندى بولسىمۇ، ئەمما قارا خىتايلارغا قارشى كۇرەشنى زادىلا توختاتمىدى.

قاراخىتايلارنىڭ خانى ئۆزىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى چىرىكلەشكەن ۋە لىڭشىپ قالغان ھاكىمىيىتىنى جېنىنىڭ بېرىچە قوغداپ قېلىش ئۇچۇن، قاراخانىلارنىڭ سەمەرقەنتتىكى ئېلىك خانى سۇلتان ئوسمانغا كۇيوغۇل بولۇشنى تەلەپ قىلدى. سۇلتان ئوسمان خان قاراخىتاي خانىنىڭ بۇ تەلىۋىنى قاتتىق رەت قىلدى ۋە قاراخىتايلارنىڭ سەمەرقەنتكە ئەۋەتكەن ۋەكىلىنى دەرياغا تاشلاپ، قاراخىتايلار بىلەن مۇناسىۋەتنى ئۇزگەنلىكىنى جاكالىدى.

سۇلتان ئوسمان خان قاراخىتايلارنىڭ ھوكۇمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش ئۇچۇن، خارەزىم شاھى مۇھەممەت بىلەن ئىتتىپاق تۇزۇش مەقسىتىدە مۇھەممەت شاھنىڭ قىزى بىلەن نىكاھلىنىشنى ئوتتۇرىغا قويدى. خارەزىم شاھى مۇھەممەت سۇلتان ئوسمان خانىنىڭ بۇ تەلىۋىنى قوبۇل قىلدى.

غەربىي قاراخانىلارنىڭ خانى سۇلتان ئوسمان قاراخىتايلارنىڭ ھوكۇمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش ئۇچۇن، خا-

رەزىم شاھى مۇھەممەت بىلەن ئىتتىپاق تۈزدى. ئەسلىدە خارەزىم شاھى مۇھەممەتنىڭ ئانىسى توركان خاتۇن قاراخا-نىلار ئەۋلادىدىن ئىدى. خارەزىم شاھى مۇھەممەت بىلەن سۇلتان ئوسمان قاراختايلارنى قوغلاپ چىقىرىش ئۈچۈن، بىر-لەشمە قوشۇن تەشكىل قىلىپ، ئوترازدا قاراختايلارنىڭ قو-شۇنى بىلەن ئۇرۇش قىلدى. بۇ ئۇرۇشتا سۇلتان ئوسماد-نىڭ بىرلەشمە قوشۇنى قاراختايلارنىڭ تانىكو باشچىلىقىدى-كى قوشۇنلىرىنى ئۇزۇل - كېسىل تارمار قىلىپ، نۇرغۇنلىرىنى ئەسىرگە ئالدى. تانىكو قېچىپ قۇتۇلدى.

ۋەزىيەتنى كۆزەتكەن كۈچلۈك پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ دەرھال ئىسيان كوتىرىپ، مىلادىنىڭ 1211 - يىلى قاراختا-تايلارنىڭ خان ئوردىسىنى ئىشغال قىلىۋالدى ۋە قاراختاي-لارنىڭ خانى چورۇقتىن ھاكىمىيەتنى تارتىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن قاراختايلار ئاغدۇرۇلۇپ، ھاكىمىيىتى مۇنقەرز بولدى. كۈچلۈك قاراختايلارنى يوقاتقانلىقىنى داۋراڭ قىلىپ، قارا-ختايلارنىڭ قول ئاستىدىكى رايون ۋە جايلارنى ئۆز تە-ۋەلىكىگە ئېلىۋالدى.

كۈچلۈك قاراختايلارنىڭ ئورنىنى باستى. كۈچلۈك ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن تىغ ئۇچىنى ئالدى بىلەن غەربىي قىسىم قاراخانىلار خانى سۇلتان ئوسمان ۋە خارەزىم شاھىغا قاراتتى. شۇ يىلى ئۇ-لارغا قارشى ئۇرۇش قوزغىدى. مۇشۇ ئۇرۇش جەريانىدا، ماۋرا ئۇننەھردىكى بۇخارا ۋە سەمەرقەنتكە ھەربى يۇرۇش قىلىپ، بۇ جايلارنى ئۆز ھاكىمىيىتى ئاستىغا ئالدى.

كۈچلۈك قەشقەر ئەتراپىدىكى قارشىلىقنى باستۇرۇشتا، دەل دىخانچىلىقنىڭ ئۇزۇكچىلىك پەسلى ۋە ھوسۇل - بىغىن

ۋاقتىدا قوشۇن ئەۋەتىپ، سورەلمە خاراكتېرلىق ئۇرۇش ئې-
لىپ باردى. بۇ جايلارنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ، ئىشلەپچى-
قىرىشنى، سۇ ئىنشائاتلىرىنى ۋەيران قىلدى. ئاشلىقتىن
قىسىش ئارقىلىق خەلقنى ئۆزىگە باش ئەگدۈرۈش تاكتىكى-
سىنى قوللىنىپ، قەشقەر رايونىنى بوي سۇندۇردى. يەركەنت،
خوتەن قاتارلىق جايلارغا داۋاملىق ھەربى يۈرۈش قىلىپ،
يەرلىك ھاكىمىيەتلەرنىڭ كۈچىنى قانلىق باستۇرۇش ئارقى-
لىق، بۇ جايلارنىمۇ ئۆزىگە بوي سۇندۇردى. ئۇ كۇچا، ئاقسۇ،
تۇرپان قاتارلىق جايلارنىمۇ ئارقا - ئارقىدىن ئۆز ھاكىمىيىتى
ئاستىغا ئالدى.

قاراختايلارنىڭ دەھشەتلىك زۇلمى ۋە ئۇزۇن يىل-
لىق ئۇرۇش نەتىجىسىدە، ئوتتۇرا ئاسىيا جۇملىدىن شىنجاڭ-
نىڭ ئىشلەپچىقىرىشى قاتتىق ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىدى. ئۇلار
ئوتتۇرا رايوندا ئۆزىگە كېرەكلىك كىيىم - كېچەك، يې-
مەك - ئىچمەك ۋە ئات - ئۇلاقلارنى خالىغانچە بۇلىدى، بو-
لۇپمۇ قەشقەرىيە خەلقىنى تېخىمۇ قاتتىق تالان - تاراج
قىلدى.

كۈچلۈك ئەسلى نىستورىيان دىنىغا ئېتىقات قىلاتتى.
غەربىي يۇرتلارغا كەلگەندىن كېيىن، بۇددا دىنىغا ئېتىقان
قىلدى. كۈچلۈك قەشقەرىيىدىكى بولۇپمۇ خوتەندىكى مۇسۇل-
مانلارنى بۇددا ياكى نىستورىيان دىنىغا ئېتىقات قىلىشقا زور-
لىدى. بۇددا دىنىغا كىرىشنى خالىمىغان مۇسۇلمانلارنى قات-
تىق باستۇردى، خوتەندە قۇرئاننى تەپسىر قىلىش،
ئىسلام تارىخىنى، ئەدىبىي كىلاسسىك ئەسەرلەرنى، تىبىي كى-
تابلارنى ئوقۇشنى مەنئى قىلدى، ھەتتا مەدرىسلەرنىڭ ئىشىك-
لىرىنىمۇ ئېتىۋەتتى؛ خوتەندە 3000 دەك مۇسۇلمان دىنى
ئۆلىمالىرىنى، داموللا، ئىماملارنى يىغىۋېلىپ، ئۇلارنى ئېتى-

قادىنى ئۆزگەرتىشكە زورلىدى. خوتەننىڭ ئاتاقلىق دىنى ئا-
لىمى ھەزرىتى ئىمام ئالاھىددىن مۇھەممەت خوتەنىي خوتەن
خەلقىنى ئىسلام دىنىدىن قايتىشقا ۋەز - نەسىھەت قىلىشقا مەج-
بۇرلىدى. ئالاھىددىن كۈچلۈكنىڭ تەلىۋىنى رەت قىلغاندا،
كۈچلۈك ئۇنى خوتەن سېپىلىنىڭ قوۋقىسىغا مىخلاپ ئۆلتۈر-
دى؛ 3000 دىن ئارتۇق مۇسۇلمان ئۆلىمالىرى، داموللىلارنى
ئەڭ ۋەھشى ئۇسۇل بىلەن قىرىپ تاشلىدى؛ ئىسلامىيەت-
نىڭ قەدىمى يادىكارلىقلىرىنى، مىللى مىراسلارنى ۋە ھەر-
خىل ئىلىم - پەنگە دائىر تارىخىي ئەسەرلەرنى كۆيدۈرۈپ
تاشلىدى؛ ھەتتا مۇشۇ چاغلاردا مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈر-
كى تىللار دىۋانى» نىڭ قولىيازما نۇسخىلىرى نابۇت قىلى-
ۋېتىلگەن ئىدى.

3 - بۆلۈم چىڭگىز ئىستىلاسى

13 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا موڭغۇل دالىسىدا چىڭگىز-
خان باش كۆتىرىپ چىقتى.
چىڭگىزخاننىڭ ئەسلى ئىسمى تىمۇرچىن بولۇپ، ئۇ ھەربى
ئاقسۆڭەك تەبىقىسىدىن كېلىپ چىققان. چىڭگىزخاننىڭ قەبى-
لىسى دەسلەپتە ئىرغونان دەرياسىنىڭ ۋادىسىغا جايلاشقان
بولۇپ، كېيىن ئونان دەرياسى بىلەن كورۇلۇن دەرياسى ئوت-
تۇرىسىغا كوچۇپ كەلگەن ئىدى. موڭغۇل قەبىلىسى بىلەن
بىللە گوبىنىڭ شىمالىدا يەنە نۇرغۇن قەبىلىلەر بار ئىدى.
بۇ قەبىلىلەر ئىچىدىن تاتارلار (شەرقتە بۇيۇر كولىنىڭ ئەت-
راپىغا جايلاشقان)، ئوڭغۇتلار (سەددىچىن ئەتراپىغا جايلاش-
قان)، توڭراتلار (ئوڭغۇت ۋە تاتارلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى
جايلارغا جايلاشقان)، كىرەيلەر (قاڭغاي تېغى بىلەن كىنتىك

تاغلىرىنىڭ ئارىسىغا جايلاشقان)، مەركىتلەر (كىرەي قەبىلىسىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان)، نايمانلار (قاڭغاي تاغلىرى بىلەن ئالتاي تاغلىرىنىڭ ئارىسىغا جايلاشقان) قاتارلىقلاردىن باشقا يەنە ئويراتلارمۇ بار ئىدى (مىڭ خانلىقى دەۋرىدە ئۇلار ئويرانغۇت دەپ ئاتىلاتتى. مانجۇ خانلىقى دەۋرىدە ئويرات ياكى ئويرۇت دەپ ئاتالدى). بۇ قەبىلىلەرنىڭ ئىقتىسادىي سەۋىيىسى بىر بىرىگە ئوخشىمايتتى: بەزىلىرى چارۋىچىلىق، بەزىلىرى ئوۋچىلىق ۋە بەزىلىرى بېلىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى؛ ئونگغۇتلار، توڭراتلار دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى. شىنجاڭغا خوشنا بولغان نايمانلار باشقىلارغا نىسبەتەن ئىلغارراق بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئۆز يېزىقى بار ئىدى. ئۇلار دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى، خرىستىيان دىنىنىڭ نىستورىيان مەزھىپىگە ئېتىقاد قىلاتتى.

تىمۇرچىن موڭغۇل قەبىلىلىرىنى بىرلەشتۈرۈشكە يۈرۈش قىلدى، موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ بۇ ئەينى دەۋردىكى بىرلىشىش ئېستىكى تارىخنىڭ تەرەققىيات يۈنىلىشىگە ئۇيغۇن ئىدى. شۇڭا تىمۇرچىن موڭغۇل قەبىلىلىرىدىن مەركىتلەر ۋە كىرەيلەرنى مەغلۇپ قىلدى. باشقا موڭغۇل قەبىلىلىرى تىمۇرچىننىڭ ھەيۋىسىدىن قورقۇپ، ئارقا-ئارقىدىن ئۇنىڭغا تەسلىم بولدى. مىلادىنىڭ 1206-يىلى، ھەرقايسى ئاقسۆڭەكلەر ئونان دەرياسى بويىدا قۇرۇلتاي ئېچىپ، تىمۇرچىننى پۈتۈن موڭغۇللارنىڭ خاقانلىقىغا سايلىدى، ئۇنىڭغا "چىڭگىزخان" دېگەن ئۇنۋاننى بەردى.

چىڭگىزخان پۈتۈن موڭغۇللارنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، ئۇ غەرپ ۋە شەرققە قاراپ كېڭەيىشكە باشلىدى.

مىلادىنىڭ 1218 - يىلى چىڭگىزخاننىڭ جەبە نويۇن باشچىلىقىدىكى قوشۇنلىرى قەشقەرنىيگە يۈرۈش قىلىپ كۆچلۈككە ھۇجۇم قىلدى. موڭغۇللار كۆچلۈك بىلەن قەشقەرىيە خەلقى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتتىن پايدىلىنىپ، كۆچلۈك ئۈستىدىن تېز غەلىبە قازاندى. كۆچلۈك ھوكۇمرانلىقى ئاستىدىكى يەرلىك ھاكىمىيەت ۋە خەلقلەر ئارقا - ئارقىدىن كۆچلۈكنىڭ ئەرسكەرلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، چىڭگىزخانغا تەسلىم بولدى. كۆچلۈك قەشقەرنىڭ غەربىدىكى پامىر ئېگىزلىكىگە قاراپ قاچقاندا، جەبەنويۇننىڭ ئاۋانگارت قوشۇنىدىكى ئىسمايىل سارىقۇلغىچە قوغلاپ بېرىپ ئۇنى ئەسىر ئېلىپ ئۆلتۈردى. ئارقىدىنلا موڭغۇل قوشۇنلىرى شىنجاڭنىڭ جەنۇبىغا ھۇجۇم قىلدى. قەشقەردىكى قاراخانىلار خانى، يەركەن، خوتەن قاتارلىق جايلارنىڭ ھەممىسى موڭغۇللارغا تەسلىم بولدى، شۇنىڭ بىلەن موڭغۇللار قەشقەرىيەنى پۈتۈنلەي ئىشغال قىلدى.

موڭغۇللار مىلادىنىڭ 1219 - يىلى كۈز پەسلىدىن باشلاپ ئوتتۇرا ئاسىياغا ھۇجۇم قىلىش ئۇرۇشىنى قوزغاپ، مىلادىنىڭ 1222 - يىلى ماۋرا ئۇننەھردىكى قاراخانىلارنىڭ ئېلىك خانلىقى ۋە خارەزىم شاھىنى بويسۇندۇردى.

چىڭگىزخان ماۋرا ئۇننەھر ۋە قەشقەرىيەنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، بۇ رايونلاردا چىڭگىزخان ھاكىمىيىتى تىكلەندى، قاراخانىلار خاندانلىقى پۈتۈنلەي يىمىرىلدى.

قاراخانىلار تارىخىدىكى زور ۋەقەلەر يىلنامىسى

840 - يىل قىرغىزلار ئوتوكەن شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇيغۇر دولىتىنى مۇنقەرز قىلدى. قارا-

خانىلارنىڭ جەمەتىدىن پان تېگىن باشچىلىغى-
دا 15 قەبىلە غەرپتىكى قارلۇق زىمىنىغا كو-
چۈپ بېرىپ، يەتتە سۇ رايونىدا قاراخانىلار
دولىتىنى قۇردى.

سامانىلار خاندانلىقىدىن نوھ ئىبنى ئە-
سەد ئەسكەر چىقىرىپ ئىسپىجاپنى ئىشغال
قىلدى.

9 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا

بىلگە قادىرخان ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ
چوڭ ئوغلى بازىر چوڭ خاقان بولۇپ، با-
لاساغۇننى ئىدارە قىلدى، ئىككىنچى ئوغلى
ئوغۇلچاق قادىرخان ئۇنىۋانى بىلەن تالاس-
نى ئىدارە قىلدى.

893 - يىلى

ئوغۇلچاق قادىرخان قەشقەرنى پايتەخت
قىلدى.

10 - ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يېرىمىدا

ساتۇق تېگىن ئىسلام دىنىنى قوبۇل
قىلدى. ئۇ مۇسۇلمانچە ئابدۇكېرىم ساتۇق
تېگىن دەپ ئاتالدى.

10 - ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدا

ئابدۇكېرىم ساتۇق تېگىن ئىسلام دى-
نىنى تېخى قوبۇل قىلمىغان ئوغۇلچاق قا-
دىرخاننى مەغلۇپ قىلىپ، قەشقەردە ئىسلام
ھاكىمىيىتىنى ئورناتقاندىن كېيىن، ئۇزىنى

قاراخان دەپ ئىلان قىلىپ، قەھرىمانلىقنى ئىپادىلەيدىغان "بۇغراخان" ئۇنۋانى بىلەن ئاتالدى.

942 - يىلى ساتۇق بۇغراخان سۇياپ شەھرىنى ۋە بالاساغۇننى ئىشغال قىلىپ، ئۇ جايلارنى قاراخانىلارنىڭ ھوكۇمرانلىقى ئاستىغا ئالدى.

955 - يىلى ساتۇق بۇغراخان ۋاپات بولدى، قەشقەرنىڭ شىمالىدىكى ئاتۇشنىڭ مەشھەت دىگەن يېرىدە دەپنە قىلىندى.

956 - يىللار ساتۇق بۇغراخاننىڭ ئوغلى مۇسا ئىبنى ئابدۇكېرىم (تۈركچە ئىسمى بايتاش) بۇغراقاراخان بولدى.

960 - يىلى قاراخانىلار بالاساغۇننى قاراخانىلار خانلىقىنىڭ يەنە بىر پايتەختى قىلدى.

971 - يىلى مۇسابۇغراخان ئىسلام دىنىنى ئومۇملاشتۇرۇشتا، بۇددىزىمنىڭ مەركىزى بولغان ئودۇن (خوتەن) خانلىقى بىلەن قاتتىق جەڭ قىلدى.

992 - يىلى مۇسابۇغرا قاراخان ۋاپات بولدى. ئۇ ئاتۇشتىكى قاراخانىلار قەۋرىستانلىقىدا دەپ-

نه قىلىندى. بۇ ئورۇن ئاتۇشتا "بۇغرام" مازىرى نامى بىلەن ئاتالدى.

992 - يىلى هارۇن بۇغرا قاراخان تەختتە ئولتۇردى. ئۇ زىمىن دائىرىسىنى پەرغانە، سەمەرقەنت ھەتتا ماۋرائۇننەھرگىچە كېڭەيتىپ، بۇ جايلارنى ئىشغال قىلدى.

997 - يىلى هارۇن بۇغراخان بۇخارادىن قەشقەرغە قايتىش سەپىرىدە ۋاپات بولدى.

يۈسۈپ قادىرخان قاراخان ئۇنۋانى بىلەن تەختتە ئولتۇردى.

999 - يىلى قاراخانىلار خانلىقى سامانىلار دولىتىنىڭ پايتەختى بۇخارانى ئىگەلەپ، سامانىلار دولىتىنى مۇنقەرز قىلدى.

1000 - يىللار غەزنە هوكۇمدارى سۇلتان مەهمۇت قاراخانىلار بىلەن دوستلۇق ئورنىتىش تەلىۋىنى قويدى، دوستلۇق كېلىشىمى ئىمزالاندى.

1007 - يىللار قاراخانىلار بىلەن غەزنە هوكۇمدارلىرى ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش پارتلىدى. ئاخىر غەزنە خانلىقىنىڭ هوكۇمدارى مەهمۇت سۇلهى تەلەپ قىلدى.

1002 - يىلي خوتەندە ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلغان خەلقلەر ئىسلام دىنىدىن يېنىپ، قاراخانىلارغا قارشى ئىسيان كوتەردى.

يۇسۇپ قادىرخان ئوتتۇرا ئاسىيادىن قايتىپ نۇرغۇن كۈچ توپلاپ، دىنىي ئۆلىمالار بىلەن بىرلىكتە خوتەنگە غازات قىلىپ، خوتەندە ئىسلام دىنىنى ئومۇملاشتۇردى.

1026 - يىلى قاراخانىلار خانى يۇسۇپ قادىرخان بالاساغۇننى ئىشغال قىلدى.

1032 - يىلى قاراخانىلار خانلىقىنىڭ خانى يۇسۇپ قادىرخان ۋاپات بولدى ۋە قەشقەردە دەپنە قىلىندى.

1032 - سۇلايمان تېگىن ئارسلان قاراخان ئۇنۋا-
1056 - نى بىلەن قاراخانىلارخانلىقىنىڭ تەختىدە
يىللارغىچە ئولتۇردى. بۇ مەزگىلدە قاراخانىلار خانلىـقى بالاساغۇننى يازلىق پايتەخت، قەشقەرنى قىشلىق پايتەخت قىلدى، قەشقەرنى ئوردا كەنت نامى بىلەن ئاتىدى.

1039 - يىلى ئىبراھىم ئىبنى ناسىر ئىلىك خان "تامغاچ ئىبراھىم خان" ئۇنۋانىنى قوللاندى.

1041 - يىلى تامغاچ ئىبراھىم خان سەمەرقەنتكە يۈرۈش قىلدى ۋە ماۋرا ئۇننەھرنى كونتۇرۇل قىلدى. سالجۇقىلار سۇلتانى ئالىپ ئارسلان تامغاچ ئىبراھىم خانغا ئۇرۇش ئېلان

قىلدى. تامغاچ ئىبراھىم خان باغدات خەلە-
پىلىكىدىن ياردەم سورىدى، باغدات خەلى-
پىلىگى بۇ ئۇرۇشقا قول سالمىدى، تامغاچ
ئىبراھىم خانغا "مۆمىنلەرنىڭ ئەزىزى"
دىگەن ئۇنۋاننى ھەدىيە قىلدى.

1056 - يىلى قاراخانىلار خانى سۇلايمان ئارسلان
قاراخان ۋاپات بولدى.

ھەسەن ئىبنى سۇلايمان قاراخانىلار خانى
بولۇپ "بۇغرا ئارسلان قاراخان" ئۇنۋانى
بىلەن تەختتە ئولتۇردى.

1068 - يىلى غەرپتە تامغاچ ئىبراھىم خان سالجۇقى-
لار سۇلتانى ئالىپ ئارسلان خان بىلەن
بولغان ئۇرۇشتا ۋاپات بولدى.
ناسىر ئىبنى ئىبراھىم شەمسۇلئەل-
مۇلۇك تەختتە ئولتۇردى.

1069 - 1070 - يىللىرى بۈيۈك مۇتەپەككۇر، پەيلاسوپ يۇسۇپ
«قۇتاتقۇبىلىك» نى تاماملاپ، قاراخانى-
لارخانى ئەبۇ ئەلى ھەسەن ئىبنى سۇلايمان
بۇغرا ئارسلان قاراخانغا تەقدىم قىلدى؛
قاراخان يۇسۇپكە "خاس ھاجىپ" ئۇنۋانى-
نى بەردى.

1072 - 1075 - ئاتاقلىق تىلشۇناس مەھمۇت قەشقەرى

يىللىرى «تۈركى تىللار دىۋانى» نى تاماملاپ، باغ-
دات خەلىپىسىگە تەقدىم قىلدى.

11-ئەسىرنىڭ تارىخشۇناس ئەبۇلفۇتۇھ ئابدۇجاپپار
70-ۋە 80-ئىبنى ھۈسەيىن قەشقەرى «قەشقەر تارىخى»
يىللىرىدا دىگەن ئەسەرنى يېزىپ چىقتى.

1105-يىلى ئەھمەت ئىبنى ھەسەن قاراخان خان-
لىق تەختىدە ئولتۇردى.

1105-يىلى قاراخانىلار مەھمۇت ئىبنى ئابدۇجەلىل
قەشقەرى باشچىلىقىدىكى ۋەكىللەر ئۆمىكىنى
باغدات خەلىپىلىكىگە ئەۋەتىپ، ئىككى دۆ-
لەت ئوتتۇرىسىدىكى دوستانە مۇناسىۋەتنى
يولغا قويدى.

1124-يىلى قاراختايلار خانى يەللىغ تاشىن قارا
ختايلارنى باشلاپ غەرپكە كوچۇپ كەلدى
ۋە قۇرۇلتاي ئېچىپ، ئۆزىنى پادىشا دەپ
ئېلان قىلدى. ئۇ 40 مىڭدەك ئادەم توپ-
لاپ، ئىلى دەريا ۋادىسى، ھەتتا چوچەك را-
يونىغا قەدەر كىلىپ ھەركەت قىلدى. ئۇلار
تارىختا "قاراختاي خانلىقى" دەپ ئاتالدى.

1128-يىلى قاراخانىلار خانى ئىبراھىم ئىبنى ئەھ-
مەت بۇغرا قاراخانىڭ ھوكۇمرانلىقىغا قار-

شى قارلۇق، قىپچاق ۋە قاڭقىللار ئىسيان كۆتەردى. ئىبراھىم قاراخان بۇ ئىسياننى تىنجىتىش ئۈچۈن، يەتتە سۇغا كەلگەن قاراختايلاردىن ياردەم سوراپ، ئۇلارنى شىمالىي ئىلىك خانلىقىدىكى يەتتە سۇغا ئورۇنلاشتۇردى. كېيىن قاراختايلار يەتتە سۇنى ئىشغال قىلىۋالدى.

1133 - يىللار غەرپتىكى قاراختايلار يەتتە سۇدىن ئىلگىرىلەپ، قاراخانلارنىڭ قارلۇقلاردىن تەشكىل قىلىنغان قوشۇنلىرىنىڭ ھۇجۇمىنى يېڭىپ، بالاساغۇننى ئىشغال قىلدى.

1141 - يىللار قوچۇ خانلىقىمۇ قاراختايلار خانلىقىنىڭ ھوكۇمرانلىقىغا ئۆتتى.

1141 - يىلى قاراختايلار خانلىقى سالجۇقىلار سۇلتانى سەنجارغا ئۇرۇش ئېلان قىلدى. كاتۋان چۆلىدىكى ئۇرۇشتا سالجۇقىلار قوشۇنى مەغلۇپ بولدى.
خارەزىم قارا ختايلار خانلىقىنىڭ ھو-كۇمرانلىقىغا ئۆتتى.

1156 - يىلى ئىبراھىم ئىبنى ئەھمەت ۋاپات بولدى. مۇھەممەت ئىبنى ئىبراھىم قاراخانلار تەختىگە ۋارىسلىق قىلىپ، قەشقەردە تەختتە ئولتۇردى. بۇ مەزگىلدە ماۋرا ئۇننەھىر، يەتتە سۇ قاتارلىق جايلاردا قاراختايلار ھاكىمىيىتىگە

قارشى قوزغىلاڭلار كوتىرىلدى.

1158 - يىلى قارلۇقلار خارەزىم شاھى بىلەن بىرلىشىپ، ماۋرا ئۇننەھردىكى سەمەرقەنت خانىغا قارشى

1200 - يىلى غەرپتە قاراخانىلاردىن ئىبراھىم ئىبنى ھۇسەيىن ئوغلى ئوسمان قاراخانىلار تەختىگە ۋارىسلىق قىلدى.

بۇ دەۋرلەردە ماۋرا ئۇننەھردە، قەشقەردە ۋە ئۇنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلاردا قاراختاي-لارنىڭ ھوكۇمرانلىقىغاقارشى قوزغىلاڭلار پارتى-لىدى. ئوسمان قاراخان قاراختايلارنىڭ سەمەر-قەنتتىكى ۋەكىلىنى دەرياغا تاشلاپ، قاراختاي-لارنىڭ ھوكۇمرانلىقىغا قارشىلىق بىلدۇردى.

1204 - يىلى نايمانلارنىڭ باشلىقى كۇچلۇك قەشقەرىيىگە قېچىپ كېلىپ، قاراختايلار بىلەن بىرلەشتى ۋە ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىشقا ھەركەت قىلدى.

1204 - يىلى قەشقەردىكى قاراخانىلار خانى يۇسۇپ ئىبنى مۇھەممەت ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئور-نىغا مۇھەممەت ئىبنى يۇسۇپ خان بولدى ۋە قاراختايلارغا قارشى كۇرەش ئېلىپ باردى.

1211 - يىلى نايمانلارنىڭ باشلىقى كۇچلۇك ۋەزىيەتتىن پايدىلىنىپ، قاراختايلارنىڭ ئوردىسىنى ئىشغال قىلدى ۋە قاراختايلارنىڭ باشلىقى چۇرۇقتىن ھاكىمىيەتنى تارتىۋالدى. قاراختاي خانلىقى يىمىرىلدى.

1211 - 1212 - يىللىرى كۇچلۇك قاراختايلار ھوكۇمرانلىق قىلغان جايلارنى ئوز ھاكىمىيىتىگە ئالدى.

1218 - يىلى چىڭگىزخاننىڭ جوبە باشچىلىقىدىكى

قوشۇنى قەشقەردىمگە يۈرۈش قىلىپ، كۇچـ
لۇكنىڭ قول ئاستىدىكى رايونلارنى ئىشغال
قىلدى.

1219 - يىلى چىڭگىزخان غەرپتە قەشقەردىكى قاراـ
خانىلار ھوكۇمرانلىغىدىكى رايونلارنى ئىشغال
قىلدى.

1221 - يىلى شەرقىي قاراخانىلار خانلىغى يىمىرىلدى.
پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا چىڭگىزخان ھاكىمىيىتى
ئاستىغا چۈشتى.

پايدىلانغان كىتاپلار

«شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى»، 1 - قىسىم، خەنزۇچە، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى.
ۋ. بارتولد: «يەتتە سۇنىڭ تارىخى ئوچېرىگى». رۇسـچە نەشرى.
شۈەن جۇاڭنىڭ «غەربى رايونغا ساياھەت خاتىرىسى»، خەنزۇچە.
ئېنگېلس: «ليۇدۋىگ فېيېرباخ ۋە نېمىس كىلاسسىك پەلسـەپـسـىنىڭ ئاخىرى». «ماركس، ئېنگېلس، لېنىن، ستالىن، ماۋزېدۇڭ ئەسەرلىرىدىن تاللانما» 1979 - يىل، مىللەتلەر نەشرىياتى نەشرى.
ۋ. بارتولد: «موڭغۇللار ئىستىلاسى»، 1931 - يىل، تاشكەنت ئۆزبېكچە نەشرى.
ئەبۇ جاپپار مۇھەممەت ئىبنى جەبىر تەبرى: «تارىخ تەبرى»، پارسچە، 2 - توم.
«ئۆزبېكىستان س س س ر تارىخى»، 1956 - يىل تاشـكەنت ئۆزبېكچە نەشرى.
ف. ئېنگېلس: «ديۇرىڭغا قارشى»، 1972 - يىل مىللەتلەر نەشرىياتى نەشرى.
ئابابەكرى مۇھەممەت ئىبنى جەپەر نەرشەخى: «بۇخارا تارىخى».
گەردىزى: «زەينۇل ئاخبار».

جيەن بوزەن: «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى توغرىسىدا»، خەنزۇچە.
فېڭ جياشېڭ: «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى توغرىسىدىكى ماتېرىياللار توپلىمى»، خەنزۇچە نەشرى.
«تاڭ خاندانلىقىنىڭ كونا تارىخى».
ئوبۇلغازى: «شەجەرى تۈرك».
بېرنشتېين: «قازاق پەلسەپە تارىخى»، رۇسچە نەشرى.
«تاڭ سۇلالىسىنىڭ يېڭى تارىخى».
گۇباۋ: «ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى مۇلاھىزىلەر»، 1981 - يىل.
ئەھمەت زەكى ۋەلىدى توغان: «قەدىمقى كۆچا خەلقىنىڭ مەدەنىيىتى»، 1945 - يىل «شىنجاڭ گېزىتى».
ۋىلىيام سامۇلىن: «12 - ئەسىردىكى شەرقىي تۈركىستان»، ئېنگلىزچە.
«ھۇدۇدۇلئالەم»، رۇسچە نەشرى.
بېرنشتېين: «ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار تەتقىقاتى»، رۇسچە.
«قەدىمقى تۈركى تىللار لۇغىتى»، 1968 - يىل لېنىنگرات نەشرى.
ئىبنۇلئەسىر: «تارىخى كامىل»، 1883 - يىل سىبىرىيىدە بېسىلغان.
پروفېسسور رەشىدئەخمىتى ئارات: «قۇتادغۇبىلىككە يېزىلغان كىرىش سوز»، 1979 - يىل، ئىستانبۇل.
«تەزكىرەئى بۇغراخان»، 1830 - يىل قولدا كۆچۈرۈلگەن نۇسخا.

«خوجا ئەبۇنەسرى سامانى تەزكىرىسى»، قولىيازما.
موللا نىياز: «تورت ئىمام تەزكىرىسى»، 1797-يىل قولىيازما.
نىزام ئارودى: «بۇخارا تارىخى».
مۇھەممەت ئىبنى خاۋەندە شاھ ئىبنى مەھمۇت مىرخۇندە: «تاۋارىخ رەۋزەتۇسسافا»، 1831 - يىل، بومباي.
مىرزى شاھ مەھمۇت جاراس: «تارىخى رەشدى زەيلى».
ج. كلوسۇن: «ئۇيغۇرلارنىڭ نامى توغرىسىدا»، رۇسچە، 1965 - يىل ئالمۇتا.
«يۆەن سۇلالىسى تارىخى. ئىسمايىل تەزكىرىسى»، خەنزۇچە.
ستالىن: «دىيالېكتىك ماتېرىيالىزم ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزم».
«جۇڭگو - غەرپ قاتنىشى توغرىسىدىكى ماتېرىياللار توپلىمى» خەنزۇچە.
دوكتور ب. ن. شەھسۇۋار: «فارابىنى تونۇشتۇرۇش»، تۈركچە، 1950 - يىل، ئىستامبۇل.
پىروفېسسور ئاقجان ماشانۇر: «فارابى تۇغۇلغانلىغىنىڭ 1000 - يىللىغى، مۇناسىۋىتى بىلەن»، تۈركچە، 50 - يىل نەشرى.
جامال قارشىنىڭ «سۇراھ» قا يازغان كىرىش سوزى، ئەرەبچە.
«ماركوپولو ساياھەتنامىسى».

چىڭ سۇلۇ: «ئۇيغۇرلارنىڭ شىنجاڭدا ماكانلىشىشى»،
1980 - يىل.
«تارىخنامە. ھونلار تەزكىرىسى»، خەنزۇچە.
«ۋېي سۇلالىسى تارىخى. دو ۋۇ پادىشا تەزكىرىسى»، خەنزۇچە.
«تاڭ خانلىقىنىڭ يېڭى تارىخى. ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى»، خەنزۇچە.
«شىمالىي سۇلالە تارىخى. تېلىلار تەزكىرىسى»، خەنزۇچە.
«سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. قوچۇ تەزكىرىسى»، خەنزۇچە.
گېڭ شىمىن: «قاراخانىلار توغرىسىدا بايانلار»، 1982 - يىل «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1 - سان.
ئو. پرىتساك: «قاراخانىلار تارىخى. قارلۇقلاردىن قاراخانىلارغىچە»، خەنزۇچە.
«ۋاڭ يەندى ساياھەت خاتىرىسى. ئىدىقۇت تەزكىرىسى».
دوكتور ئارسلان تىرزىيەي ئوغلى: «تۈرك تارىخى كونگرىسى» 2 - جىلد، ئەنقەرە 1981 - يىل نەشرى.